

valóság

A TARTALOMBÓL

Magyar Beck István: A vesztesre álló ember

Ankerl Géza: A jelenlegi világhelyzet arab-muszlim geopolitikai szempontból

Gereben Ágnes: Ukrajna dilemmái

V. Molnár László: A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov

N. Szabó József: A politikai pártok és az értelmiség a demokrácia kiépítésének időszakában (1944 ősze – 1945)

Honvári János: Traktoros iskolák nőknek

Wettstein Domonkos: Párhuzamos vidékek

Gyönki Viktória: A longobárdok

Kapronczay Katalin: Az ifjabb Köleséri tudományos levelezéséből

Kapronczay Károly: A magyar kapcsolat – gondolatok a magyar–lengyel kapcsolatokról

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2013

7

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. július; LVI. évfolyam 7. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

A vesztesre álló ember

(*Szokásból illúzió*) A hosszú évmilliók, hosszú évezredek kemény küzdelme – és a darwinisták szerint páratlan szerencséje – az embert az evolúció sztárjává tette. Milyen messze vannak már azok az idők, amikor távoli őseink a totemizmus kapkodásában hol ezt, hol azt az állatot tették meg követendő istenüknek. E területen nem jutottunk el a monoteizmus-hoz. Mintha a totemizmus nem egy meghaladásra ítélt korszak lett volna, hanem zsákutca, melynek számtalan ágáról van tudomásunk. Mármost mi számolhatta föl az egyes ágakat? Talán a totemállatok ismételt lemészárlása a hívei által? Esetleg egy nagyobb éhínség idején? Kisebb valószínűséggel ama *korai felvilágosodások* buzgalma, melynek a szent állatok is áldozatul estek? Közelebről, a saját mesterséges programján – azaz a kultúráján – dolgozó ősember félre is tehetette az alkalmatlannak bizonyult és ezért zavaró modellt. Így lassan hozzá is szoktunk ahhoz, hogy a földi világban nincs fölöttünk álló élőlény. Legföljebb a nálunk erősebb ember, akit a korai táplálkozási szokásaink szerint nem tudtunk megenni.

Azonban ezen az úton az ember további súlyos tapasztalatokra is szert tett. A természet legyőzése korántsem bizonyult teljesnek. Főként, ha az állatok mellett a vulkánokra, az áradásokra, a földrengésekre, a tengeri viharokra, fagyra, hőségre stb. gondolunk. *Ekkor jobb híján az emberi evolúció mellé fölzárkózott a szellemi és a tárgyi eszközök evolúciója.* Lassan beburkolózott az ember ruhába, barlangba, házba, hajóba, távolságba, gátrendszerbe stb. Ámde az ősember nem csak menekült. Fejlődtek a támadás eszközei is. Ezek egy részét elődeink a fenyegető természet ellen vetették be, mint fegyvernek számító munkaeszközöket – hiszen a munka akkoriban nagyon hasonlíthatott a természet elleni harchoz –, más részüket szintén fegyverekként, de a fajtársaikkal – a konkurenciával – szemben. Készültek dorongok, kőbalták, dárdák, íjak és csapdák a kezdetleges műhelyekben. Az ember megosztotta élete súlyát az általa készített eszközökkel. Minden egyes új eszköz a sűrű őskori „ipari forradalmak” korában növelte az ember hatékonyságát, biztonságát és kényelmét. *Azonban minden tehetség, amelyet az ősiünk átadott az eszközeinek a saját tehetségtelenségét termelte újra. Mi több, növelte.* Így ősapáink minden teljesítménye egy, az emberiség eljövendő tömegsírját elmélyítő kapavágásnak bizonyult.

A szerszámkészítés folyamata a kezdetekben vitán felül az emberiség érdekeit szolgálta. De e rendületlen hit olyan irányba mutatott, amit előre megélni még a mai ember is rest. Nemhogy a tanulatlan elődei. *Holott ma már módszeresen a szemünk előtt foszt ki bennünket a technikai fejlődés.* Mi több, eddig csak a környezetet műveltettük eszközeink által. Viszont eljött az idő, amikor az eredeti irány vagy megfordult, vagy egyetemesé vált. Az eszközök immár bennünk is dolgoznak, mint protézisek, pótlandó a veszni hagyott, illetve az eszközeinknek tudatosan átadott képességeinket. A gép az általunk ráruházott tekintélyével már régóta sugallja, hogy magunknak is gépszerűen kellene működnünk. *És hogy e gépies működés maga az egészség.* Ezzel és a hasonló tanokkal a gépiséget először, mint eszmét terjesztettük ki a mindenségre és azon belül magunkra is. A belső műszervek csak utóbb indultak fejlődésnek. Amikor az eszme már ajtót nyitott nekik az emberi test irányába is.

Ez valóban egy új korszak, jöllehet a szépirodalom, a film, a politika, sőt a filozófia már előre beharangozta őt, a *felsőbbrendű embert*. Igaz, először még biológiai és pszichológiai alapokon. Friedrich Nietzsche, Aldous Huxley, José Ortega y Gasset teremtik meg e tan művelt változatát. Ortega y Gasset „Az »emberi« kiesése a művészetből” című tanulmány írója egyenesen arra szólít fel, hogy az emberit meg kell haladni (Gasset 1944). Történik ez érdekes módon éppen abban az időben, amikor az „emberin” csüggő és magát általa legitimáló kis-

ember megteremti egyfelől a fasizmust és testvérét, a náciizmust Közép- és Dél-Európában. Másfelől ugyanakkor kapnak új lendületet a kisember kultuszának liberális változatai is a korszerű nyugati demokráciákban. *A kisemberről azonban tudni illik, hogy szegény egy illúzió rabja, miszerint a történelem elől létezhet kifelé vezető egérút az úgynevezett hétköznapiokba.*

Az ember meghaladása manapság átváltozott technikai kérdéssé. A felsőbbrendű embert ma már nem kulturális eszközökkel emeljük az emberi átlag fölé, hanem kimondottan civilizációs, gépi úton. Megengedve – sőt, talán szándékolva is – azt, hogy a gépember a fehérje anyagú felsőbbrendű ember fölé kerekedjen. Nota bene, a fehérje alapú felsőbbrendű ember még ma is csak egy merő fikció. A kérlelhetetlen valóságban a felsőbbrendű ember megteremtését a magukat vagy befolyásolni engedő, vagy e folyamat élére álló mérnöki tudományok vették kézbe. Más diszciplínákkal karöltve. Azaz, a művészt ezúttal is a mester követte, ahogy ennek lennie kellett minden időkben a történelem jeles ismerője, a néhai Mezei Árpád szerint (Mezei, 1970-es évek).

Hol tartunk? Ma már a kiborgoknál (a kibernetikai organizmusoknál). „Mitől lesz valaki kiborg? A kiborg kifejezés elvben használható minden olyan biológiai egyedre, akit valamilyen mesterséges bővítménnyel láttak el, legyen az robotikai, mechanikai vagy elektronikai; illetve az élő szövetet bíró gépekre is. Orvosi szempontból azokra az emberekre használható a kifejezés, akik mesterséges végtaggal, implantátummal, bármilyen műszaki, a szervezetük részét képező vívmánnyal rendelkeznek.” (Galántai 2012, 23) A perspektíva lélegzetelállító. És mi mégsem félünk tőle, holott ez is egy fajtája az emberellenességnek, az antihumanizmusnak. Csak most nem lefelé, hanem fölfelé lépünk ki az emberből. A megszokott – bár korántsem teljes – uralmunk a természet fölött azt a hamis illúziót keltette bennünk, hogy ha eddig nem győzték le bennünket, embereket, erre később sem kerülhet sor. Ez viszont – fájdalom – az induktív következtetés egy tipikus és gyakori hibája (Hempel 1966).

(Elméleti következtetések) A kiborg fenti definíciója bár szemléletes, nincs híján az ellentmondásoknak. Mármost mi a valódi genus proximum? A technikai elemekkel földűsített *ember*, avagy az élő szövetekkel gazdagított *gép*? De az sem világos, hogy lehet-e egy állat vagy egy növény is kiborg? Hiszen a definíció „*biológiai egyedekről*” tesz mindenekelőtt említést. A bonyolult probléma tárgyalását rövidítendő, maradjunk egyelőre az ember–gép dichotómia mellett, félretéve az állatot és a növényt, melyek mindegyike a definíció szerint szintén lehet kiborg. *Kezdjük az emberrel!* A fenti definíció megengedi, hogy jóformán minden ember bekerüljön e közös zsákba. Kiborg az, akinek akár egy fogát is betömték, kiborg a szemüveges, kiborg, aki művégtaggal rendelkezik, kiborg vezeti az autót és így tovább. De ne álljunk meg a mai eseteknél! Térjünk vissza a múlthoz! Kiborgnak bizonyul a páncélos lovag, a karját kőbaltával meghosszabbító őseMBER. Másoldalt sorakoznak a gyorsan szaporodó *gépi eredetű kiborgok*. Ám hol marad az ember a maga specifikumaival és problémáival? Az ember, akit eddig a beszélni tudással, a gondolkodással, az eszközhasználat, a szabadság utáni vágygal, a kultúrával és a kreativitással stb. definiáltuk? Úgy tűnik, hogy feloldódott a saját külső és belső protéziseiben. Miáltal *eliminálódnak nemcsak az ember határai, hanem a perspektívái is.*

E folyamatot nagyrészt a medicina és a fejlődés jámbor szándékai tartják működésben. A medicináé, amely először fölhoz bennünket az átlagos egészséghez. És a fejlődésé, amely ezután túlelemel az átlagoston. A fül először legyen jobb egy kis beavatkozással, majd ügyes készülékek segítségével hallja még azt is, akit a fül gazdája száz méterre lát magától! *A kiborg szó jelenlétében elméletileg szükségszerűen jelen van az ember – mint a eset – , viszont gyakorlatilag kimaradhat belőle éppen azért, mert a eset.* Ugyanis léteznek egyre teljesebben automatizált rendszerek. Egy szerv gyógyítása fokozatosan elvezethet a szerv kicseréléséig. Mivel e kicserélés a szervi betegségek megelőzésének a szolgálatában áll, joggal nevezhető higiénikusnak.

Ahogy lehetővé válik minden szerv fokozatos lecserélése, úgy alakulhat át a megszületett ember legyártott emberré. E processzus minden egyes lépése racionálisan indokolt, de az előre látható végeredmény – a tökéletesen gépi műember, akinek már minden belső szervét lecserélték.

Töméntelen számú laboratóriumban a már most kiborgnak nevezhető, de ma még embernek mondott lény dolgozik az „emberiség” kiborgizálásán. Hasonló a hasonlónak örül. *Ortega y Gasset boldogan szemlélheti főntről, miként közelítünk emberietlenítési projektjének általa ki nem mondott végcélja – az emberi emberből való kiesése, pontosabban a kiűzése – felé.* És hogy itt valóban egy nagyszabású és tudatos tervvel állunk szemben, arra mindenekelőtt a pénzügyi források sokak által torznak hitt, de következetességében inkább szándékoltnak tűnő elosztása mutat, és ezzel egy időben számos projekt-konform etikai, ideológiai, tudományos és intézményes feltétel koronként óvatos, más esetekben radikális megteremtése utal.

Más, de idevágó drámai kérdés az, hogy vajon mi állította ennyire önmagával szembe az embert? Talán maga a vallás? Tudniillik, a szóban forgó, hübriszre hajlamos földi lény az Istennel veti egybe magát. És lopva Istenné kíván válni. Ami egy reménytelen és bűnös vállalkozás. Még akkor is, ha jómagam egy képzett pap szájából hallottam a parancsot, hogy legyünk olyanok, mint az Isten... Nos, az embert a saját erkölcsi és gyakorlati tökéletlenségének átélése roppant-hatja össze, feltéve, ha nem hajlandó elfogadni magát a gyengeségeivel együtt. Mely gyengeségekkel természetesen állandó, ám teljesen reménytelen harcot köteles vívni. Ismét egy kérdés, amelyben a Biblia messze megelőzte az Éva és Ádám bűnét ismét elkövetni készülő technikai – az ógörögöknél ikarusi – próbálkozásokat. Mentőségünkre szólva azonban látni kell azt is, hogy az Írás szerint Isten sem volt rest az embert magához édesgetni. A kereszténységben Jézus ma sem szűnt meg az ember példaképeül szolgálni. Korunk pogány szellemiségéről árulkodik a tény, miszerint az Isten helyébe a szabályt tettük és annak kivitelezőit, a gépeket és a bürokráciát. Hogy a technikai fejlődés mennyire a bölcsészettudományok függvénye, arra az utal, hogy az ember legyűrését célzó gépesítés több mítosz és vallás fontos tételeinek figyelmen kívül hagyásából származik. Ha ezeket elfogadnánk, nem kapaszkodnánk számunkra elérhetetlen magaslatokra. Volna teendők úgyis a munkás hétköznapi emberségessé csiszolásában.

(Merre dől az a megbillent pénz?) Mint már említettük, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, a gép az ember felfogásában egyfajta tökéletes szerkezeté vált, amely mindinkább meghaladja adottságaiban eredeti alkotóját, az emberi lényt. Eme értékítéletnek megfelelően, dől a pénz a technikai fejlesztésbe. Ugyanis mintha a közgazdasági bölcsелем számára a befektetések ott térülnének meg a leghatékonyabban. Ami pedig a tökéletlen embert illeti, a pénzügyi stratégia leírni készül őt. Ez utóbbi abban nyilvánul meg, hogy mind az oktatásra, mind pedig az egészségügyre fordított emberi és tárgyi tőke (pl. a tanári személyiség vagy a monetáris tényező) egyre csekélyebb. Az emberbe ölt összegek – „kidobott pénz”. És ha jószerevel magától nem megy a dolog, úgy gondoskodik róla az említett értékítéleteknek megfelelő szabályozás. A tanárképzés és az orvoslás bővelkedik ugyan a nemes céltételezésekben, de a gyakorlat oly mértékben túldolgoztatja a rabszolgává tett oktatót és egészségügyi dolgozót, hogy az lehetőleg ne is emlékezzen a hivatásáról tanultakra. Mert ha például egy főiskola vagy egyetem nagy nehézségek árán elkészít egy, bevételi szempontból sikeres költségvetést, láthatatlan eredetű és kétes értékű szabályozók az intézményre olyan megtakarításokat kényszerítenek, amelyek teljesíthetetlenek. A pedagógus és az orvos sorsát így nem munkájának a minősége, hanem a kiadás/bevétel iskolákban és kórházakban semmitmondó aránya dönti el.

De valóban eleve kiválóbb-e a gép, mint az ember? Érdemes-e a gépet még a befutása előtt győztessé nyilvánítani? E kérdést egyelőre még senki sem vetette föl tudományos igénnyel.

Így a bizonyítás is elmaradt. Ezért a fenti kérdésre adott pozitív válasz ma még nem több egy – az angol ipari forradalom korából származó – szakállas előítéletnél. *Egyébiránt az ember és a gép kiválóságának komparatív vizsgálatához jelenleg nincsenek is meg a feltételek. Ez utóbbiak csakis akkor állnának rendelkezésre, ha legalább nagyjából azonos összegekkel támogatnánk a gépipart egyfelől és az oktatást, meg az orvoslást másfelől.* Élünk a gyanúperrel, hogy a jelenlegi körülmények között az ember mindinkább alulteljesít eredeti adottságaihoz mérten. Míg a gépet olyan kérdésekben is vállalkozóvá teszik, amelyekben az alkalmatlannak bizonyul. És csak a további fejlesztések fedik el átmenetileg a gép további múlhatatlan tökéletlenségeinek halmozódó bizonyítékait. Néhány, gazdasági és technikai szempontból elismert nagyüzem környezetet, embert és profitot károsító hatásainak egyelőre elmaradt beható elemzése számos bizonyítékkal szolgálhatnának a gép butaságára.

Ez az állapot két, önmagát beteljesítő jóslatban manifesztálódik: Az alulértékelt ember, éppen ez értékelés hatására, visszahúzódik a róla terjesztett és általa sajnós el is fogadott alacsony nivóra. A gép viszont – a saját jó híréhez méltóan – további figyelmet és pénzeket követel, hogy megfeleljen ideáltípusának. Mindaddig, ameddig e két örvény forog, az ember lefelé fog tartani, a gép ellenben egyre magasabbra emelkedik az emberhez viszonyítva. Ebből a nyomorúságos és reménytelen állapotból csak egy *önző, radikális* – *hogy ne mondjam: harcias, sőt militáns* – *humanizmus* tudna csak kiemelni bennünket, embereket. A vázolt helyzetben szükség volna egy olyan nagyszabású programra, amely ellentmondást nem tűrően az embert helyezi a középpontba, minden őt – e történelmi pillanatban – meghaladó szerkezettel szemben is. Valami ehhez hasonlóra vállalkozhatott a nálunk jóval bölcsebb ősapánk, aki – minden totemista hajlama ellenére – nem adta át a terepet a nála erősebbnek bizonyult fenevadaknak csak azért, mert azokban az időkben a fenevadnak voltak nagyobb evolúciós sikerei. Az embernek az ilyen és az ehhez hasonló tények ellenére kell szilárdan a középpontban maradnia. És e helyhez folyamatosan méltóvá is válnia. Miként ezt valaha a geocentrikus világkép mellett kiálló papság nagyon is jól tudta, és az általa ismert asztronómiai tények ellenére vallotta is. A pozíció kötelez...

(A pénzeken innen és túl) Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a pénzügyi megszorításokon innen és túl milyen elméletek és szerveződések (vagy inkább szervezések) szorgalmazzák az elharapózni látszó emberellenes tendenciákat. Jelzem, e tendenciákkal már az újkori ipari forradalmak nyomán keletkezett vagy kiprovokált luddizmus is felvette a harcot. A rohamosan fejlődő technika által előidézett akkori és mai körülmények között az a lényeges különbség, hogy amíg az újkori ipari forradalmak korában a munkásságot arra az időszakra jellemző *ember alatti* gép alázta meg és üzte ki a munkahelyéről, addig a mai gépek egyre inkább *fölülről, az intellektuális magaslatokról támadnak*, és ennek arányában veszedelmeesebbek is az elődeiknél. A XVIII. és a XIX. század munkássága műveltségének a – munkásmozgalom által erkölcsi kötelességévé tett – növelésével valamelyest még opponálni is tudta méltatlan helyzetét a munka világában. A munkásotthonok legjobbjai az akkori lehetőségeikhez képest komoly értelmiségi képzést is folytattak a hivatalos oktatás keretein kívül (Kassák 1983). Ma ellenben a technikai tudatlanság kínálja az ember – mindössze csak látszólagos és csak absztrakt elméletekben kinyilvánított – fölényét fájdalomcsillapítónak a korszerű gépek lesújtó hatásával szemben. De a gépek irányából érkező fenyegetések mind akkor, mind ma azonosak: mindenekelőtt az emberiség demográfiai „megrövidítése”, azaz méretre – vagy inkább a – fennmaradáshoz szükséges méret alá vágása.

Ez történetet durva és kifinomult eszközökkel. *Durva eszközökön* itt a hagyományos háborúkat, az ultima rációt értjük. Ebben a fejlett országok jeleskednek mechanizált, sőt magas fokon automatizált haderejükkel. Egyik – okból ürügygé züllött – casus belli a folyékony

arany, az olaj. Úgy teszünk, mintha a korszerű tudomány még most sem tudná helyettesíteni a robbanómotorokat és az őket mozgató üzemanyagokat. Így *hovatovább megszületni látszik a fejlődés egyik fenntartható gátja*. Viszont nem feledkezhetünk meg a hontalanság és a nyomor gazdasági fegyvereiről, továbbá az ökológiai, az információs és az adminisztrációs eszközökkel vívott háborúkról sem. Ám ezeknél jóval izgalmasabbak a fejlett országokban már az experimentális stádiumukba lépett *kifinomult* eszközök. Ezek általában a létükben akadályozott célszempontok *életkora, neme és képzettsége* szerint oszthatók föl. Az alábbiakban megpróbáljuk példákkal illusztrálni az említett felosztások tagjait és helyzetüket.

Kezdjük az életkorral, és ezen belül is a születéseket gátló körülményekkel. A születések meggátolásának számos módszere ismeretes. Ezek között legkegyetlenebb az *abortusz*, mind az anyára, mind a gyermekre nézve. Humánusabbnak és illedelmesebbnek tartjuk a terhesség megelőzését biztosító *tablettákat*. Bár ezek is több esetben vezettek az emberek által nekik tulajdonított rendellenességekhez, amelyek berekesztették a további gyermekáldást. De ennél még finomabb eszköz a *család spontánnak mondott szétesése*. Amikor az utód – ritka eseteket kivéve – szóba sem jöhet. Viszonylag kevés elvált asszony vállal gyermeket társ nélkül. Magukra maradó férfiak esetében az illetén vállalkozás vagy nem is értelmezhető, vagy megvalósulhat, de csak örökbefogadás útján. Még távolabbról épít áthághatatlan akadályokat az utód megszületése elé az úgynevezett *szingli állapot*, amikor a nemzésnek és a szülésnek erkölcsi hátulütői is vannak. A szinglinek ugyanis alig van ideje gyermekápolásra és nevelésre, így ezeket a béranyákra kell bízni, vállalva e megoldás összes kockázatát. Végezetül nem feledkezhetünk meg az *azonos neműek házasságáról* sem. Bár látszatra ennek kevés tudatos köze van a gyermekproblémához, mégis a legteljesebb elzárkózást jelenti a vér szerinti utódtól. Viszont az erkölcsi értékítélet itt sem marad el. Hiszen általában az emberi szabadsággal érvelnek e sajátos házasodás mellett. Sőt, a büszkeséggel operáló esztétikai érv is megjelenik az indoklásban.

A fénykorukat élő *érett korosztályokat* az adott társadalomban bizvást *összevonhatjuk az idős emberekkel*. Az utóbbiaknál a „lenni vagy nem lenni” normális körülmények között is naponta felmerülő kérdés. De ki tekintendő idős embernek? Korábban az a szólás-mondás járta, hogy mindenki olyan idős, amilyenek magát érzi. Mára egy új szólásmondás van születőben. Az jelesül, hogy mindenki olyan idős, amilyenek őt tartják (függetlenül a biológiai és a mentális életkorától). Minden rendszerváltás érthető okokból egyben nemzedékváltás is, ami fiatalítást jelent a felelős posztokon. Azonban a jelenlegi – már több mint húsz éve tartó – fordulat forradalmi változásokat hozott az életkorok megítélésében azzal, hogy egybemosta az életerejük teljében virágzó korosztályokat az öregekkel. Meggyökeresedett hiedelemmé vált, hogy az ötven éves ember már élemedett. Mi több, ezen elmarasztalóvá vált jelzőt gond nélkül ráaggatják a negyven, vagy akár a harminc évesekre is. Ennek legalább két katasztrofális következménye van. Először is, az öregnek nyilvánított középkorú, sőt bizonyos szakmákban fiatalnak számító emberek gyakori elbocsátása oda vezet, hogy a delikvens teljes erejéből önmaga ellen fordul és ezzel gyógyíthatatlan kórokat fejleszt ki magában. Másodsor a korra hivatkozó elbocsátások rendre kiváló szakembereket löknek örökös parkoló pályákra. Olyanokat, akiket az oktatási reformoknak nevezett, és ismételt monetáris tatárjárások álmaikban sem tudnak pótolni. Különösen érzékenyen érintik ezek a „reformok” a felsőoktatást és a tudományos kutatást, ahol az 50 éves valójában még kezdő, a 60 éves középkorú, a 70 éves – ha megéri ezt a kort – a fénykorába lép, és az idősödés csak a 80-as éveket közelítve jelentkezik. Ezen korszakolás csupán abban az esetben érvényes, ha nem érik állandó atrocitások az alkotó embert. Módszeres monetáris üldözéssel még egy huszoneves kutató is koravénné tehető szellemileg.

Az emberi tényező „derűs” nyomorgatása a magukat fejletté nyilvánított, valójában barbár társadalmakban eltérő abból a szempontból, hogy *nőkről vagy férfiokról* van-e

szó. Hallgassuk meg, mit mond a *nők* életében is bekövetkezett modernizációról – amely modernizációt a liberalizmus a nagy francia forradalomhoz köti – egy jelentős mai kutató! „De hogyan ismerjük fel a fenyegetést, például a francia enciklopédisták jelszavában: »liberté, egalité, fraternité«? Pedig éppen az általuk kezdeményezett hosszú távú társadalmi kísérlet szabadította fel a nőket a »házi rabszolgaságból«, bekapcsolva őket a társadalmi termelésbe. Ennek során kivonták a családból a reprodukciójához szükséges erőforrásokat, és végül oly módon változtatták meg a társadalom értékrendjét, hogy Európa elnéptelenedése irányíthatatlanná és talán visszafordíthatatlanná is vált.” (Reut 2012, 73) *Az idézett szerző tehát a női emancipációt, illetve annak a mellékhatásait egy olyan váltásnak, illetve következménynek tekinti, amikor a nőket kivonták az embertermelésből és – tegyük hozzá mi – átirányították a dolgok termelésére. Ami mögött egy értékítélet is lapul, mely szerint a dolog értéktilanilag fontosabb az embernél.*

E váltás mind a nők, mind pedig a férfiak személyiségében mély nyomokat hagyott. Vegyük észre, hogy a női emancipáció ebben a kivételt nem ismerő, kötelező formájában kötelességgé tette a nők számára a férfias értékeket, azaz a férfi követését. Más szavakkal, a felszabaduló nő kénytelen volt elfogadni a férfi támogatása helyett annak mentális uralmát, amely a maga absztrakt formájában kíméletlenebb volt a férfi családon belüli konkrét paternalista hatalmánál. Mármost az így megdicsőülő férfi – aki az efféle női emancipáció ismételt kinyilvánított fölfogása szerint nem teremtette, hanem évszázadokon és évezredekken keresztül csak bitorolta a kultúrát – elmagányosodott. Ugyanis rendre olyan asszonyokkal kényszerül társulni, akik a mentalitásuk szerint inkább férfiak, mint asszonyok. A közmondás, miszerint minden jelentőset alkotó férfi mögött egy őt támogató asszony áll, időszerűtlenné vált. A házasságok a kölcsönös támogatás helyett a nemek adáz versengésének színtereivé lettek. Széchenyitől Kodolányiig az egyke volt a demográfiai probléma. Napjainkra azonban nemcsak a fiatalabb nemzedékek létszámának progresszív csökkenésével, hanem a családnak gúnyolt házasságokban dülő belháborúk egészségtelen, sokszor a felek pusztulásába torkolló hatásával is számolnunk kell (Magyar Beck István 2010). Igaza van József Attilának még egy tágabb értelemben is: „S a gondra bátor, okos férfit, / ki védte menthetlen honát, / mint állatot terelni értik” (József Attila: Hazám).

Az életkorok és a nemek tekintetében felmerülő problémák rövidre szabott tárgyalása után foglalkozunk most hasonlóan rövid terjedelemben a *képzettséggel* kapcsolatos kérdésekkel! Vajon kiment-e a képzettség bárkit is a sorstársaink közül az ember látványosan romló evolúciós helyzetéből? Allítólag demokráciában élünk. És a demokrácia, akármilyen terhes is tud lenni, mégis a politikai rendszerek legjobbika. Ezt az a Churchill mondta, aki nemcsak ebben tévedett, hanem eredetileg Sztálin pozitív megítélésében is (Voroncov 2013). Ezen a brit tigris csak utóbb változtatott, amikor már megnyerték neki a háborút. *Demokrácia sokféle van, és a demokráciánál csak a jobb demokrácia a jobb.* E tautológiát meg kell magyarázni. Nos, a demokráciának – mint mindennek – van egy minőségi és egy mennyiségi oldala. A demokrácia minősége elsősorban a szavazók tájékozottságától és értékvilágától függ. Ez utóbbiak pedig ugyanezek képzettségétől és moralitásától. Ha tehát a demokrácia fejlődéséről beszélünk, nem szabad megfeledkezni a szavazók kvalitásairól!

A demokráciák – főként a mai időkben – elsősorban mennyiségi tekintetben fejlődnek, melynek mérőszáma a szavazók mennyisége. Az első demokráciák még korlátozták a szavazati jogokat. Csak olyan személy szavazhatott, aki feltehetően tájékozott volt és pártolta a rendszert. Mennyiségi értelemben a fejlődés abban állt, hogy folyamatosan szélesítették a szavazók körét. Úgy is lehet mondani, hogy maximalizálták a szavazók létszámát. Ezt jól lehet indokolni a mind szélesebb alapokon nyugvó közérdek következetes érvényesítésével, a népakarat nem forradalmi, hanem békés érvényesítésével stb. Igen ám, de a szavazótábor

kiszélesítése egy határon túl már csupán a minőség rovására lehetséges. Már csak azért is, mert az újonnan belépők eladdig nem foglalkoztak behatóan a politikával. Ugyanis nem volt, miért tegyék. A szavazók táborának kiszélesítése együtt járt a demagógia növekedésének remével. *Ilyen körülmények között a képzettség egyet jelent a könnyen leszavazható kisebbséggel.*

A demokráciának tehát alapvető strukturális hátrányai is lehetnek, amennyiben ezekre nem figyelünk oda és nem előzzük meg a manifesztációikat. A demagógia pedig arról győz meg bennünket, hogy a butaság nem egyszerűen az intelligencia hiánya, nem egy úr az emberben, hanem – az intelligenciától eltérő – párhuzamos mentális szabályozás megjelenési formája, amelynek saját destruktív tartalma és esetenként látványos mondanivalója van, és amelyet a pozitív intelligencia kifejlesztése céljából először el kell távolítani az emberből. Ennek elmaradása oda vezet, hogy az egyébként kultúrának nevezhető – nem genetikai, hanem mesterséges – program nem a kérdéses társadalom fönntmaradását – divatos kifejezéssel fönnttarthatóságát – szolgálja, hanem ellenkultúra minőségében a bukását. Ez pedig rosszul megkomponált globalizáció esetén az egész emberiségre veszedelmes állapot.

(Van-e teendő?) Van. E sorok írója szerint vissza kell állítani az ember központi helyét ezen a földön, és féken kell tartani, mi több, a veszélyhelyzetekben kérlelhetetlenül föl kell számolni evolúciós ellenfeleinket, köztük – fájdalom – a kitűnően képzett emberrel vetekedő gépeket. *A problémát az is nehezíti, hogy az ember maga ellen is képes fordulni, ami azt jelenti, hogy az ember képes önmaga evolúciós ellenségévé válni. Úgy tűnik, ez az ember valódi problémája.* Küzdeni ellene csak a moralitás képes. Miért? E sorok írója szerint *a morál egyenlő a gyenge megsegítésével.* Ebben a minőségében a morális tudat és gyakorlat alapvetően hozzájárult az ember evolúciós sikereihez. Ugyanis nem hagyta veszni a gyengéket, ezzel viszont elképzelhetetlen – a gyengeséghez és az érzékenységhez kötődő – adottságokat őrzött meg és tett képességekké, gyakorlásukat pedig lehetővé. Jóformán az emberi munka összes terméke mögött emberi gyengeségek állnak. A termékek eredetileg e gyengeségek kompenzálására jöttek létre. Gondoljunk a ruhára, házra, termelési eszközökre, a közvetlenül fogyasztható élelemre és így tovább. Az aranykornak viszont vége van. Az ember kultúrája ma már ellenünk fordult, és ezzel bennünket a föld leggyengébb – önpusztító – élőlényévé tett. Ilyenkor kell elővenni a morális énünket és önmagunk megtámasztására fordítani. Bele kell nyugodnunk abba, hogy *ma az tekinthető morális emberi lénynek, aki képes a faji önzésre. Faji önzésen itt nem partikuláris rasszizmusokat értem, hanem az emberi faj egészét illető és szolgáló önzést.* Ez kiváló – sőt a legkiválóbb – biztosítéka lehet akár a környezetvédelemnek is. Hiszen általa létezzük mi is.

HIVATKOZÁSOK

- Galántai Zoltán (2012) Az ember, aki (nem) gép. *Jövő*, 2012. 03. szám, 18–25. o.
- Hempel, C. G. (1966) *Philosophy of Natural Science*. Prentice-Hall INC.
- Kassák Lajos (1983-as kiadás) *Egy ember élete, I., II.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Magyari Beck István (2010) A Natalija-projekt (avagy ki legyen úr a háznál?). *Valóság*, 2010/12. 1–12. o.
- Mezei Árpád (1970-es évek) Szóbeli közlés.
- Ortega y Gasset, J. (első magyar kiadás, 1944) *Az „emberi” kiesése a művészetből.* Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993.
- Reut, D. V. (2012) A kultúra higiénijának ontológiai aspektusa. In Magyari Beck István és Szűcs Olga (szerk.): *Kultúra és higiénia. A humanizmus mint szükséglet.* Tolsztoj Társaság és Kairosz Kiadó, Budapest. 71–105. o.
- Voroncov, A. (2013) Судят ли победителей? [Elítélik-e a győzteseket?] Столетие, 2013. 03. 05. http://www.stoletie.ru/vzglyad/sudat_li_pobeditelej_810.htm

A jelenlegi világhelyzet arab-muszlim geopolitikai szempontból

A nemzetközi politikai élet hivatalos aktorai az államok. Jó részük, 194 ország ma az ENSZ tagja, amely által egyetemes elismerést nyertek. A sok kisebb és nagyobb ország kormánya így kap nemzetközi jogi alapot arra, hogy népe érdekeit a világarénában képviselje.

Mármost az utóbbi évtizedek fejlődése azt mutatja – miközben az államtudomány társadalomtudománnyá bővült –, hogy a nemzetközi (köz)életben a nemzeteket képviselő államok mellett más szereplők is jogilag elismert státushoz jutottak. Lehetnek ezek nemzetközi társadalmi (civil) szervezetek vagy a legkülönbözőbb alapon szerveződő államcsoportok, amelyek szuverenitásuk meghatározott részét e szervezetekre ruházták át. Mivel ez egy lépcsőzetes folyamat, mai formájában az Európai Uniót is ide sorolhatjuk.

Politológiai tanulmányról lévén szó, a szereplőket nemzetközi súlyuk függvényében vizsgáljuk, s a vallási hovatartozás, az antropológiai-etnikai összetartozás és a gazdasági együttműködés csak mint összetartó erő kerül számításba.

(Az arab-muszlim civilizációs szféra koncepciója) A jelenlegi világpolitikai helyzetet a második világháború és a hidegháború maradványai jellemzik. Újraéledtek azok a politikai faktorok, „koherencsiák”, amelyeket a kapitalista Nyugat és a kollektivisták bolsevizmus majdnem nukleáris élethalálharca eltakart. Hiába hangzott el a japán-amerikai Francis Fukuyama¹ diadalittas látomása a „történelem végéről” és a liberalizmus univerzális győzelméről, a teret-időt kitágító nagy technikai (távközlési és világ-úrhajózási) felfedezések, valamint az egyéni-emberi jogok egyetemességének ünnepélyes deklarációja – és a piac-demokrácia szervező erejébe vetett hit – ellenére e látomás nem valósult meg. A közös eredet, származás, anyanyelv, (szent)írás közvetítette sok különböző hagyomány újraéledt, mint a nemzetközi együttélés meghatározója.

Közben a népek önrendelkezésének elismerése nyomán formális dekolonializáció zajlott le. Egyes népek erőfeszítésük és politikai egységük révén valóban függetlenségre tettek szert, amelyet az örökölt (gyarmati) gazdasági függések sem tudtak semmissé tenni. Különösen sikeres volt a függetlenedés két olyan ország esetében, amely azt a páratlan történelmi geopolitikai vívmányt valósította meg, hogy több mint egymilliárd embert egy civilizációs államba tudott egyesíteni. Először mindenki a „félélmetes óriás” Kínára gondol, de India is ezen szerves politikai integrációt ígérő kategóriába tartozik, még ha nemzetközi politikai döntések szintjén egyelőre nukleáris kapacitása ellenére sem sikerült érvényesíteni teljes potenciálját.

Anélkül, hogy témánktól elkalandoznánk, meg kell jegyeznünk, hogy – mint azt már megírtuk² – *Bharat*, vagyis India esete különösen tanulságos lenne egy európai uniós alkotmány megfogalmazásához. Tanulságosabb, mint az USA-é. India ugyanis nemcsak a világ legnépesebb demokráciája, s benne is egy vallás elsődleges, a hindu – akárcsak a keresztény tradíciójú Európában –, nyelvi és etnikai változatossága geográfiailag is kifejezésre jut az alkotmányban a *deshek*, az államok, „(szülő)hazák” rendszerében, ami egyáltalában nem jellemző az USA struktúrájára.

Az észak-atlanti nyugati hatalmi rendszerben a Szovjetunió szétesése után Európa politikai integrációja lelassult, és az EU terjeszkedésben és gazdasági-pénzügyi „közös-piaci” ügyműködésekben élte ki magát. A politikai egységgel rendelkező USA maradt a Nyugat – legalábbis viszonylagos – predominációjának záloga. Különös megfigyelni azt a képletet, hogy intézményileg az Észak-atlanti Szerződés Szervezete az egyetlen, amely a nyugati geopolitikai szférát összefogja. Ez pedig egy rendeltetését túlélő katonai és védelmi szervezet, amelyet 1949-ban avval a céllal hoztak létre, hogy mindennemű szovjet támadást kivédjen. A NATO megmaradt a legütőképesebb nemzetközi katonai szövetségnek, de mint a történelmi tények mutatják, eredeti védelmi rendeltetésétől elkalandozva – az USA vezetése alatt – főleg az általa meghatározott geopolitikai célkitűzéseket szolgálja.

A tények vizsgálata még egy jellegzetességet mutat. Jugoszlávia bombázásán kívül több mint két évtizede – vagyis egy generáció óta – minden NATO katonai beavatkozás muszlim többségű országot ért. Ami annál is inkább meglepő, elgondolkoztató, hogy emberemlékezet óta *dar al-Islam* nem támadott meg nyugati államot. Ez nem kerüli el a muszlim vezetők figyelmét, s a Nyugattal való együttműködést beárnyékolja a fenyegetéstől való a félelem.

Matthew Koenig, az amerikai hadügyminisztérium volt tanácsadója elismeri, hogy a muszlim országok (Irak, Afganisztán) elleni, alapjában véve sikertelen háborúkban mind az amerikai közvélemény mind az államháztartás kimerült, mégis újabb muszlim áldozat-államokat keresve ezzel a címmel ír a *Foreign Affairs* 2013. februári számában egy cikket (76–86): *Time to Attack Iran (Itt az ideje megtámadni Iránt)*. Szerencsére a nemzetközi politikatudomány realista irányzatának egyik képviselője, Kenneth N. Waltz – még 2013. május 12-én bekövetkezett halála előtt – a tavaly augusztusi számban erre röviden helyesbitőleg válaszolni tudott.³ Mértékadó körök nem akarják tudomásul venni egy arab-muszlim civilizációs szféra létezését, s elismerni, hogy jelenleg az a nyugati *hard and soft* hadviselés kiszemelt áldozata.

Az ENSZ Jelenkori Civilizációk Párbeszéde című programjának tízéves évfordulója kapcsán a már akkor több mint ötven államot felölelő Iszlám Konferencia Szervezete (OIC) marokkói főtítkára, dr. Azeddine Laraki 2000. február 5-én – többek között – kijelentette, hogy a muszlim világközösség (*Umma*) legtöbb országa gyarmati megszállása nyomán ki volt téve annak, hogy értékrendjét a Nyugat kikezdte, sőt tagadta civilizációjának eredetiségét. Az OIC meg akarja védeni e szféra sajátosságát minden olyan globalizációval szemben, amely bizonyos kulturális mintákat egyoldalúan az egész világra rá akar húzni.

Nézzük most már meg azt, hogy az arab-muszlim szféra hogyan azonosítja magát, miből áll, és mint nemzetközi politikai aktor milyen perspektívába állítja szerepét. Mi e kultúrkör fogalmi alapja és empirikusan megállapítható szubsztrátuma?

Több mint egymillió ember vallja magát muzulmánként, s mind abszolút számuk, mind a világ lakosságában való arányszámuk egyre nő. Természetesen szociológusként nem képzeljük azt el, hogy ez az embertömeg egységesen az iszlám vallás előírta normákat követi. De tekintsük először csak a dolog – szaknyelven szólva – ideáltipikus oldalát. Anélkül, hogy a normarendszert itt részleteiben boncolgatnánk, e geopolitikai szféra tárgyalásánál két alapvető aspektus tűnik fontosnak.

1. Nem neveztük e szférát ok nélkül *arab*-muszlimnak. Ugyanis a Mohamed, a hírnök-próféta kinyilatkoztatta (a Biblia utáni ún. végső) Szent Könyv, a Korán arab írású. Maga a szöveg annyira közvetlenül isteni eredetűnek tartott, hogy szemben a Bibliával terjesztését a hívők nem minél több nyelvre való lefordításától várják. (A Korán 11 helyen emeli ki az Írás „világos arab nyelvét”.⁴) A hívőknek és megtérőknek kell tehát a Korán-iskolákban a szentírás nyelvét – főleg recitálással – elsajátítaniuk.

2. Másik – talán az elsővel összefüggésben paradoxnak látszó – alapvető aspektus az, hogy az iszlám normák szerint az emberek arab, fekete, fehér, sárga faji vagy nemzetiségi, etnikai eredete vagy valamelyik társadalmi osztályhoz való tartozása csak másodlagos jelentőségű kategória (s az is hogy muzulmán családba beleszületett vagy áttért), mert az *összetartozás elsődleges kritériuma* a muzulmánosság, az iszlám világközösséghez való tartozás. (Félreértések elkerülése végett jegyezzük meg, hogy ez nem jelent szükségképpen elsőbbséget a muzulmánok jogi státusában, hanem azt, hogy a kategorizálásnál ezt veszik elsősorban figyelembe; hasonlóan ahhoz, ahogy Izraelben a zsidók „polgári” házasságkötése is intézményileg eltér a nem-zsidókéétól. Az ún. iszlám államokban természetesen a muzulmánok a többség státusát élvezik.⁵ Muszlim „nemzetek” igazában nincsenek, mert az iszlám célja éppen a „törzsieskedéssel” szemben a Koránban hívők összetartásának szolgálata. Ezt aláhúzzák mind a szunnita, mind a síita, mind más irányzatok hívei; így a Muszlim Testvériségi Társasághoz (*Muslim Brotherhood, MB*) tartozó, Sorbonne-on végzett szudáni írástudó, Hasan al-Turabi (1932–) és az egyiptomi Sayyid Qutb (1906–1966) – vagy a szintén a MB-hoz közelálló, a kairói al-Azharon doktorált Yusuf al-Qaradawi (1926–). A síita Ruhollah Khomeini, az 1979-es iráni muszlim felkelés vezére még megtoldja az egység elsőbbségével kapcsolatos fejtegetését azzal, hogy „az imperialisták és az önző zsarnok uralkodók megosztották az Iszlám hazát. Különböző nemzeti szegmentekre választották szét az iszlám *ummát*.”⁶ Ha a két kritériumot minden következményében átgondoljuk, érthető lesz miért esik neheze a nyugati politológiának, az arab-muszlim civilizációs szféra létezésének elfogadása, *felismerése*. Ez az arab írású vallási kinyilatkoztatásra épülő kultúrkör egészen más jellegű, mint jelenleg a keresztény hagyományú Nyugat, amely éppen a közélet szekularizációja bevezetésének árán oldotta fel Európa belső keresztény vallásháborúit,⁷ s amely a vallást a magánéletbe igyekszik szorítani. A nyugati demokrácia elvei szerint a – laikus pártokba szervezett – egyéni vélemények megnyilvánulásában merül ki az elismert politikai differenciálódás, pluralizmus. A darwini létharc nyomán pedig a gazdasági faktoron, a jövedelem- és vagyonskülönbségeken kívül – amely viszont világosan meg is jelenik a közvetett demokráciákban a megválaszthatóságnak a pénzforrásoktól való függésében – alig vesz komolyan figyelembe más társadalmi mozzanatokat.

Jelenleg az arab-muszlim civilizációs szféra normatív-előíró rendszerét írjuk le. Sokszor esnek politikakutatók abba az ismeretelméleti alaphibába, hogy egyrészt e normaleírást összekeverik e rendszernek a nyugati paradigmátikus politikai filozófia által való *elismerésével*, legitimálásának kérdésével, másrészt nem különböztetik meg világosan az előírások leírását az arab-muszlim szféra (reáltipikus) tapasztalatban működő rendszerének leírásával.⁸

A *dar al-Islam* – szemben Rousseau-éval – nem egymástól vadidegen emberek szerződésének alkotmányaként lett koncipiálva. Az iszlám köztársaság azonosságát az adja, hogy alkotmányának a Korán képezi hátterét.⁹ Az *ummát* kereső közösség kifejezője, míg a többi vallásközösségek autonóm képviselői rendszerrel rendelkeznek.

A Koránból levezetett egyéni és közösségi magatartásra vonatkozó előírásokat a *saria* tartalmazza. (Nem kánonjog. Hiszen az iszlám vallásnak nincs is tulajdonképp egyháza.) Leginkább talán a *Halakha*hoz, a zsidó „útmutatóhoz” hasonlítható. Több is, kevesebb is egy jogrendi törvénykönyvnel. Több, mert a muszlim hívő általános erkölcsi magatartásának is zsinórmértéke. A különböző fokú köteleességek és tilalmak – büntény, kihágás – mellett felsorol eltanácsolt, kívánatos, ajánlott és közömbös cselekedeteket is. Jogilag főleg a házasság, származás, öröklés területén kerül alkalmazásra. Iszlám államban a házasság intézménye a férfiak és nők termékeny komplementaritására épül, így egyneműek

„közösülését” ez az intézmény nem szentesítheti. Az iszlám felfogás szerint ugyanis a jogszabályok a *Természet* törvényeinek részét képezik.¹⁰

A *saria* kifejezetten muszlim többségű államokra vonatkozik¹¹, s előírásai sem egyöntetűen minden egyénre, polgárra, mert a nem muzulmánok, a Biblia egyistenhitű és a többi vallás közösségei meghatározott autonómiával rendelkeznek¹². A *saria* mint jogrend pragmatikus okokból mindig ki is egészült nem a Koránból levezetett, de annak ellent sem mondó világi előírásokkal (*qanun*). Ezt példázza a Mohamed korában szerkesztett, előképként felfogott Medinai Alkotmány, amely biztosítja a vallási közösségek kölcsönös biztonságos (*aman*) együttélését és védi az államot külföldi beavatkozásoktól, invázióktól.¹³

Állapítsuk mindjárt azt is meg, hogy a modern nyugati felvilágosult demokráciákban is vannak alkotmányos axiómák, amelyek nem képezhetik egyszerűen többségi leszavazás tárgyát. A nyugati politológia a szekuláris emberi-jogi értékek egybehangzóságát és egyetemes elfogadhatóságát eleve feltételezi. Valójában nem is a felsorolt alapjogok elismerése képezi a civilizációs viták tárgyát, hanem – mivel azok nincsenek *eo ipso összhangban* – a szükségessé váló *rangsorolásuk*.¹⁴

A muszlim állam nem vallástalan. Nem hallgatja el a vallások többségét sem. De pluralista együttélésüket nem avval valósítja meg – mint a francia forradalom laicista tana –, hogy a vallást a közügyekből kizárja és magánüggé fokozza le.¹⁵ Ez nem felel meg a muszlim egész életét átfogó vallásközpontú szemléletének. Közismerten a Koránból és a szent hagyományokból levezetett *sariát* is a muzulmán hitsoportok különbözőképpen értelmezik, még a két nagy – a szunnita és síita – tendencián belül is.¹⁶ Ennek megfelelően az iszlám köztársaságokban a különböző jogi iskolák nyomán politikai pluralizmus is kialakul.

Erre mindjárt beszédes példát szolgáltatott a megújult Egyiptom esete, ahol 2012-ben a választásokon a Muszlim Testvériség Társasága elnyerte a szavazatok felét és a szalafita Al Nour pártra szavazott a választók egynegyede. Így a politikai iszlám pártjai együttesen a túlnyomó többség akaratát fejezik ki. De a politikai szakirodalom derékhadra csak kényszeredetten ismeri el „igazi” pluralizmusnak az iszlamizmuson belül megnyilvánuló többpártiságot. A politika mindig a befolyásért különféle eszközökkel megvívott harcot jelent. Az iszlamizmus politikai mozgalom, amely – a misztikusokkal szemben – azt vallja, hogy csak egy muszlim többség akarata uralta államban lehet ízig-vérig az iszlám szellemnek megfelelően élni. S e problematikára analógiát találunk a politikai judaizmust kifejező cionizmus fő irányzataiban is.¹⁷

Yusuf al-Qaradawi 2007-ben Kairóban publikált arab nyelvű könyvében azt írja¹⁸: „A politikai iszlám a muszlim közösség belső és külső ügyeivel foglalkozik. Aktívan arra törekszik, hogy ez a közösség megszabaduljon az idegen hatalomtól, amely fizikailag és morálisan uralja. Ez az akció azt is jelenti, hogy a nyugati gyarmatosítás kulturális, szociális és jogi lerakataitól meg akar szabadulni.” Vazallus államiség helyett egyenrangú viszonyra törekszik.

Akarva, nem akarva minden gyarmatosító nosztalgia ellenére fel kell ismerni, hogy egy vallási azonosság összetartotta civilizációs szféra létezik, amely a Korán elsődleges tiszteletére épül. Öt pillére van, nevezetesen az Allahba vetett egyistenhit („csak egy Isten van és Mohamed a prófétája”), a Mekkához forduló napi ötszörös és a pénteki mecsetbeli imádat, a szolidaritásból való adakozás (zakat), a Mekkába való egyszeri zarándoklás és a ramadáni böjt betartása.

Ha ezeket az előírásokat jól átgondoljuk, megértjük, hogy nem egyszerűen jelentéktelen ceremóniákról van szó, hanem a hívők közösségét, *ummát* módszeresen életben tartó, megerősítő, fegyelmező gyakorlatokról. Ha abban a hitben élünk is – mint Francis

Fukuyama, –, hogy a jövő kizárólagosan a mi nyugati társadalom-berendezésünké, politológiai és stratégiai hibát követünk el, ha a muszlim világ megosztásában érdekelt politikai körök nyomására az arab-muszlim civilizációs szféra jelenlegi *létét* nem ismerjük fel.

A koncepció bemutatása után térjünk most át e milliárdnyi lelket átfogó civilizációs érdekkör tényleges tapasztalati megjelenésének, világpolitikai beállítottságának és (közre) működésének tárgyalására.

(Az arab-muszlim civilizációs szféra politikai megtestesülése) Egy geopolitikai szféra szubsztanciális alapja lehet egy átfogó államiság, szövetségrendszer vagy a kultúrkört átjáró politikai vagy népi-társadalmi-vallási mozgalom, hálózatok „közlekedőedénye”. Az elsőre iskolapélda Kína vagy India, a szövetségrendszerre pedig a NATO. A muszlim többségű országok pedig közös politikai érdekeik egységes érvényesítése érdekében egy államközi szervezetet, az Iszlám Konferencia Szervezetet (OIC) hozták létre. Az iszlám vallás szerint szentnek vallott szimbólumok vagy ideák kegyeletsértése, kigúnyolása során tapasztalható, futótűzként terjedő, világméretű arab-muszlim felháborodás társadalmilag „szavatolja” ezen érdekkör létét. A kívülálló sokszor értetlenül, sőt lenéző iróniával kezeli e jelenséget, pedig ez jellegében hasonló ahhoz a nyugati felháborodáshoz, amely az antiszemita vagy a holokausztot tagadó megnyilvánulásokat – zsidó temetők vagy a Tóra meggyalázását – kíséri. Meg kell jegyezni, hogy *minden* társadalomban vannak tabuk¹⁹, s még szekularizált, vallástalan se terjeszti ki a szabadságot az ősök emlékének, sírjainak meggyalázására.

Az arab-muszlim érdekkört e spontán megmozdulások és az OIC mellett nemzetközi politikai mozgalmak is összetartják. Ezek között kiemelkedő szerepet játszik a Muszlim Testvériségi Társaság (MB), amelyet Hasan al-Banna alapított 1928-ban, eredetileg Egyiptomnak az idegen uralomtól való tényleges felszabadítása érdekében. Ez a politikai iszlámnak megfelelő szervezet, amely jelenleg Egyiptom legnagyobb pártja, kiterjedt az egész arab-muszlim szférára, az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig.

Míg a kínai és az indiai civilizációs állam és az USA – mint a NATO katonai szövetség vezetője – képviseli világpolitikai szinten e kultúrkörök érdekeit, az arab-muszlim szféra ilyen hathatós képvisellel nem rendelkezik, s ezért állandóan azon kell fáradoznia, hogy nemcsak szónoklatokban, de valóban elismerjék mint egyenrangú aktort. Mondhatni, jelenleg ez ennek az érdekkörnek az alapproblémája, amely döntően meghatározza politikai világszemléletét. E szférát a külvilág nemzetileg, nyelvileg, felekezetiileg, fajilag feldaraboltnak szereti látni, s hogy gyengítse, ha érdekei úgy kívánják, hajlamos is ehhez az állapothoz aktívan, katonai és más természetű beavatkozással hozzájárulni. E beállítottság mögött két nagy mozgatóerőt ismerhetünk fel: (1) azt a törekvést, hogy a palesztinai konfliktust Izrael és a palesztinok közti „párbajra” korlátozzák, valamint (2) azt a problémát, hogy a világ muszlimságának sokasága él kisebbségben.

A kedvezőbb erőviszonyok fenntartásáért Izraelnek aktuálpolitikai-taktikai érdeke fűződik az arab-muszlim szféra létének tagadásához, hogy a palesztin kérdést elszigetelten lehessen kezelni, holott ez irreális már Jeruzsálem és a Golán-fennsík helyzete miatt is.²⁰

A másfél milliárdnyi muszlim hiába fordul egyöntetűen naponta ötször Mekka felé, hogy imádkozzon, hiába szeretne *dar al-Islamban* élni, egyharmada más civilizációs államrendszerekben képez kisebbséget. Nyugat-Európában az újabb nagyszámú muszlim bevándorlás okoz problémát. Korunkban a muszlim – és tegyük hozzá általában a vallási – közösségek közéleti befolyása nem rendeződött kölcsönösen kielégítő formában.²¹ Az európai polgár tárgyilagosnak képzei magát, de valójában a helyi (belpolitikai) konfliktusok torzító szemüvegén át látja az egész arab-muszlim *geopolitikai* szférával való viszonyát is, amely megnehezíti a vele való együttműködést.

Mivel pedig maguk a muszlim többségű államok száma is felülmúlja a félszázat, az arab-muszlim szféra nemzetközi politikai súlyának – mondhatni posztotomán – érvényesítése nemzetközi érdekképviseleti összefogást tesz szükségessé.

(Az OIC létrejötte) 1969-ben jött létre az Iszlám Konferencia Szervezete (OIC), amely 2011 óta az Iszlám Együttműködés Szervezet nevet viseli. Jellegzetes a létrehozását kiváltó körülmény: nevezetesen a jeruzsálemi Al-Aqsa mecsetnek D. M. Ruhan általi felgyújtása annak érdekében, hogy ott a héber Templomot újraépítsék. A muszlim reakciók hatástalanságának láttán az OIC megteremtésében az Izraellel 1969-ben folytatott ún. hatnapos háború megalázó elvesztése is szerepet játszott.

Az OIC 2008 március 14-én Dakarban elfogadott chartája szerint a muszlim többségű államok (II.3.2) nemzetközi politikai szervezete, amely egységes cselekvéssel és testvéri összefogással a muszlim világközösség, az *umma* érdekeit (I.17) akarja szolgálni, a muszlim országok függetlenségét megvédeni és a megszállt országokat felszabadítani (I.4), különös tekintettel Palesztina önrendelkezésének helyreállítására, Jeruzsálemmel mint fővárossal (I.I.8), ahová egyébként a OIC székhelyét is áthelyezné Jeddahból (XI.21). (Az OIC Izraelről és Palesztina határaitól külön nem rendelkezik.) A kisebbségben élő muszlim lakosságot is segíti, hogy megőrizhessék méltóságukat, kulturális és vallási azonoságukat. Az iszlám értékek és szimbólumok egyetemes védelme mellett nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy gazdasági, kulturális és más természetű sokoldalú együttműködés által a muszlim államok önállósága létrejöjjön.

Az OIC nem államszövetség, de ilyen mértékű nemzetközi politikai összefogás az erőviszonyokban természetesen léptékváltozást jelent. A szervezetnek ma 57 tagállama van, és a bruttó hazai össztermék együttesen hétbillió dollárra rüg. Meghaladja Kínáét. (Természetesen ebben a köolajbányászat nagy szerepet játszik.) Élesen fogalmazva azonban azt lehet mondani, hogy ha az OIC kevesebb tagállamból – esetleg egyetlen egyből (!) – állna, másfél milliárd lakosával erősebb lenne, mint ötvenhét tagállamba szétosztva. Pedig négy nagy területen áll fenn sűrűlódás az OIC államok és a külvilág közt:

1. A megszállt Palesztinában a zsidó betelepülés folytatódik, és a 2000. novemberi Dohai Határozat szerint az OIC nem ismeri el Izrael államot, *amíg* az a Palesztinával kapcsolatos ENSZ-határozatokat nem tartja be.

2. OIC államok, mint pl. Irak, megszállás alá kerültek, s

3. mások határai önkényesen lettek megállapítva (lásd Pakisztán).

4. a. A kisebbségben élő muszlim közösségek kollektív jogai elismerésének hiánya az OIC-t számos állammal konfliktusos helyzetbe hozza.

4. b. Az utóbbi ponttal függ főleg össze a muszlim szimbólumok és értékek kigúnyolása és tiszteletlen kezelése ellen folytatott harc, mert jóllehet az OIC egyetemesen védi az iszlám hírnevét, de a más országok belügyeibe való beavatkozást ellenzi. Így az iszlámot érő provokatív vagy nemtörődöm kegyeletség mint a muszlim kisebbségek emberi jogainak megsértése jelenik meg, amelyen a világ muszlim lakossága egyöntetűen felháborodik.

Az a helyzet, hogy számos elhatározását az OIC nem képes keresztülvinni, kudarcérzetet kelt. NATO jellegű katonai együttműködés létrehozása, amely határozatainak érvényesítéséhez különös hangsúlyt adna, eddig csak egyszer merült fel, 1996-ban. Az OIC akár csak az Európai Unió különböző fokú és jellegű integrációs államcsoportokból áll (lásd az EU-ban az euró- és Schengen-zónák, NATO-tagállamok csoportja). Necmettim Erbakan – a múlt századbéli Jamal al-Din al-Afghani (1838–97) pán-iszlámista mozgalma nyomdokain haladó első iszlámista török miniszterelnök – javasolta, hogy az OIC nyolc jelen-

tós állama (gazdasági súlyuk szerint felsorolva) Törökország, Indonézia, Irán, Pakisztán, Banglades, Egyiptom, Malájföld és Nigéria fogjon össze és hozzon létre fokozatosan egy muszlim NATO-t (D8-t a G8-cal szemben). Mindjárt megjegyzendő, hogy Törökország az Észak-atlanti Szövetség tagállama. S e kísérletet csírájában elfojtotta a NATO utasításait követő – akkor még Törökországban uralkodó helyzetben lévő – kemalista hadsereg. 1997. február 28-án egy ún. „poszt-modern” államcsínnel megbuktatta a kormányt.

(A politikai erőviszonyok az arab-muszlim érdekkörben) Mivel az OIC nem államszövetség, nemzetközi befolyását az egyes tagállamok viszonylagos súlya határozza meg. E vonatkozásban (a) az országok lakosságszáma fontos mutató, úgyszintén (b) az egy főre eső termelésben kifejezett viszonylagos gazdasági hatékonyság. De politikai értékelésről lévén szó, (c) az államoknak – a népképviselőre épülő – tényleges függetlenségét is figyelembe kell venni.

Az OIC országai közül az a hét éri el, lépi túl vagy közelíti meg az európai „nagyhatalom”, Németország népességét, amellyel – mint említettük – Erbakan meg akarta szervezni az muszlim NATO-t. (Erbakan NATO-jába bevett volna még egy nyolcadikat, a huszonhétmilliós Malájföldet is.)

Ha az országok gazdasági hatékonyságát a fejenkénti hazai termékkel (GDP/c) mérjük, akkor – családok módon – kivétel nélkül a gyér lakossággal, de gazdag kőolajforrásokkal rendelkező Perzsa-öböl-beli monarchiák furakodnak az első hét helyre.

Ha mármost az országok teljes gazdasági súlyát a két említett jelzőszám összeszorzásával akarjuk bemutatni, Erbakan „országainak” össztermelése újra felkúszik az elsők közé, (s az öbölbeli monarchiák közül csak a 24 milliós Szaúd-Arábia marad az elsők között).

Összehasonítás kedvéért emlékeztessünk arra, hogy az OIC országainak össztermelése valamivel túlhaladja Kínáét, s az USA-énak körülbelül a felét teszi ki. De mivel az OIC politikailag-katonailag nem eléggé integrált alakulat, ereje az egyes államokén múlik. (Egyébként ha a NATO-tól eltekintünk, ettől az Európai Unió politikai állapota se nagyon eltérő.) Az IMF és a Világbank 2011-es adatai szerint a gazdaságilag legjelentősebb OIC-állam Törökország és Indonézia. Nemzeti össztermékük Iránénak mintegy kétszerese, míg Egyiptomé (akárcsak Izraelé) Iránénak a fele.

Térjünk vissza a voltaképpeni politikai megfontolásokra. A szakirodalom gyakran „puhaságuk”, a nyugati politikai befolyásolhatóság mértéke alapján osztályozza a muszlim államokat. A kedvencek listája bizony az utóbbi két évben nagyon megváltozott. Főleg Egyiptom és Tunézia került hirtelen félhomályba.²² Maradtak tehát a hattagú Perzsa-öböl menti Együttműködési Tanács sejktségei mint „nyugat-barát országok”.²³ Általában ismeretelméletileg nem tulajdonítunk nagy értéket a megrendelt közvélemény-kutatások önkényes kérdéseire adott válaszoknak, így a *Pew*-intézetnek az egységes kérdések alapján végzett hangzatos globális felméréseinek sem. Azonban más tapasztalati forrásokból is egybehangzóan megállapítható, hogy a sejktségek lakossága nem fogadja kedvezőbben a nyugati beavatkozásokat és katonai támaszpontokat, mint a többi arab-muszlim országé.²⁴ Viszont az olaj-gazdag monarchiák polgárainak nincs jelenleg még az ország politikájára olyan befolyása, mint az egyiptomiaknak, tunéziaiaknak vagy akár az indonézaiaknak vagy pakisztániaknak. A nyugati közel-keleti politikát kedvezően megítélő sejktségi kormányok léteznek, de mivel politikájuk nem népszerű és nincs demokratikus legitimitásuk, ezért helyzetük bizonytalan, s ez geopolitikailag a nyugati hatalmakkal való egyre intenzívebb „halálos ölelésbe” kergeti őket – mint ahogy az iráni sahhal történt az 1979-es forradalmat megelőző években. A gyér lakosság egy részének a magas olajbevételek jóvoltából való „lepénzelése” nem hozhat tartós stabilitást.²⁵ Viszont ezek az autokratikus törpeállá-

mok azok, amelyek jelenleg nyugati politikai képviselőket biztosítanak az Arab Ligában, s amelyek révén a Nyugat színvallás nélkül beavatkozhat a muszlim világ belügyeibe.

(Az arab-muszlim szféra újabb bel- és külpolitikai önállósulási törekvései) Az arab-muszlim érdekkör összefogása a vallási alapú *umma*. Olyan erőviszonyokat kíván a világpolitikában teremteni, amely egyrészt megengedi, hogy az országok választott kulturális azonosságukat, társadalmi-politikai berendezésüket mindennemű erőltetett poszt-koloniális befolyás nélkül *maguk* tudják meghatározni, mint azt az 1941-es Churchill és Roosevelt által is aláírt Atlanti Charta is leszögezi. Világpolitikai szinten pedig azt akarják elérni, hogy mindennemű fenyegetettségi, megfélemlítési és „soft power” gerjesztette más kifinomultabb belpolitikai beavatkozás, „behálózás” kizárásával, egyenrangú partnerként kezeljék. Ez lehet egyébként csak a civilizációs „beolvasás” helyett a kultúrkörök közti őszinte párbeszéd alapja.²⁶ Politikai elismeréshez viszont erő kell! Tetszik vagy nem a New York-i *Council of Foreign Affairs* politológusainak, az OIC országaiban a nép muszlim elkötelezettsége az utóbbi évtizedekben – akciókban, öltözködésben, szokásokban, közvélemény-kutatásokban felmérhetően – erősödött. Nemzetközi politikai szinten államszövetség hiányában az arab-muszlim képviselő egy-egy országra hárul. A fenti körkép szerint mint zászlóvivő kulcsállam Törökország, az Iráni és a Pakisztáni Iszlám Köztársaság, valamint Egyiptom (amely mint Arab Köztársaság magán viseli még a Szíriával és Líbiával való sikertelen egyesülés jegyét) jöhet számításba.

Az arab-muszlim érdekkör képviselőt nagyban bonyolítja, hogy a muszlim népesség nagy számban él az OIC államain kívül. Ennek természetesen számos és nagyon különböző történelmi és (nép)vándorlási okai vannak. A politikai-földrajzi szituációk teljes bemutatása külön tanulmányt venne igénybe. Hiszen Kínát, a szétesett Szovjetuniót, Thaiföldet, Fülöp-szigeteket is érinti, de főleg Indiát. A szubkontinens elhibázott dekolonizációja folytán a muszlim lakosságnak csak mintegy fele került a Pakisztáni Iszlám Köztársaságba, míg a másik fele a hindu többségű *Bharatba*, Indiába (főleg Jammu-Kasmírba). A kasmíri népszavazás követelése nagyban meghatározza Pakisztán politikáját. Egyébként ebből az összefüggésből adódóan – s mivel közben Banglades is levált Pakisztántól, s az arab (főleg Egyiptomra építő) politikai egységtörekvések sem vezettek eredményre – lett Indonézia a muszlim világ legnépesebb állama. A kisebbségi problémák miatt az arab-muszlim államok kapcsolata a világ nagyobb államai közül szinte csak a dél-amerikai Brazíliával problémátlan, amit az iráni kérdésben jelentkezett együttes brazil–török kezdeményezés is megmutatott.

Ma a világpolitikai hatalmi ranglistán a függetlenség fontos szimbóluma a nukleáris fegyver birtoklása, amellyel az ENSZ Biztonsági Tanácsának minden állandó tagja rendelkezik. Ez alapján az egyetlen muszlim atomhatalom, *Pakisztán* az OIC zászlóvivőjének képzelhető el, már csak azért is, mert Indiától független létét „iszlámhoz-tartozásának” köszönheti.²⁷ Fél százados története folyamán azonban főleg a kasmíri konfliktus miatt amerikai katonai segílyre szorul. A katonai és politikai vezetés megosztottá vált, véres belvillongásokat, leszámolásokat hozott. Az afgán háborúk pedig törekeny, vezetésre képtelen átjárható állammá tették. S egyelőre csak remélni lehet, hogy a tapasztalt politikus, Nawaz Sharif vezette Muszlim Ligának a 2013. májusi szabályos választásokon elért győzelme és a nyugati hatalmak afganisztáni megszálló csapatainak jövő évi kivonása együttesen politikailag stabilizálja Pakisztánt.

A gazdaságilag legfejlettebb *Törökország* lehet egy másik OIC leader-jelölt. A poszt-ottomán időszakban évtizedekig az ország háttérbe szorította bel- és külpolitikai vonatkozásban muszlim azonosságát, és nem volt érdekelt ezen szféra paradigmátikus vezeté-

sében: áttért a latin írásmódra, csatlakozott a NATO-hoz, és az EU-ba kért bebocsátást. (Viszont a zsidó-keresztény Európa mégis túl nagy trójai falónak tekinti.) Mint említettük, először az Iszlám Jóléti Párt vezetője, Erbakan lépett elő 1996-ban egy muszlim-NATO fokozatos megszervezésével. Az iszlám párt utódja – Gül, Erdogan és Davutoglu – Igazság és Fejlődés pártja meg tudta törni a hadsereg hatalmát – mint az egyébként Egyiptomban a Muszlim Testvériség Társaság adta államelnök, Morszi is elérte.

Ma a török nyilvános életben – öltözködésben – fokozatosan megjelenik a társadalom muszlim jellege.²⁸ Az ország fontos szerepeket vállal az OIC-ben. (A szervezet jelenlegi főtitkára a török Ekmeleddin Ihsanoglu.) S az univerzalista európai szemlélet helyett Törökország elsősorban a muszlimok jogai globális védnökének deklarálja magát. S azt a példaképet sugározza, hogy politikai-társadalmi berendezése össze tudta egyeztetni a gazdasági korszerűsítést a muszlim azonosság fokozatos kifejezésre jutásával. Alapvetően azonban kettősséget mutat. A Nyugatban sokszorosan csalódott. Törökország függetlenségét óvatosan nem pán-iszlám érdekképviseletben fejezi ki, hanem a szomszédsági kapcsolatok erősítésének formájában – nem elhanyagolva az Arab Liga mintájára létrehozott, egyelőre négy tagot számláló Töröknyelvű Országok Tanácsot sem. Az Irán elleni amerikai rakétabázisok betelepítése és szíriai politikája is csak aláhúzza a NATO-tag Törökország politikai kettősségét, amely nincs egyértelműen elkötelezve az arab-muszlim érdekkör fő képviseletére.²⁹

Az Ottomán Birodalom romjain 1924-ben felszámolt politikai iszlám intézmény, a kalifátus megszűnte után, a 20. század utolsó három évtizede óta az általános dekolonizáció keretében arab-muszlim sugallatú reneszánsz mozgalmak ütötték fel fejüket, amelyek különböző eszközökkel és elképzelések szerint le akarják vetni a külföldi kényszert, amely akár katonai megszállás, akár puhább – a médiumok által való – nyomatékos meggyőzés formájában jelentkezik. Az első győzelmes iszlám forradalom 1979-ben Iránban következett be. Bárhogyan is értékeljük a nép választotta képviselőkkel és elnökkel – de a síita imámság „alkotmánybírói” felügyelete alatt – működő államberendezést, kétségtelen, hogy e jelentős muszlim ország teljes függetlenséget élvez, amelyet egyébként olajkincs is alátámaszt. A karizmatikus alapító, Khomeini imám szerette volna, hogy az Iszlám Köztársaság átvegye az arab-muszlim világ politikai képviseletét, de mivel a tekintélyelvű síita tendencia a szunnitával szemben az OIC-ben kisebbségben van, ez lehetetlen vállalkozás.

1979 után az arab-muszlim világ önállóságáért küzdő tömegmozgalmak tovább terjedtek. 1990-ben Algériában szabad választásokkal megkísérelték a nép politikai véleményét szóhoz juttatni. Ez megmutatta az Iszlám Felszabadítási Front erejét, meglepve a Nyugat vezető köreit. A Nyugat hallgatólagos támogatásával a hadsereg erőszakkal elfojtotta a nép többségi akaratának hatalomra jutását. Elvetélte az ország demokratizálását.

Csak húsz év múlva követte ezt egy másik maghreb országban, Tunéziában a második felkelési hullám, amely Ben Ali önkényuralmát 2011 januárjában megdöntötte. A demokratikus választás pedig Ghannouchi Rachid iszlámista en-Nahda mozgalmának adott többséget.

Egyiptom követte a tunéziai népfelkelést. De mielőtt még a nép 2012-ben akaratát választásokban tudta volna pontosítani, nyugati politikai „officinák” a mozgalmakra mindjárt leszűkítő értelmezést igyekeztek ráerőltetni. E spekulációk szerint a felkelés csak belső gazdasági fejlődési, jövedelem- és hatalomelosztási problémákat érint, és politikailag a felszabadult kelet-európai országoknak megírt forgatókönyv szerint lehet kezelni. Az önmegevalósító prófécia előírásai szerint a két amerikai nagypárt és más szervezetek alapítványai igyekeztek aktivistákkal és pénzügyi támogatással a befolyásuknak kedvező

csoportokat egyoldalúan megtámogatni. Azonban a Nyugat „ejtőernyősei” negatív reakciót váltottak ki, sőt letartóztatásukhoz vezetett.³⁰ A Muszlim Testvériség Mozgalom választási győzelme – és a radikálisabb muszlim szalafista párt második helyezése – megmutatta, hogy a muszlim országokban a demokratikus választások megkövetelése elégséges ahhoz, hogy az iszlám vallás közéleti befolyása megerősödjön, s egyben e népek függetlenségi követelése megjelenjen. Nem akarják nyugati kívánságra a nyilvános és közéletből a muszlim azonosságot kizárni, a szekularizmust (amely szerint a vallási szimbólumok nevetségessé tétele, meggyalázása se büntény) szolgai módon lemásolni és a külügyeikben a NATO geopolitikáját követni, hanem inkább az el nem kötelezett államok részéről ismert semlegességi politikát. Az e tényeket kénytelen-kelletlen felismerő amerikai kormányzat újabban pénzügyi nyomással igyekszik Egyiptomra ráerőszakolni (geo)politikai – és belpolitikai – elképzeléseit.³¹

Egyiptom a legnépesebb – ütőképes hadsereggel rendelkező – arab állam. Nemcsak az arab világ sarkalatos országa, geopolitikai súlypontja, de általában az arab-muszlim érdekkörben vezető szerepre predestinált ország. De e szerepet az izraeli–egyiptomi külön békeszerződés megalázó feltételei miatt három évtizede elvesztette. Az USA felé eladósodva annyira függő helyzetbe került, hogy még az amerikaiak iraki hadjáratait is támogatta (amitől pedig még Franciaország is tartózkodott). Am mivel a 2011. évi felkelést követő választásokat nagy többséggel az iszlámista pártok nyerték, s 2012. június 24-én a Muzulmán Testvériségi Mozgalom jelöltjét, Mohamed Morszit elnökké választották, Egyiptom várhatóan a politikai függetlenség útjára lép.

(*A muszlim testvériség globális*) Az egyiptomi és a többi felkelést egyes „mértékadó” megfigyelők szívesen államonként elszigetelve kezelik. Vannak országos sajtóságok, de az önállósodási megmozdulásoknak mélyen fekvő és az egész muszlim érdekkörre kiterjedő potenciálja van. A népképviselő elterjedése mindenütt – a szalafistáktól a Muzulmán Testvériségig nyúló – iszlámista mozgalmak széles spektrumát hozza a politikai élet előterébe. Nem akarja minden irányzat a nyugati politikai-szociális elképzeléseket, tanításokat egészében elvetni, de azok közül az arab-muszlim hagyománnyal való összeegyeztethetőség függvényében tetszése szerint, maga akar választani. Ennek az álláspontnak széles népi támogatása azonnal megjelenik, mihelyt a kormányoknak posztkoloniális nyugati „legitimizációja” – amerikai elismerése – helyett a demokratikus többség választotta megbízása érvényesülhet.

Irakban „meglepő” módon a síitákat – és a kurdokat – elnyomó Szaddam Husszeint diktatúrájának amerikai megdöntése után a többségi síita lakosság egy Irán-barát kormányt választott. Az Afgán Iszlám Köztársaságban a 2001-es amerikai invázió nyomán ma az a furcsa helyzet állt elő, hogy a talibánellenes rendőrség afgán tanoncai nyugati kiképzőik ellen fordítják fegyvereiket. A Nyugat számára érthetetlen, hogy az idegen csapatok évtizedes kioktató jelenlétét a lakosság nagyobb rossznak tartja, mint a Karzai-kormány ellen fellépő talibánokét.³² A nyugati haderőknek a *dar al-Islamból* való eltávolítása mint célkitűzés a muszlim világban nagy népszerűségnek örvend – akár az afganisztáni szovjet, akár a nyugati csapatokról van szó, akár az iszlám őshazájában 1990 óta a szent Mekka körüli támaszpontokon állomásozó amerikaiakról. A muszlim közvélemény a Qutb inspirálta Bin Ladennek – és az 1988-ban indult al-Qa’ida mozgalomnak – se annyira céljait, mint célszerűtlen brutalitását ítéli el, amely nyomán több muszlim halt meg, mint nem-muszlim.³³ Az arab-muszlim függetlenség utáni sóvárgás felismerhető gyakorlatilag az utóbbi század majdnem minden muszlim gondolkodójának írásában, akik vagy maguk alkottak politikai mozgalmat, vagy vezéreit befolyásolták, mint az indiai szubkontinen-

sen Sayyid Abu'l-A'la Mawdudi, Sayyid Abu'I-Hasan 'Ali Nadwi vagy a már említett szudáni Hasan al-Turabi és a ma Katarban élő, egyiptomi Yusuf al-Quaradawi, vagy akár a síita Khomeini.

A 2011-es egyiptomi szabadságharcban részt vevő névtelen – hitét gyakorló vagy nem gyakorló – muzulmán családokból származó felkelők zöme valószínűleg nem tartozott az üldözött Muszlim Testvériség Társaságának (MB) a diktatórikus rendszerek által megítélt tagságába. Az MB viszont ma a legjelentősebb iszlám alapú globális politikai tömegszervezet. Több, mint egy nyugati értelemben vett politikai párt. Átfogó társadalmi összefogás. A Muszlim Testvérek Egyiptomi Társasága néven született annak idején, és eredetileg egy az angol gyarmati befolyás ellen fellépő nemzeti felszabadító szervezet volt. De a meggyőződéses muszlim tanító, al-Banna hamar felismerte, hogy szélesebb pán-muszlim alapú tömegmozgalomra van szükség, amely túllépi az egyiptomi problematika kereteit és összefogva munkálkodik a *dar al-Islam* mindegyikének felszabadításán.³⁴ Nemhiába terjedt ki a mozgalom már 1936-ban Libanonra és Szíriára. Ma szinte nincs muszlim állam, ahol nem játszik befolyásos szerepet (beleértve a nem-arab ázsiai muszlim országokat). Mint azt az MB alapítójának unokája, a genfi honosságú és jelenleg Oxfordban tanító Tariq Ramadan munkáiban megvilágítja, a MB az egész arab-muszlim világ politikai és kulturális önrendelkezéséért válogatott eszközökkel³⁵ küzdő, sokárnyalátú, kizárólagosságra nem törekvő, fokozatosan, fontoltan haladó, korszerűen szervezett pragmatikus mozgalom. (H. al-Banna – és az MB – nem ellenezte a modern tudományok tanítását, akárcsak mentora, a kairói főmufti, Muhammad Abduh vagy a pániszlámista Jamal al-Din al-Afghani, mert „ez erőt ad” és segít a Nyugattal való viszonyban az egyenrangúságot valóban elérni.) A harcban használt eszközök válogatottsága miatt Bin Laden azzal vádolta a mozgalmat, hogy elárulta Qutb tanítását. Ramadan szerint előrelátható, hogy a MB egyre inkább terjed, és mértékadó szerepet tölt be a kialakulóban lévő új, önkormányozott muszlim világban.

(Zárszó) A történelem civilizációs pereskedések végtelen láncolata. Krónikája nem Ádám és Évánál kezdődik – minden szereplője úgy kezdi az eseménysorozat elbeszélését, hogy kultúrkörének beállítottsága kedvező fényben jelenjen meg.

E tanulmány a világpolitikai helyzetet az arab-muszlim érdekkör szempontjából vizsgálta. Mivel a világháború óta *dar al-Islam* nem támadott meg egyetlen nyugati államot sem, a muszlim világ úgy látja, hogy a Nyugat fejtetőre állítja az okozatiságot, amikor muszlim veszéllyel ijesztget. Nézetük szerint valójában a jelenkorban mindig a Nyugat volt a konfliktusok kezdeményezője és a muszlim érdekkör csak reagált a kihívó, sértő politikára, amely egyrészt Izraelt a megszállt palesztin területeken gyakorolt neokolonizációja ellenére politikájával *de facto feltétel nélkül* támogatja, és másrészt megosztó szándékkal avatkozik be a muszlim világ belső ügyeibe, elmélyítve a létező nemzeti, arab–nem-arab, síita és szunnita különbözőségeket.

A muszlim világ viszont, mint láttuk, *ummára* törekszik, egységre, amely vallási-politikai fogalom, mert a Korán követeli meg, de ez egyben a *dar al-Islam*nak a világban egyenlő félként való elismertetésének stratégiai záloga is. Ennek a Nyugat által való elismerése lehetne a megbékélés feltétele.

JEGYZETEK

- 1 Fukuyama F.: *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press, 1992.
- 2 Ankerl G.: *Coexisting Contemporary Civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western*. Genf, INU Press, 2000.
- 3 Kenneth N. Waltz a *Nuclear Balancing Would Mean Stability*-ban (*Foreign Affairs*, 2012. augusztus, 2–5.) azt írja: „Israel’s regional nuclear monopoly has long fuelled instability in the Middle East. In no other region of the world does alone, unchecked nuclear state exists. It is Israel’s nuclear arsenal, not Iran’s desire for one, that has contributed most to the current crisis.” (3 l.)
- 4 Q 16:103. *Korán*. Helikon Kiadó, 2001. 194. és 25.
- 5 „Minden ember egyenlő ... függetlenül ... vallásától.” (1. a cikkely.) *Cairo Declaration on Human Rights in Islam*. 1990. augusztus.
- 6 In Algar Hamid: *Islam and Revolution. Writing and Declaration of Imam Khomeini*. Berkeley, Mizan Press, 1981. *Princeton Reading in Islamist Thought*. Princeton, Princeton UP, 2009. 168, 214–5, és 137.
- 7 Bennett M.: *Another great awakening?* In: *Religion and International Relations*. New York, Columbia UP, 2011, 93.
- 8 Egyébként a különböző jelenkori nemzetközi politikatudományi iskolák, mint a liberalista (Michael Doyle, Robert Keohane), a realista (Kenneth Waltz) és a konstruktivista (Alexander Wendt) irányzat nem teszi meg egyhangúan az államok legitimitásának modern kritériumává a szekularizmust. (Lásd Snyder 2. és Bennett 93., in *Religion and....* i. m.)
- 9 Lásd Hasan al-Turabi és Yusuf al-Qaradawi véleményét. *Princeton...* i. m., 214 és 241).
- 10 Nyugaton az ún. „egyetemes” emberi jogokból lesz levezetve, hogy az egyneműek házassága is alapjog. A *Cairo Declaration...* (i. m.) viszont leszögezi, hogy a férfi és a nő egyenlő (5. a), de csak nő és férfi köthet egymás közt házasságot. (6. a.)
- 11 A *Saria* időserű értelmezéséről lásd részletesebben: S. A. Mawdudi: *The Islamic Law and Constitution*. Lahore, Islamic Publications. 1960. In: *Princeton...* i. m. 94...8.
- 12 Az 1981. szeptember 19-i *Universal Islamic Declaration of Human Rights X. a.* cikkelye szerint a vallást kényszerrel terjeszteni tilos. („Nincs kényszer a vallásban!” Q 2:256, *Korán*. i. m. 32.); a *b.* cikkely szerint pedig a nem-muszlimok választhatnak, hogy vagy az iszlám törvények szerint legyenek megítélve, vagy saját közösségük törvényei szerint.
- 13 *L’État des religions dans le monde*. Párizs, Cerf, 1987, 148.
- 14 Lásd Ankerl G.: *Az emberi jogok viszonylagossága*. *Magyar Szemle*, 2012.1. 71kk. Patrick H. Glenn: *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. New York, Oxford UP, 2010. Egyébként nemrég (2012. 09. 18.) a kiskorú izraelita fiúgyerekek körülméletelésének vitájában Sabine Leutheusser-Schnarrenberger, német igazságügyi miniszter megállapította, hogy ezzel kapcsolatban három alkotmányjogi elvet *rangsorolni* kell: a vallási szabadságot, a szülők jogait és a kiskorúak testi épségének védelmét.
- 15 Hasan al-Turabi álláspontját általában minden muszlim írástudó osztja, amely szerint elképzelhetetlen a vallásnak az egyén magánszférájára való korlátozása. (*Princeton...* i. m. 213.)
- 16 *Dictionnaire de civilisation musulmane*. Párizs, Larousse, 2001, 103.
- 17 A nyugati szakirodalom néha felelőtlenül kettős értelmet ad az iszlamista jelzőnek: egyszer meghatározott politikai mozgalmat ért alatta – és szembeállítja a szalafista mozgalommal –, másutt viszont még ugyanabban a publikációban is e kifejezést általában az összes, az iszlám tradíciót követni szándékozó politikai mozgalomra alkalmazza. (*Princeton...* i. m. 4. és 19–20. C. Franck és M. Herszlikowicz: *Le sionism*. Párizs, UPF, 1984, 58–75.)
- 18 *Princeton...* i. m. 13.
- 19 Riaz Hassan: *Inside Muslim Minds*. Carlton, AU, Melburn UP, 2008. M. Dhaouadi: *Toward Islamic Sociology of Cultural Symbols*. Kuala Lumpur, S. Noordeen, 1997. (Népszerű irodalom: Graupmann J.: *Tabuk kislexikonja*. Athenaeum, 1999.)
- 20 Yossi Kelin Halevi a Shalom Hartman Intézet munkatársa a *New York Times (NYT)* 2011. február 3-i számában „Israel, alone again?” című cikkében azt írja: „Israel a palesztinokhoz képest Góliát. De az arab-muzulmán világgal szemben Dávid marad.”
- 21 J. Habermas és munkatársai (*An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in Post-Secular Age*. Cambridge, UK, Polity, 2010) „felhígított” szekularizmusa se szolgált általánosan elfogadható megoldást. T. S. Shah in *Religion and...* i. m. 28., 46.
- 22 Obama elnök 2012. szeptember 12-én kijelentette, hogy Egyiptom ma se nem szövetséges, se nem ellenség.
- 23 Az Öböl menti sejkiségek az iráni népfelkeléstől megijedve tömörültek 1981-ben az Együttműködési Tanácsba. Szaúd-Arábia most megkísérli e tanácsot Golf-federációvá fejlesz-

- teni, s a jordán és marokkói királyságot is e monarchikus szentszövetségbe bevonni. Egyelőre sikertelenül. (K. Fahim: *Saudis push for a Gulf Federation*. *NYT*, 2012. 5.16.)
- 24 Steven Kull: *Feeling Betrayed: The Roots of Muslim Anger at America*. A *Middle East Policynak* „Political Islam in the Arab Awakening” című különszámában, 2012. nyár, 19. Vö. Ankerl G.: *Közvélemény-kutatás vagy fortélyos hangulatkeltés. Valóság*, 2006. 1., 1–30.
- 25 A Bahreini Királyság máris csak szaúdi katonai segítséggel tudta a síita többség felkelését leverni. (Ben al-Khaimah: *Emirates quash hints of dissent*. *IHT* 2013.6.10.)
- 26 I. Naffee: *Dialogue crucial for peaceful coexistence*. *The Muslim World*, 2012. 5., 8–9.
- 27 S. A. Mawdudi in *Princeton*... i. m. 88. Sayyid Abu'l-Hasan Nadwi: *Islam and the World*. Lucknow, Academy of Islamic Research and Publ. 1978.
- 28 A megfigyelők szerint a nyugati divatot követő isztambuli világfiak spontán megmozdulásai különösen az alkoholárusítás lazításáért és a nagyobb nyilvános szexuális szabadosságért vívott harcban látják a „szekuláris európai ideálok” védelmét. (Tim Arago: *Turkish Split is exposed in alcohol debate*. *IHT* 2013.6.10 és T.A.: *A battle for Turkey's identity*. *IHT* 2013.6.4.) Egyébként maga Kemal Atatürk is ittasságra hajlamos ember volt.
- 29 Hugh Pope, a Nemzetközi Krízis Csoport török szakértője szerint: „a törökök azt hitték, hogy fontosabbak, mint Izrael.” J. Traub: *Turkey back in power-broker role*, *NYT*, 2011.1.22. Lásd még T. Arango: *Syrian war deflates Turkey's high hopes*. *NYT*, 2012. 9. 19. Az új török külpolitika alapvetése A. Davutoglu külügyminiszter könyvében olvasható. (A. D.: *Alternative Pradigms: The Impact of Islamic and Western Weltaunschaungs on Political Theory*. Washington, UP of America, 1993.)
- 30 E. Trager: *Caught in Egypt's political cross-fire*. *NYT*, 2012.3.15. Rugh. W. A.: *Egyptian Politics and American Diplomacy*. *Middle East Policy*. 2012. nyár. 36–48. Egyiptom új elnöke, Mohamed Morszi kijelentette: Egyiptom nem lesz a Nyugattal szemben ellenséges, de nem lesz olyan szolgalelkű (‘compliant’) sem, mint Mubarak alatt volt.” „A Nyugatnak tisztelnie kell a muszlim történelmet és kultúrát, még ha ez a nyugati értékekkel nem is egyezik.” *NYT*, 2012. 9. 24.
- 31 S. L. Myers: *U.S. nears deal to ease debt burden of Egypt: Package aims to revive American clout (!) during political transition*. *NYT*, 2012. 9. 4.
- 32 R. Opiel: *NATO tries to curb killings by Afgan recruits*. *NYT*, 2012. 8. 20. R. Nordland: *Weighing Afghans' attacks: NATO news conference gives an example of why culture gap remains wide*. *NYT*, 2012. 9. 8; G. Bowley: *U. S. suspends training of Afghan recruits*. *NYT*, 2012. 9. 3. M. Rosenberg: *As hope turn to hatred, Afgan soldiers reach out to the Taliban*. *IHT*, 2013.1.3.
- 33 Ebben az összefüggésben szinte tragikomikus hallani Bin Laden szájából: „the people of Islam have suffered from the aggression, inequity, and injustice imposed on them by Zionist-Crusader alliance and their collaborators, to the point where Muslim blood has become the cheapest...” (Usama Bin-Laden: *The Invasion of Arabia és The Saudi Regime*. In: *Messages to the World: Statements of Osama bin Laden*. London, Verso, 1996, 15kk és 31–43. *Princeton*... i. m. 436.)
- 34 A tekintélyes *al-Manar* hírlap publikálta al-Banna első Farouk királyhoz intézett leveleit, amelyek egyikében (*Some steps toward practical reforms*) 50 pontban részletezi, mit ért korszerű iszlám államrendezés alatt. A I. 4. pont kiemeli az muszlim államok közti összefogás erősítését. (*Five Tracts of Hasan al-Banna (1906–1949)*. Berkeley, University of California Press, 1978. Vö. *Princeton*... i. m. 74–78.)
- 35 Jegyezzük meg, hogy a MB-nek azóta van „rossz sajtója”, hogy a 30-as években „erőteljesen” fellépett az Irgun Zvai Leumi és a szakadár Stern csoport ellen. (Tariq Ramandan: *The Arab Awakening, Islam and the New Middle East*. London, Penguin, 2012.)

Ukrajna dilemmái

Hazánk Oroszországgal való gazdasági, elsősorban energetikai kapcsolatában északkeleti szomszédunk a legfontosabb láncszem. De Moszkva és Kijev csaknem negyedszázada nem lankadó küzdelmében – legalább a 2006. évi földgázháború óta – a „kék fűtőanyag” szállítása, ezen belül európai tranzitja miatt fel-feltörő csatározások egész kontinensünk mindennapjaira hatást gyakorolnak. A Kreml és kinyújtott ökle, a Gazprom hol a gázcsap elzárásával, hol sokmilliárdos kerülő útvonal, köztük a Déli Áramlat kiépítését célzó megállapodásokkal, hol diplomáciai, esetenként politikai nyomással igyekszik visszaterelni Kijevet a maga újra megteremtett befolyási övezetébe.

(A börtön mint a politikai küzdelem eszköze) Ukrajna megítélését ugyanakkor mind a nyugati világban, mind Oroszországban meghatározza a 2010. januári elnökválasztáson vesztés, jelenleg hétéves börtönbüntetését töltő Julia Timosenko helyzete. Nehéz megérteni, mi motiválja az Európai Unió vezetőit, amikor rendre megkérdőjelezve a formálisan független ukrán bíróság ítéletét, a volt miniszterelnök szabadon bocsátásához kötik a további együttműködést.

Idézzük fel, mi is történt 2010. januárjában. Az államfői reményeiben csalódott politikus asszony szabályosan tombolt a vereség után. A hisztérikus fenyegetőzésekkel egyik legfontosabb célja állítólag az volt, hogy minden lehetséges jogi eszközzel megakadályozza Janukovics beiktatását, legalább addig, amíg a Moszkvában egy évvel korábban megkötött energetikai megállapodást rögzítő, számára kínos iratokat meg nem semmisítik. Az orosz–ukrán földgáz-kereskedelemből ugyanis a 2009. januári Putyin–Timosenko megállapodásnak megfelelően kiszorították az asszony gyűlöletének egyik legfőbb tárgya, Dmitro Firtas 45 százalékos tulajdonrészével létrehozott – másra, mint a profit „lenyúlására” nem alkalmas – közvetítő vállalatát, a RoszUkrEnergót (RUÉ-t), amelyben a Gazpromnak 50 százalékos tulajdonrésze volt.

Timosenko emellett a moszkvai tárgyalás során elérte, hogy a saját energetikai cégének Moszkvával szemben fennálló 450 millió dollár értékű tartozását a Gazprom leírja. Ezzel szemben vállalta, hogy az ukrán állami földgázvállalat, a Naftogaz Ukraini átveszi a RUÉ-nak a Gazprommal szemben – 11 milliárd köbméter földgáz szállítása nyomán – keletkezett tartozását. A stockholmi választott bíróságra már az ukrain elnökválasztást követő reggel (!) benyújtott keresetben a ténylegesen a Gazprom megbízásából eljáró osztrák Centragas vissza is követelte a 3,5 milliárd dollárt érő 11 milliárd köbméter földgázt. Miközben az ezekben a napokban éppen kínai látogatáson tartózkodó Vlagyimir Putyin indulatos szavakkal mentegetni igyekezett Timosenkót – kijelentvén, hogy a miniszterelnök alá sem írta a Gazprom és a Naftogaz Ukraini vezetői által jegyzett megállapodást – Moszkva valójában elárulta és leírta az ukrán ex-miniszterelnököt.

Viktor Janukovics köre megértette, hogy szabad kezet kapott a tüntetéseket, nyilvános botrányokat rendező politikussal és elvbarátaival szembeni eljárásra. Volt kormányának tagjai közül őrizetbe vették a környezetvédelmi és a belügyminisztert, a hadügy- és igazságügyi tárca helyettes vezetőjét, nemzetközi elfogató parancsot adtak ki Timosenko gaz-

dasági minisztere ellen. 2011-ben perbe fogták a volt miniszterelnököt is, majd zárolták a vagyonát. A világ hírügynökségei rendszeresen tudósítottak az egy ideig élő tévéadásban közvetített tárgyalásról és a Timosenko-féle Batykvicsina (Haza) párt tagjainak azzal egy időben zajló tüntetéseiről. A bíró végül hét év börtönre ítélte az asszonyt, aki fogva tartása színhelyén, a harkovi (harkivi) börtönben továbbra is folyamatosan ébren tartotta a nemzetközi közönség figyelmét. Egyszer éhségsztrájkjal tiltakozott bebörtönzése ellen, mászszor gerincfájdalmai miatt követelt különleges eljárást. Amikor azonban kórházba akarták vinni, ellenállt, majd azt nyilatkozta, hogy fogva tartói megverték. A hasán lefényképezett kék folt azonban, mint kiderült, akkor keletkezett, amikor a cellából kifelé menet váratlanul kitepte magát az öt karjánál fogva kíséző börtönőr kezéből, az meg utánacapott. Ezt a botrányt hosszas kórházi kezelés követte, német orvosok irányításával.

2012 áprilisában újabb eljárást indítottak a volt ukrán kormányfő ellen, az Egységes Ukrajnai Energetikai Rendszer vezetőjeként 1997/1998 folyamán elkövetett, a vád szerint 19,5 millió hrivnya, vagyis mintegy 550 millió forint értékű sikkasztás vádjával. A gyanúsított, egészségi állapotára hivatkozva, nem jelent meg a tárgyaláson, ahol számos külföldi diplomatával és újságíróval együtt jelen volt az emberi jogok betartását ellenőrző Francois Zimeray francia nagykövet. Ezen az ügyön kívül a Timosenko elleni lehetséges vádak sorában napirenden van még a kiotói kvóták eladásából kapott pénz állítólagos elsikkasztása, illetve a költségvetésből vásárolt mentőautók kampánycélokra történő felhasználása.

És ez még távolról sem jelenti a történet végét. Az ország főügyésze 2012 augusztusában újabb, minden korábbinál súlyosabb vádról nyilatkozott a médiának. Mint mondta, a kijevi hatóságok csak a német orvosok által a fogoly gerincbántalmai miatt előírt kéthavi fekvőkúra végét várják, annak leteltével azonnal elindítják az eljárást. Gyilkossági ügyről van szó. Szálai két évtizeddel ezelőttre nyúlnak vissza, amikor a fiatal Julia Timosenko az Ukrajnában rendkívül nagy hatalmú donyecki oligarchák révén kapcsolatba került az üzletemberből akkoriban a politikai vizeire evező, később miniszterelnökké kinevezett Pavlo Lazarenkóval, és megkapta tőle az első jókora falatot a születő ukrán piacgazdaságból. Az 1999-ben kijevi letartóztatása előtt az Amerikai Egyesült Államokba szökött, ott tiltott határátlépés és pénzmosás vádjával letartóztatott Lazarenko ellen folyó újabb eljárás során egy meg nem nevezett (védett) tanú vallomásaiban kijelentette, hogy Jevgenyij Scserbany képviselőnek, az ukrán elnöki stallum reménybeli várományosának a meggyilkolásáért többek között Julia Timosenko bankszámlájáról fizették a vérdíjat.

Ez a leszámolás még 1996. november 3-án, Donyeck repülőterén történt. Scserbany éppen az orosz maffiával való állítólagos kapcsolata miatt Amerikából kitiltott, ám hazájában rendkívül népszerű idős énekes, Joszif Kobzon születésnapjára ünnepségeiről tért vissza Moszkvából. Ahogy az ukrán politikus leszállt a gépről, közvetlen közletről tüzet nyitottak rá, és a feleségével, valamint kíséretének két másik tagjával együtt lemészárolták. A végrehajtó a hírhedt Kusnyik banda volt, amelynek a donyecki Sahtyor [Sahtar] (vagyis Bányász) stadion egy évvel korábbi felrobbantását is tulajdonították. Akkor az egész világot bejárta az a kép, amelyen egy áldozatnak a testéből kiszakadt szíve hevert a véres aszfalton. Mellette egy kézfej, rajta a csuklón még ketyegő óra. Azóta a bergyilkosok kivétel nélkül távoztak az élők sorából. Egyikük sem természetes halállal.

Scserbany nemcsak – sőt, nem is elsősorban – parlamenti képviselő volt, hanem dúsgazdag üzletember. Az állami vagyon megszerzése nyomán létesített számos vállalkozásának egyike látta el kőolajjal és földgázzal a Julia Timosenko tulajdonában lévő energetikai rendszert, amely Donyeck ipari és lakossági fogyasztóinak szállított. Ebből ítélve Scserbany nem konkurense, hanem üzlettársa lehetett Timosenkónak. A helyzet azonban

sokkal bonyolultabb, mint oly sok minden a gazdasággal összefonódó ukrán politikai élet bugyraiban. Az összes donyecki nagyvállalkozót egyesítő szövetség létrehozására készülő és ezzel a nagypolitika csúcsait célba vevő Scserbany eltávolítása két körnek állt érdekében. Elsősorban Viktor Janukovicsnak, Ukrajna jelenlegi elnökének. Ő ekkor, az 1990-es évek közepén, még ismeretlen gyárigazgató volt. A gyilkosság tette lehetővé számára, hogy Scserbany helyébe lépve, mint Donyeck egyes számú vezére, Leonyid Kucsma elnök hathatós támogatásával elkezdje hosszú menetelését a politikában.

A brutális Scserbany-kivégyés másik lehetséges megrendelője a vizsgálat jelenlegi állása szerint Pavlo Lazarenko volt, akinek Scserbany a tanácsadójaként dolgozott. Ebbe az irányba vitte a gyilkosság vizsgálatát az a bizonyos védett tanú, aki az amerikai hatóságok előtt azt állította, hogy a szörnyű büntényt Lazarenko és Timosenko számlájáról fizették. Ami önmagában kevés ahhoz, hogy a gyilkosságra való felbujtás vádjá megálljon Julia Timosenko készülő perében – de egyelőre nem tudni, mit tartalmaz még a kiszivárogtatott tanúvallomás.

(Janukovics két vasat tart a tűzben) Az egymástól független, horrorra emlékeztető ügyekből jól látszik, hogy az ukrán belpolitika alakulása ma is szinte minden kérdésben az energetikai szféra fejleményeitől függ. Nem csoda, hogy Janukovics, mint megválasztott elnök, 2010-ben egyik első intézkedésével a Naftogaz Ukraini új vezetőit nevezte ki – ahogy a 2000. január elsején az orosz elnöki székbe került Vlagyimir Putyin is sietett még Szentpétervárról magával hozott bizalmasát, Alekszej Millert a Gazprom élére állítani, ahol a szakirányú ismeretek nélkül a gigaholding élére került politikus azóta is kiválóan teljesít. Ukrajnában ez a folyamat úgy zajlott le, hogy Jurij Bojko energetikai miniszter nyomására Jevgenyij Bakulin került a Naftogaz Ukraini igazgatótanácsának élére. Rögtön be is mutatta a cég legfontosabb leányvállalatainak új vezetőit: az évi 14 milliárd köbméter földgázt kitermelő Ukgazdobicsát a 36 éves Jurij Boriszovra, az ukrán földgázszállító infrastruktúrát pedig Szergej Vinokurovra bízták.

Az energetikához egyikük sem értett. Boriszovnak politológus diplomája volt, Bakulin és Vinokurov a vegyészethez konyított valamit. Viszont közismerten mindhárman Dmitrij Firtas emberei voltak! Az utóbbi kettő a RUE és a magyarországi Emfesz sötét ügyletei kapcsán emlegetett üzletember Group DF holdingjához tartozó Ostchemnél dolgozott. Vinokurov meglehetősen régen részt vett Firtas különböző vállalkozásainak irányításában is. A „Szeva bácsival”, vagyis a világ tíz legkeresettebb bűnözője között számon tartott Szemjon Mogiljevicscel (mindkettejük által tagadott) üzleti kapcsolatokat ápoló ukrainai oligarcha tehát visszatért hazája gazdasági életébe, és rögtön megkaparintotta a Naftogaz kulcspozícióit. Ám ehhez Julia Timosenkónak meg kellett buknia, hiszen a volt ukrán miniszterelnök szemében Firtas volt a legnagyobb ellenség, aki Viktor Juscsenko pénztárnokából időközben átállt az elnökválasztáson győztes Viktor Janukovicshoz, és napjainkban ismét kulcsszerepet játszik az orosz–ukrán földgáz-kereskedelemben.

Az ukrán energetikában rendkívül óvatos politikát folytató Viktor Janukovics már a 2010. évi elnökválasztás második fordulóját utáni reggel előállt a javaslatával, hogy a hazáján áthaladó kőolaj- és földgázszállító hálózat működtetésére hozzanak létre nemzetközi konzorciumot, egyharmad–egyharmad arányban a Gazprom, a Naftogaz és közelebbről meg nem határozott „európai felhasználók” részvételével. Az együttműködésre felszólított szereplők azonban lényegében mindmáig, 2013 nyaráig nem reagáltak érdemben a Kijevben azóta is gyakran hangoztatott tervre, amelyet az új ukrán kormány össze akart kapcsolni a moszkvai földgázszerződés felülvizsgálatával. Janukovicsék elképzelése e tekintetben az volt, hogy továbbra is elfogadják a 2009. évben szállított 30 milliárd

köbméter „kék fűtőanyagot”, ha a Gazprom a szerződésbe foglalt 305 amerikai dollárról 168 dollárra csökkenti az 1000 köbméterenkénti árat.

Ez éves szinten 2,5–2,9 milliárd dollár bevételkiesést jelentett volna az oroszoknak. Mivel egy ilyen perspektíva nyilvánvalóan nem volt túlságosan vonzó a Gazprom számára, az orosz fővárosban a Janukovics szűkebb környezetéhez tartozó új ukrán miniszterelnök, Nyikolaj Azarov megismételte a Naftogaz Ukraini új vezetője, Jevgenyij Bakulin és Jurij Bojko ukrán energetikai miniszter, valamint Alekszej Miller Gazprom főnök között két nappal korábban, szintén Moszkvában lezajlott előzetes megbeszélésen tett ajánlatot. Nevezetesen azt, hogy a tetemes árengedményért cserében az orosz gázóriás közvetlenül szállíthat a belső ukránjai piacra.

Kétélű ajánlat volt ez. Már csak az idáig egyedüli ukrán exportőrrel kapcsolatban állt rengeteg kisebb ukránjai földgázkereskedő botránnyosan gyenge fizetési fegyelme miatt is. Ráadásul nem lehetett tudni, milyen szerepet szán az új ukrán vezetés azoknak a közvetítő cégeknek, amelyek korábban az orosz–ukrán földgázszállítások szövevényes rendszerében szedték a sápot. S noha a Dmitro Firtas nevéhez kötött RUE a Timosenko–Putyin megállapodás nem nyilvános részeként már korábban elveszítette milliárdos hasznot hozó közvetítő szerepét, ma még mindig túl sokan tolonganak az orosz–ukrán földgázkereskedelem körül. Egyetlen példa: a Naftogaz 1000 köbméterenként 1 dolláros felárral továbbadta a Gazpromtól kapott árut az oroszok egyik ukránjai leányvállalatának. A 2009. évben az ukránjai ipar által felhasználált földgáz nagyjából 10 százaléka, 18 milliárd köbméter „járta be” ezt a rögös utat.

Ha ez és az ehhez hasonló trükkök kikerülnek az orosz–ukrán földgázszállításból, akkor csökkenteni lehet az oroszok esetleges veszteségeit, ami már azért is fontos, mert Ukrajna a Gazprom egyik legnagyobb partnere. A konzorciumról folyó alkudozások közepette azonban érdemi változások is tapasztalhatók a földgázszállítás ügyében. Azarov miniszterelnök, aki korábban a pénzügyminisztérium élén állt, közölte a Naftogaz vezetőivel, hogy néhány hónapig, mintegy átmenetként, még megkapják az évek óta szabályosan pumpolt költségvetésből az orosz földgáz árának 10 százalékát. Később azonban már a cégnek kell előteremtenie a szükséges összeget.

Ami az ukránjai földgázhálózat közös működtetésére vonatkozó Janukovics javaslatot illeti, Szergej Kuprijanov, a Gazprom szóvivője először azt mondta, hogy nem kommentálják, amíg azzal részletesen meg nem ismerkednek. Az azonnali elutasítástól tartó Kijevben ez némi reményt keltett. Kivált, mert ezzel egy időben Vlagyimir Putyin bejelentette: a Gazprom eltekint attól, hogy a szerződésben rögzített feltételek alapján brutális büntetést – ötmilliárd dollárt! – fizetessen a Naftogaz Ukrainival a 2009. évre szerződött, ám a keresletcsökkenés miatt át nem vett földgázért. Ez a kitétel, amely az oroszoknak más európai országgal kötött szerződésében is szerepel, a válság előtti időből származik, amikor a Gazprom még bátran diktálhatott. A szankciót azonban soha, egyetlen esetben sem alkalmazták, mivel az időközben gyökeresen megváltozott feltételrendszerben csak rontott volna a Gazprom megítélésén.

Az orosz cég vezetői emellett azért álltak el az ötmilliárdos igénytől, mert tisztában voltak vele, hogy a túlságosan kemény követelkezés bumerággá válhat. Janukovics környezetében akadt ugyanis néhány befolyásos tanácsadó, aki a két ország gazdasági kapcsolatában azt tartotta volna a kivezető útnak, ha a Naftogaz csődöt jelent. Arra hivatkoztak, hogy ebben az esetben a Putyin–Timosenko megállapodás automatikusan érvényét veszíti, és Kijev teljesen új feltételekkel köthet szerződést Moszkvával. Mások azonban óva intettek egy ilyen kockázatos lépéstől, mert az végképp megrendítette volna az ukrán gazdaság amúgy is ingatag lábán álló presztízsét, ellehetetlenítve az ország hite-

lezését. Janukovics ezért a konfliktus helyett inkább a Moszkvával való kiegyezés útjait kereste. Sürgette őt az idő, mert felgyorsult az Oroszországot a tenger mélyén közvetlenül Németországgal összekötő Északi Áramlat földgázvezeték 2010. április 9-én ünnepélyesen elkezdett építése, amely elől már elhárultak a jogi akadályok, hiszen az érintettek közül utolsóként Helsinki is megadta a hozzájárulást a finn part menti vizek mélyén folytatandó munkálatokhoz. Az orosz oldalon már régóta gőzerővel folyó építkezés pedig minden nappal csökkentette az ukrainai hálózat értékét.

Viktor Janukovics ezért megválasztásától kezdve egyre újabb gesztusokat tett Moszkvának az energetikai szférában. Felvetette, hogy az ő vezetése alatt Ukrajna esetleg csatlakozna a 2009. év végén botrányok közepette aláírt, és azóta gazdasági érdekellettek sorát felszínre hozó orosz–kazah–belorusz vámunióhoz. Moszkvában azonnal napvilágot láttak a számítások egy ilyen fordulat fantasztikus előnyeiről. Az orosz tudományos akadémia, amely szakvéleményében közelebbről meg nem jelölt adatok alapján elképesztő összegben, 400 milliárd dollárban jelölte meg a három ország vámuniójából származó gazdasági hasznot, Ukrajna csatlakozása esetére – hasonlóan rejtélyes számításokra alapozva – másfélszeres haszonnövekedést prognosztizált. Dmitrij Medvegyev orosz elnök 2010. február 19-én hívatta az orosz vámhivatal elnökét, Andrej Beljanyinovot, és utasította, hogy gyorsított ütemben dolgoztassa ki az ukrán csatlakozás tervét, „amelyet Kijevben feltehetőleg jó néven vennének”.

A vámunióhoz való csatlakozás követelése azóta is elválaszthatatlan az át nem vett földgáz miatt fizetendő büntetés gondolatától. 2013 januárjában a Naftogazzal való éves elszámolás során a Gazprom újra elővette ezt a kártyát, 2006 óta immár a negyedik földgázháborút indítva a Kreml számára legfontosabb szovjet utódállam ellen, hogy megakadályozza a földgáz beszerzés diverzifikálására tett kijevi intézkedések sikerét, és visszaterelje az országot az orosz érdekszférába. A Gazprom ezúttal hétmilliárd dolláros számlát nyújtott be az ukrán partnercégeknek! Moszkvában arra hivatkoztak, hogy a 2009. január 19-én kötött moszkvai megállapodásban rögzítettél az ukránok lényegesen kevesebbet, 33 milliárd köbméter „kék fűtőanyagot” vettek át, noha a Naftogaz Ukraini 52 milliárd, de legalább 41,6 milliárd köbméter átvételére vállalt kötelezettséget. Ettől maximum 20 százalékkal térhetett volna el a megrendelő, de csak akkor, ha a változásról hat hónappal korábban értesíti a szállítót.

A szükséglet csökkenését az ukrán cég több ízben jelezte a partnervállalatnak, ám annak vezetői az egyeztetés elmaradására hivatkozva álltak elő a nyilvánvalóan képtelen igényekkel. Az ukrán cég vezetői közölték, hogy a leszállított áruért járó teljes összeget időben átutalták, büntetést azonban nem fizetnek, hanem nemzetközi fórumhoz, feltehetőleg a stockholmi arbitrázsbírószághoz fordulnak. Moszkvai elemzők szerint a hasonló ügyekben 2011/2012 folyamán rendre elveszített európai perek után ezt a Gazprom nem kockáztathatja meg. Az azonban világos, hogy a Kreml 2013 elején „végső harcra” indult a kisoroszoknak gúnyolt ukránok felett 350 évig tartó és csak a Szovjetunió felbomlásával megszakadt uralom visszaszerzéséért.

A nemzetközi sajtó az Economist-tól a Financial Times-ig az újabb orosz–ukrán földgázháború kezdetéről írt, pedig ennél sokkal többről van szó. Kijev ugyanis korábban nem tapasztalt ellenállásba kezdett, amely arra enged következtetni, hogy mégsem „ez a harc lesz a végső”.

(Kitörési kísérletek) Annak ellenére sem, hogy a több vasat tűzben tartani igyekvő ukrán vezetés nem sok reményt fűzhet a nyugati integrációhoz. Az Európai Unió és Ukrajna képviselői 2012. március 30-án parafálták Brüsszel és Kijev öt álló esztendeje csiga-

lassúsággal készülő megállapodását. A 3000 oldalas dokumentum csalódást okozott Ukrajnában, mert nem gazdasági, hanem politikai paktumnak, helyell-közzel diktátumnak bizonyult. Északkeleti szomszédunknak egyebek mellett arra kellett benne kötelezettséget vállalnia, hogy a szabad választások megtartásában és a bírói függetlenség biztosításában az európai értékeket érvényesíti. Ezt is, azt is nehéz elképzelni az ukrán politikai élet hétköznapjaiban.

Viktor Janukovics elnök környezetében azért sikernek tekintették, hogy a brüsszeli dokumentumban kivételesen nem esett szó Julia Timosenko ex-miniszterelnök bebörtönzéséről. Viszont zokon vették, hogy a megállapodás nem tartalmazta a szabadkereskedelmi zónáról szóló passzusokat, amelyekhez pedig Kijevben oly sok reményt fűztek a függetlenségét nem egészen negyedszázada elnyert ország nyugati orientációjának biztosítására. A megállapodás, amelyet az EU 27 tagállamának törvényhozásának még el kell fogadnia, a várakozásokkal szemben nem jelentett érdemleges előrehaladást az ukrán földgázhálózat hovatovább halaszthatatlan felújításának kérdésében sem. Így a belátható jövőben Oroszország és az Európai Unió részéről tovább folytatódik az évek óta gőzerővel és gyakran nemtelen eszközökkel zajló küzdelem a vezetékek feletti dominancia megszerzéséért.

Ennek részeként Brüsszel menetrendszerűen felajánlja, hogy hárommilliárd euró értékben vállalja az amortizálódott ukrán földgázvezetékek felújítását, amit az oroszok ennek az összegnek a tízszerezéséért akartak elvégezni. Am a brüsszeli ígéret mindig akkor hangzik el, amikor Moszkva a gyarmati-birodalmi időket idéző nyomásgyakorlással újabb kísérletet tesz, hogy az Ukrajnába irányuló földgázexport irgalmatlanul magas – 2012 áprilisától ezer köbméterenként 426 dollárra rúgó – árának csökkentése fejében tulajdont szerezzen az európai kontinens számára stratégiaileg kiemelkedően fontos hálózatban. Kijevben mindmáig joggal neheztelnek amiatt, hogy amint Janukovics elnök kifordul a Kreml szorításából, az Európai Unió tisztségviselői megfélemlenek ajánlatukról. Tény, hogy Brüsszelből mindmáig egyetlen euró sem érkezett erre a célra.

A véget nem érő kötéllhúzás közepette 2012 tavaszán új csata kezdődött az Oroszország és Ukrajna között több mint hat éve tartó energetikai háborúban, amelynek legnagyobb vesztesei kezdettől az orosz földgázimportra szoruló EU-tagországok voltak. A Gazpromszállítások európai tranzitját bonyolító Ukrtranszgaz egyik vezetője 2012 tavaszán bejelentette, hogy a szokásos 22-25 milliárd köbméter „kék fűtőanyag” helyett az év nyarán csupán a belföldi felhasználás biztonsági tartalékát szolgáló mennyiséget, 17 milliárd köbmétert raktározna el az ukrán területen lévő tárolókban. A tartalékolás korábbi célja elsősorban az volt, hogy az orosz szállításokban támadt esetleges zavarok alatt is folyamatos legyen az Európai Unió országok ellátása. Az Ukrtranszgaz külügyi kapcsolatokért és tudományos-műszaki tevékenységéért felelős osztályának élén álló Roman Simko közölte, hogy a tárolás költségeit ettől kezdve az érdekelteknek, vagyis a Gazpromnak és az európai importőröknek kell majd megfizetni. Ebből az ukrán energetika zászlóshajója, a Naftogaz Ukraini 300-400 millió USD bevételt remélt.

A cég csúcavezetői nem kommentálták a hírt. Egyikük azonban, neve elhallgatását kérve, valóban indokolatlannak nevezte, hogy Kijev évről évre tetemes bankhitel felhasználásával töltse fel a tárolókat, és fizesse a hitel után járó kamatokat, miközben a különösen hideg időszakokban a Gazprom ebből a forrásból elégítette ki az export célországainak rendkívüli földgázigényét. 2012 februárjában a Gazprom által az EU-tagországokba szállított 300 millió köbméter áru mellett az orosz vállalat kérésére ukrán tárolókból küldtek naponta további 500 millió köbmétert, amelyet – legalábbis a nyilatkozó szerint – a Gazprom a terv szerinti szállításoknál 40 százalékkal magasabb áron értékesített.

„Lényegében mi mentettük meg Európát a fagyoskodástól, miközben állandóan folyik ellenünk a lejárató kampány, hogy ellopjuk az orosz gázt”, tette hozzá.

A Gazprom vezérkarában nem kommentálták a szokatlanul alacsony színről érkező fenyegetést. Egy tisztségviselő azonban – ugyancsak neve elhallgatását kérve – azt mondta, hogy Ukrajna kötelessége az exportáru eljuttatása rendeltetési helyére. A kijevi álláspont szerint azonban a tranzit nem foglalja magában a költséges tartalékképzést és a kiegészítő szállításokat. Független elemzők szerint az ukránok ezzel próbálták kompenzálni a kincstárnak az Északi Áramlat felútása miatt kieső, éppen 300-400 millió dollárra tehető tranzitbevételét. Mások hozzátették: a történelem során soha nem volt még olyan egyöntetű, közös orosz–amerikai–európai érdek a hatalmon lévő ukrán politikai elit leváltása, mint ekkor. Nem véletlen, hogy Vlagyimir Putyin, aki ukrán kollégáját, Viktor Janukovicst 2012 tavaszán „elfelejtette” meghívni az elnöki beiktatása kapcsán tervezett ünnepekre, ekkoriban élénk érdeklődést tanúsított a börtönbüntetésre ítélt Julia Timosenko volt ukrán miniszterelnök egészsége iránt, noha más volt szovjetköztársaságok menesztett vezetőinek nem kevésbé sanyarú sorsa korábban mindig közömbösen hagyta.

A gáztárolókról folyó vita közepette az ukránok hozzáálltak a szovjet korszakban feleslegesnek ítélt, és ezért teljesen elhanyagolt belföldi kitermelés infrastruktúrájának megteremtéséhez. A fekete-tengeri Csernomornyeftogaz vállalat 2012. június elsején jelentette, hogy közelebről meg nem jelölt forrásból sikerült Szingapúrban két új fúrótornyot vásárolnia. Addigra már az első meg is érkezett egy törökországi kikötőbe, ahol háromszáz, főleg helyi és szingapúri szakember dolgozott a fekete-tengeri viszonyoknak megfelelő átalakításán. Ezt még 2012 nyarán el akarták juttatni a Krím félszigetre, ahol odáig két kis teljesítményű, 1979-ben és 1995-ben épített, legfeljebb 76 méter mélyre hatoló fúrótornyon dolgoztak a munkások. 2013 őszére várják a Rigában vásárolt második fúrótornyot, és így a cég vezetői szerint két év alatt megduplázzák a kitermelést, amely a földgáz tekintetében reményeik szerint 2015-re eléri az évi hárommilliárd köbmétert. Ehhez két meglévő szárazföldi és hét új tengeri lelőhely kiaknázását tervezik.

A prognózist akár az energetikában mára világszerte általánossá vált nagyotmondás részének is tekinthetnénk. Az viszont figyelemre méltó, hogy örömmel üdvözölte a hírt a súlyos áldozatokkal járó belháborút vívó ukrán energetikai csoportok legfontosabbika, a Naftogaz Ukraini, amelyet Vlagyimir Putyin évek óta össze akar olvasztani – vagyis bekebelezetni – a Gazprommal. Alekszandr Zejkan, az állami cég kitermelési osztályvezetője egy törökországi konferencián azt mondta, hogy a fekete-tengeri kitermelés csúcsra járatásával a belföldi lakossági gázfelhasználás egyharmadát biztosíthatják. Ez lehetővé tenné az orosz import tízszázalékos csökkentését.

Egyelőre nem lehet megítélni a terv realizálását, ám közvetve igazolni látszik az elképzeléseket, hogy Törökország és Románia, mindenekelőtt azonban Oroszország nagy vehemenciával cáfolni igyekszik a kitermelhető kőolaj és földgáz mennyiségéről szóló kijevi nyilatkozatokat. Az ellenérdekelt felek szerint Ukrajna nem lesz képes felkelteni a külföldi befektetők érdeklődését, márpedig jelentős beruházás nélkül a kitermelés valóban nem valószínűsíthető meg. Ekkor derült ki, hogy Kijev négy évig hasztalan tárgyalt a Gazprommal az orosz mamutvállalatnak a projektben való részvételéről. Az ukrán energetika vezetői arra számítanak, hogy a világgazdasági válság enyhülésével, az újonnan beszerzett fúrótornyok teljesítményét látván, a Nyugat mégiscsak beszáll a fekete-tengeri kitermelésbe.

(Kijev diverzifikálja földgázexportját) Vendéglátóit és az európai szállítások biztonságát szem előtt tartva a hasonló célokat követő Brüsszelt is meglepve, Vlagyimir Putyin egy régebbi hivatalos kijevi látogatása során kész tényként bejelentette, hogy az ukrán állami

földgázvállalat, a Naftogaz Ukraini fuzionál a Gazprommal. Az utóbbi piaci tőkeértékének csupán 7 százalékát képviselő ukrán cég mindmáig szabotálja az ajánlatot, amelynek elfogadása gyakorlatilag a fiatal ukrán állam szuverenitásának feladását jelentené. A szavai által kiváltott megrökönyödést tapasztalván Putyin a következő kijevi látogatásán szelidebb hűrokat pengetett, „a Gazprom és a Naftogaz közötti kapcsolat tökéletesítésének lehetséges változatait” javasolta megvizsgálni. Ebben a kérdésben azonban a felek nyilvánvalóan nem értek el érdemi eredményt, hiszen az azóta aláírt orosz–ukrán egyezményekben, köztük a Fekete- és az Azovi-tenger felségvizeinek felosztási elveiről szóló fontos dokumentumban nyoma sincs a „kék fűtőanyag” sorsáról kötött megállapodásnak. A gyakran hasonló bombasztikus bejelentésekkel operáló Putyin pedig még 2013 elején is azzal példálózott, hogy a Gazprom által kiszemelt másik stratégiai célpont, a belorusz földgázhálózat tulajdonjogának átengedésével Minszk a GDP 16 százalékának megfelelő haszonra tett szert. Kijevben azonban a belorusz példa a jelek szerint nem hatotta meg a döntéshozókat, így folytatódott a felek állóháborúja.

Szaporodtak a gondok Ukrajna kőolajellátásában is. Az orosz export 2012 folyamán az egy évvel korábbi mennyiség kevesebb mint felére, nem egészen 750 000 tonnára csökkent. Ilyen keveset az oroszok negyedszázada nem szállítottak. 2012 márciusától kezdve pedig, amikor a fele-fele tulajdonrészt birtokló brit és az orosz tulajdonosok közötti konfliktusok nyomán megroppant – majd kalandos kitérők nyomán év végére az orosz állami Rosznyefty tulajdonába került – TNK–BP holding leállította ukrainai feldolgozóját, egy csepp orosz kőolaj sem érkezett Európa egyik legnagyobb országába. Ukrajna ettől kezdve Európa és a Független Államok Közössége tíz államából importálja a kőolajat. Az ország saját hét feldolgozó üzeme közül még így is csupán kettő működik, és ezek 2012 első öt hónapjában a korábbi termelésnek csupán egyharmadát voltak képesek előállítani. Nyikolaj Azarov ukrán miniszterelnök a szerinte irreálisan magas vámot szedő Moszkvát hibáztatta a kialakult helyzetért. A Kreml viszont azzal érvelt, hogy ha a „kisebbik szláv testvér” engedett volna a nyomásnak, és csatlakozott volna az egy esztendeje működő orosz–belorusz–kazah vámunióhoz, akkor vámmentesek lennének a szállítások.

Viktor Janukovics elnök a hazai termelés fellendítésére olyan – az ukrainai sajtóban „nem piacinak” minősített, de nem részletezett – engedményeket tett a hazai kőolaj feldolgozók tulajdonosainak, amelyekkel az ellenzék szerint az államfő az ukrán oligarchák, többek között Dmitro Firtas nyomásának rendelte alá döntéseit. Az orosz kőolajexportőrök ekkor azzal fenyegetőztek, hogy ha ukrainai konkurenseik kedvezőbb feltételekkel dolgozhatnak, akkor számukra már nem lesz rentábilis a szállítás, és ottani érdekeltségeiket értékesítve távoznak az ukrainai piacról.

Az orosz energetikai szállításoktól való függetlenedés egész Európában, így hazánkban is hangoztatott célját végül a földgáz tekintetében a nem EU-tag Ukrajna érte el az elsők között: 2012. november elsején az orosz szállítások elmaradása miatt üresen maradt vezetékben Nyugatról megindult a „kék fűtőanyag”. A német RWE 2012. év végéig próbaüzemben szállított napi egymillió köbmétert a kifejezetten e célból felújított lengyelországi Drozdowiczon keresztül, és a két hónap alatt szerzett műszaki meg egyéb tapasztalatok alapján dönt a 2013. évi újabb szerződésről, már ötmilliárd köbméter exportjáról.

Kijevnek ez a megoldás nem sokkal olcsóbb, mint ha ugyanazt az orosz földgázt közvetlenül a Gazpromtól vásárolta volna. Janukovicsék azonban nyomást akartak gyakorolni a Kremlre, megmutatván, hogy más úton is hozzájuthatnak az áruhoz, sőt, így az európai spotpiacokon is megjelenhetnek. A német export nyomán Szlovákia ugyancsak érdeklődni kezdett az ukrainai szállítás lehetőségei iránt. Megállapodás esetén ez egy újabb útvonalat és évi tízmilliárd köbméter földgázt jelenthet. 2013 áprilisában, budapes-

ti tárgyalásai után tartott sajtóértekezletén pedig Nyikolaj Azarov ukrán miniszterelnök bejelentette, hogy megállapodott a magyar féllel a Gazprom magyarországi földgázszállításából történő „virtuális visszacsatolásról”. Vagyis az érkező „kék fűtőanyagot” a határponton visszafordítják Ukrajnába. Budapest napi hárommillió, a 2013. év folyamán összesen mintegy tízmilliárd köbmétert juttat így el északkeleti szomszédunkhoz. A most még viszonylag kis volumenű szállítások független források szerint lehetővé teszik, hogy Kijev már az idén 3-7 milliárd köbméterrel kevesebb „kék fűtőanyagot” rendeljen a Gazpromtól. Az orosz politikai és gazdasági elitet szabályosan sokkoló, valóban váratlan – de nyilvánvalóan Brüsszellel egyeztetett – kijevi sakkhúzás a számottevő anyagi veszteségen messze túlmenően azt jelenti, hogy az energetikában rejlő szovjet, majd orosz zsarolási potenciál súlyos csapást szenvedett, annak ma még nehezen belátható gazdasági és politikai következményeivel együtt.

A Kreml számára súlyos presztízsveszteség, hogy az ukrán vezetés a 2012. évtől kezdve a hazai kitermeléshez szintén nem az országban egyébként jelenlévő orosz energetikai cégekkel, hanem nyugati multikkal folytatott tárgyalásokat. Már megszületett a megállapodás a Shell és a Chevron képviselőivel egy-egy kelet-, illetve dél-ukrajnai lelőhely kiaknázásáról. Az ilyen esetekben mindig túlságosan derülátó prognózis szerint e két régióban már 2015-ben elkezdődhet a kitermelés, lehetővé téve, hogy hazai forrásból elégítsék ki az ukrán földgázszükséglet 50–70 százalékát. Jurij Bojko, a legutóbbi időkig jobbára nyíltan orosz érdekeket érvényesítő ukrán energiaipari miniszter bejelentette, hogy a két említett nyugati nagyvállalattal hamarosan aláírják a kitermelés hasznának megosztásáról szóló megállapodást. (Az orosz energetikai cégekkel kötött szerződésekben általában az szerepel, hogy a nyugati költségek teljes megtérüléséig a beruházóé a profit, utána a külföldiek 50:50 százalékban osztoznak az oroszokkal. Legtöbbször éppen ez a logikusnak látszó megoldás a cégek szakítással végződő konfliktusainak oka, mivel a külföldi cégek képviselői egyre újabb, előre nem látott költségekre hivatkozva igyekeznek meghosszabbítani a teljes haszon lefőlözésének időszakát, amire a megrendelők adó- és környezetvédelmi okokra hivatkozva megszabadulnak tőlük.)

Ukrajna távolról sem csak gazdasági szempontból meglepő nyugati fordulatát már az ilyen, előre nem látható akadályok miatt is érdemes kételkedéssel fogadni. Mégis, mintha a hírre enyhült volna a Kreml korábbi kérlelhetetlensége. A korábban pöffeszkedő helytartóként viselkedő kijevi orosz nagykövet, Mihail Zurabov például 2013 elején már nem zárta ki, hogy tárgyaljanak a Janukovics elnök által ajánlott közös konzorciumról – de, mint a diplomata a moszkvai Izvesztyijának nyilatkozta, Brüsszel kizárásával. Ezzel nyilvánvalóan azt akarják elkerülni Moszkvában, hogy alkalmazni kelljen az EU harmadik energetikai csomagjának a Gazprom számára elfogadhatatlan feltételeit – főleg a kitermelés, a szállítás és az értékesítés külön cégekbe szervezésének monopolelles követelményét – amellyel szemben az oroszok minden lehetséges jogi eszközzel védekezni igyekeznek, egyebek mellett a Déli Áramlat magyarországi szakaszának megépítésének előkészületei során is.

Kijev és Moszkva távolodása közben azonban az ukrán vezetés és Brüsszel közötti kapcsolat is romlott. Az EU külügyi bizottsága 2012 decemberében tárgyalta az „ukrán kérdést”, vagyis északkeleti szomszédunk esetleges majdani csatlakozásának menetrendjét. Az ország EU mellé rendelt nagykövete, Konsztantyin Jeliszejev szerint Kijevben határozott választ szerettek volna kapni arra, hogy mikortól számíthat Ukrajna a társult tag státusára, vele szabadkereskedelmi zóna kialakítására, vízumkönnyítésekre és Brüsszel régóta sürgetett részvételére a leromlott ukrajnai gázszállító rendszer felújításában. E tekintetben azonban nem történt előrelépés.

Viktor Janukovics ukrán elnök 2012 utolsó napjaiban türkménisztáni hivatalos látogatása alkalmával alighanem ezért – a nyomásgyakorlás szándékával – óvatos formában kilátásba helyezte hazája csatlakozását az orosz–belorusz–kazah vámszövetséghez. A Moszkvából már sokszor hangoztatott követelés, amelynek Vlagyimir Putyin elnök személyesen, több ízben a nyilvánosság előtt is hangot adott, teljesítése esetén alaposan felborítaná a gazdasági egyensúlyt Európa nyugati és keleti része között, geopolitikai szempontból is csaknem ezer kilométerrel keletre tolva a két civilizáció határát. Az EU-tagországok energetikai biztonságát szem előtt tartva Brüsszel ezt szeretné elkerülni. Egyúttal azonban az ukrán csatlakozást is igyekszik a távoli jövőbe tolni. Janukovics Ashabadban tett nyilatkozata mégis azonnali, heves reakciót váltott ki, elsősorban Németországban. A Bundestag egyik képviselője úgy nyilatkozott, hogy az oroszok ellenőrzése alatt álló vámszövetség Kijev számára „hatalmas visszalépés lenne” a történelemben.

(A vámunió csábítása) Moszkva azonban 2012/2013 fordulóján megpróbálta dűlőre vinni a birodalmi reváns szempontjából számára oly fontos döntést. A munkalátogatáson Moszkvában tartózkodó Nyikolaj Azarov ukrán miniszterelnöknek kilátásba helyezték, hogy ha Ukrajna hajlandó csatlakozni a vámszövetséghez, amellyel a Kreml az egykori Szovjetunió maradékát próbálja a maga vezetése, s így uralma alá hajtani, akkor az ezer köbméterenként idáig 426 dollárért vásárolt „kék fűtőanyagot” a Gazprom hajlandó 160 dollárért szállítani.

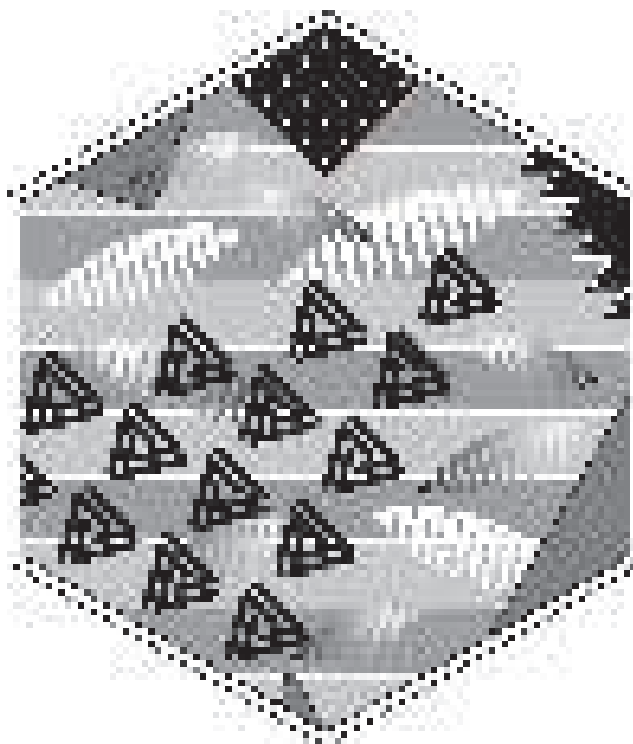
A hazája gazdasági ügyeiben gyakran Janukovics elnök helyett is döntő, energetikai kérdésekben naprakész Azarov miniszterelnök dodonai válaszában nem zárkózott el ettől. A vámszövetség tagsága megfelel hazája nemzeti érdekeinek, mondta a politikus Moszkvában. „Nőne az áruforgalmunk – csak hogy az ukrán külkereskedelem 30 százalékát az EU tagállamaival bonyolítjuk”, tette hozzá. „Fejlett technológiát importálunk, és érdekünk, hogy szabadkereskedelmi zónát hozzunk létre a szervezettel.” Ez pedig, mint mondta, kizárja a csatlakozást az orosz–belorusz–kazah vámszövetséghez. Kijev tehát továbbra is két vasat tart a tűzben: egyszerre Nyugat és Kelet felé is orientálódik, de egyik irányban sincs igazán döntéshelyzetben.

A türkménisztáni csúcstalálkozóról tudósító újságírók felfigyeltek rá, hogy Janukovics tőle szokatlanul hosszan, sőt „emocionálisan” beszélgetett Vlagyimir Putyinnal. Nem kevesebbet kért, mint hogy a Türkménisztánból Ukrajnába irányuló gázszállításokhoz Moszkva bocsássa rendelkezésre az oroszországi hálózatokat. Azarov miniszterelnök ugyanis még 2012 nyarán megállapodást kezdeményezett Gurbanguli Berdimuhamedov türkmén elnök megbízottaival a földgázimportról. A feleknek – az ellenérdekelt Moszkva meggyőzésével – megoldást kellett találni az ügylet szállítási útvonalára. A tárgyaláshoz később csatlakozó kazah és türkmén elnök jelenlétében az ukrán elnök az újságírók erre vonatkozó kérdései elől már a szovjet korszakot idéző semmitmondó közhellyel tért ki: „Ezek az ügyek napirenden vannak. Nincsenek egyhelyben. Haladnak előre. Van remény rá, hogy megoldjuk a problémákat. Ezen kell dolgozni.”

Ami már csak azért is nehéz, mert a „kisoroszok” csatlakozása a Moszkva dominálta vámszövetséghez nem jelentené automatikusan az orosz szállítási vonalak rendelkezésre bocsátását, hiszen a kőolaj és földgáztranzitot jó előre kizárták a vámügyi megállapodásból. Kijev csak akkor léphetne fel ilyen igénnyel, ha a szintén Oroszország vezetése alatt álló Egységes Gazdasági Térséghez is csatlakozna. De Janukovics elnök korábban erről álló Egységes Gazdasági Térséghez is csatlakozna. De Janukovics elnök korábban erről hallani sem akart. Teljes jogú tagság helyett az alapszabály szerint nem is létező megfigyelői státust követelte hazájának a vámszövetségben, az európai integrációra irányuló kijevi stratégia meghagyása mellett.

Ashabadban már más hírokat pengetett. Arra hivatkozott, hogy Ukrajna évente csaknem 60 milliárd dollár értékű áruforgalmat bonyolít le az orosz–belorusz–kazah vámshözvettséggel, ezért az érintett országokkal való együttműködés Kijev számára „nem politika, hanem túlélés kérdése”. Ezért, mint mondta, lehetségesnek tartja a „vámshözvettség egyes alapszabályainak elfogadását”. Szavai óriási felháborodást váltottak ki Ukrajnában. Vezető politikusok azzal vádolták meg az államfőt, hogy eladta az országot az oroszoknak. A legutóbbi elnökválasztás egyik esélyesének tartott Arszenyij Jacenyjuk szerint „az európai és a moszkvai irányvonal egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. Más-más értékeket, célokat és teljesen eltérő fejlődést jelentenek Ukrajna számára.” Szerinte az ashabadi tárgyalásokon Janukovics elárulta az ukrán nemzeti érdekeket, ezért a törvényhozásban bizalmatlansági indítványt kezdeményez az államfő ellen.

A kormányzó pártok erre népszavazást helyeztek kilátásba Kijevnek az orosz befolyást kétségtelenül tovább növelő vámshözvettségi tagságáról, amelyet a legfrissebb közvélemény-kutatási adatok szerint az ukránok 54 százaléka támogat, szemben az európai integrációt helyeslő 36 százalékkal. Ez a szám csaknem a felére zuhant, miután a kérdezőbiztos emlékeztette a megkérdezetteket, hogy egy esetleges EU-tagság a szovjet utódállamokkal közös határok lezárását jelentené. A Moody's által 2013 elején bejelentett újabb leminősítés, az ebben az évben már csaknem elviselhetetlen külföldi hiteltörlesztés, a politikai és a gazdasági káosz közepette Ukrajna valóban egyre távolabb kerül az Európai Uniótól.

A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov

1775. január 10-én egy vasketrecbe zárt, erős testalkatú, szakállas férfit szállítottak végig Moszkva utcáin. Már kora reggel nagy tömeg gyülekezett a Moszkva folyóhoz közeli, a Kremltől délre levő Bolotnaja téren felállított vesztőhelyhez vezető utcákon, hogy láthassák ennek a rettegett, 1762-ben a gyilkosai elől állítólag szerencsésen megmenekült, magát III. Péternek nevező, sokak által azonban csak „hamis” cárnak tartott ember halálát. A köznép szánakozva, a nemesek és a jómódú polgárok azonban leplezetlen kárörömmel figyelték a látványosnak ígérkező tortúrát. A halálra ítélt, kezén és lábán megbilincselte férfit marcona katonák vezették a kivégzés színhelyére, ahol a pravoszláv pápa feladta neki az utolsó kenetet. A kivégzést irányító főtiszt kihirdette az ítéletet és a foglyot átadta a bakónak. A hóhér egyetlen palloscapással ütötte le a delikvens fejét, majd az áldozat felnégyeléséhez fogott. Ezzel még nem ért véget a brutális tortúra, mivel a halott maradványait máglyára vetették és elégették. A jelenlevők mindnyájan tisztában voltak azzal, hogy a kivégzett férfi Jemeljan Ivanovics Pugacsov volt, aki 1773-tól az orosz történelem legnagyobb parasztháborúját vezette. Néhány nap múlva a helyszínre érkezett az uralkodónó is, aki személyesen akart meggyőződni arról, hogy ítéletét maradéktalanul végrehajtották.

Jemeljan Pugacsov kivégzésének idején az Orosz Birodalmat II. Katalin (1762–1796) cárnő irányította, akiről a kortársak jól tudták, hogy a férjét, III. Pétert gyilkoltatta meg a hatalomért. Ennek ellenére – képmutató módon – „felvilágosult” monarchának tartotta magát, és állandó levelezést folytatott a francia felvilágosodás legkiválóbb képviselőivel. Ezekben az írásokban mindegyre arról számolt be, hogy ő Oroszországban a „közjó” és a „ráció” szellemében tevékenykedik, továbbá fő feladatának azt tartja, hogy javítson a több mint húszmilliórs ország helyzetén.

Am valójában az volt a helyzet, hogy a 18. század második felére az ország lakosságának mintegy kilencven százalékát kitevő jobbágyok szinte teljesen a földesúr tulajdonává váltak. Már 1727-ben rendelettel tiltották meg, hogy a jobbágy ura engedélye nélkül katonai szolgálatba lépjen. 1760-ban – I. Erzsébet idején – újabb cári rendelet tette lehetővé, hogy a rebellis, nemkívánatos személyeket uraik Szibériába száműzhessék, 1765-től pedig szabadon kényszermunkára küldhették őket. 1767-ben ugyancsak cári ukázzal tiltották meg, hogy a jobbágy panaszt tehessen ura ellen. Ilyen esetek azonban mégis gyakran előfordulhattak, amit az is jelez, hogy ez utóbbi rendelet életbe lépése után öt esztendő alatt csupán a tobolszki és a jenyiszeji tartományokba húszezer jobbágyot száműztek uraik. 1773-ban cári rendelet jelent meg a „tolvaj”, és ezáltal uraikat megkárosító jobbágyok ellen. A rendelkezés szerint a lopás mellett egyéb bűncselekmények elkövetésekor is szigorú fenyítést alkalmazhattak velük szemben, mivel ilyen esetekben tizenhétézer vessző- és száz korbácsütést is kimérhettek rájuk.

A törvény pedig nem maradt pusztán lehetőség, mivel a „katalini aranykor” is kitermelte a maga gyűlölt elnyomóit. Közéjük tartozott Darja Szaltikova grófnő, akit a kortársak csak „ljudojedka”, azaz „emberevő” néven emlegettek, mivel harmincnyolc jobbágyát kínoztatta halálra. Egy orjoli földesúr, Sensin pedig több hóhért tartott birtokain, akiknek az volt a feladatuk, hogy kínzóeszközeikkel – a középkor legbrutálisabb módszereit fel-

elevenítve – agyongyötörjék, megcsonkítsák az uraság által vétkesnek ítélt jobbágyokat. Nem egy földesúrról tudunk, aki a mezőgazdasági munkák idején lovai mellé jobbágyokat is befogatott. II. Katalin uralkodása idejéből mindezek ellenére csupán hat olyan esetet ismerünk, amikor földesurakat elmarasztaltak volna túlkapásaik miatt. Köztük volt már az említett Darja Szaltikova is, akit az uralkodónó előbb Szibériába száműzött, majd kolostorba záratott.

A feudális önkény közvetlenül érintette a kiszolgáltatottak magánéletét is. Ha egy jobbágy lány például nem jobbágyrendűhöz kívánt feleségül menni, akkor előbb ki kellett őt kérni földesurától, aki tíz–negyven rubel váltságdíj fejében lehetővé tette ezt. A földesurak a népszaporulatot nemegyszer drasztikus eszközökkel kívánták előmozdítani: a „munkaerő-gyarapítás” érdekében Grigorij Orlov gróf (1762 és 1773 között a cárnő kegyence) például elrendelte, hogy birtokain minden huszadik életévét betöltött hajadont és huszonöt évnél idősebb nőtlen férfit össze kell házasítani. A. M. Golovin gróf pedig megfenyegette alattvalóit, hogy ha nem választanak záros határidőn belül házastársat maguknak, akkor kockavetéssel fogja kijelölni a leendő párokat. Nem csoda, hogy hamarosan négyszáz új házasságot kötöttek Alekszandr Golovin birtokain.

A jobbágyok közül talán a legkiszolgáltatottabb helyzetben a földesúr közvetlen szolgálatára rendelt személyek voltak, akik elsősorban az udvartartásban és a konyhán dolgoztak. A belső személyzet és egyéb szolgahad száma a nagyobb uraknál elérte a százötven – kétszáz főt, de A. M. Golovin gróf pétervári házaiban háromszáz, Grigorij Orlov gróf palotáiban ötszáz főnyi személyzetet tartottak. A cselédséget a legkisebb restségért vagy mulasztásért szigorú büntetésben részesítették: a férfiakat nemegyszer rekrutának adták el, amelynek megváltási ára az 1760-as években már négyszáz rubelt tett ki. Egy jobbágy vételi ára ezzel szemben az 1760-as években harminc, mintegy két évtized múlva nyolcvan, az 1790-es években pedig kétszáz rubelre emelkedett. (Érdekességképpen említjük meg, hogy ez idő tájt egy fajkutyáért nemegyszer akár négyszáz rubelt is elkértek!) A jobbágyok adásvétele gyakran „embervásárokon”, szabadpiacokon történt, és ezeket csak 1808-ban, M. M. Szperanszkij gróf (I. Sándor cár kegyence) és a magyar származású, egykori nagyváradi jogászprofesszor (később I. Miklós igazságügyi államtitkára), Balugyánszky Mihály kezdeményezésére tiltották be.

Oroszországban a jobbágy nem egyszerűen kemény robotra szorított paraszt volt, hanem mindaz, amit a földesúr elvárt tőle: inas, lakáj, kocsis, vadász, kőműves, kubikos, ács és ha tehetsége volt hozzá, akkor táncos, színész, muzsikus, számvívó, udvari bolond, esetleg költő is, de akit bármely pillanatban megvesszőzhetnek és visszaküldhetnek az eke szarva mellé, vagy olyan robotra foghatták, amelyet éppen urának szeszélye diktált. Az orosz nemesség nagyzási hóbortja és szeszélyessége pedig alig ismert határt. Egy Szkavronszkij nevű gróf (I. Katalin cárnő, eredeti nevén Marta Skawronska későbbi rokonságának tagja) például valamennyi cselédjétől megkövetelte, hogy csakis operai recitativóban „szóljanak” hozzá. A földesurak a parasztot a szó szoros értelmében nem vették emberszámba. Megdöbbenőek azok a hirdetések, amelyeket a korabeli „Moszkovszkije Vedomosztyi” újság közölt: „Eladó egy tizenhat éves, jó magaviseletű leány, és egy alig használt alkalmi kocsis”; vagy: „Eladó egy tizenennyolc éves leány, aki ismeri a csipkeverés művészetét, tud fehérneműt varrni, vasalni, keményíteni, és úrnőjét öltöztetni, sőt csinos arcú és arányos testalkatú is.”

A jobbágyok személyi szabadságának kivívása, azaz felszabadítása számtalan nehézségbe ütközött. A földesurak csak ritkán – tetemes megváltási összeg ellenében – járultak ehhez hozzá; főleg gazdag, de jobbágyrendű kereskedők, neves művészek esetében. (Pavel Gracsov, a híres manufaktúra-tulajdonos például egykor maga is Nyikolaj

Petrovics Seremetyev gróf jobbágya volt, de 1797-ben százharmincezer rubelért megváltotta szabadságát.)

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a jobbágyság körében egyre nőtt az elégedetlenség. Az 1760–70-es években az „osztályharc” hagyományos formái (szökések, robotmegtagadás, silány munkavégzés) mellett a jobbágyság egyre elkeseredettebben védelmezte kicsinyke földjét és vagyonát. Az 1760-as évek második felében például egyedül a moszkvai kormányzóságban harminc földesurat öltek meg a parasztok.

Az ukrán jobbágyság és a szabadparasztok, a kozákság helyzete, a földesúri saját kezelésű (ügynevezett allodiális) gazdaságok térhódítása elszánt ellenállást váltott ki a társadalom alsóbb rétegeiben. Klisinci falu parasztjai például megerősített tábort építettek, és tizenhárom éven át (1761–1774 között) dacoltak Pjotr Liszenko földesúrral, aki jobbágyaivá akarta tenni őket, Turbaji község parasztjai és kozákjai pedig saját önkormányzatot szerveztek, és felosztották maguk között a földesúr földjét. Mindkét felkelést fegyveres erővel verték le a reguláris cári csapatok.

Feszült helyzet alakult ki az Urál vidékén is, ahol az 1750–1760-as években a megmozdulások majdnem valamennyi magánkézben levő manufaktúra, bánya és kohó munkásaira kiterjedtek. Az üzemekből kérvényeket írtak, szószólókat küldtek Pétervárra, hittek még abban, hogy a legfelsőbb hatalom, a cári kormányzat igazságot szolgáltat számukra, csak a manufaktúrák vezetőit tartották közvetlen ellenségüknek.

Az általános elégedetlenség hatására 1752–1762 között a pétervári és a központi kormányzóságokban nem kevesebb, mint ötven, az 1762–1769-es években pedig országosan mintegy százhusz paraszti zendülést jegyeztek fel. Egyre gyakrabban fordult elő – különösen, ha rossz volt a termés –, hogy a parasztok fegyvert emeltek uraik ellen. (Márpedig ez elég gyakran bekövetkezett, mivel a 18. században összesen harminc „szűk” esztendőről tudunk!) Fokozódott az elégedetlenség a városi szegényebb rétegek körében is, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a török frontról (az 1768–1774-es háború idején) behurcolt pestis főleg a városok, köztük Moszkva szegényebb rétegeit sújtotta. Ez volt a kiindulópontja az 1771. évi úgynevezett pestislázadásnak, amelyben bérmunkások, szolgák és kiskereskedők egyaránt részt vettek.

Nem volt jobb helyzetben ez idő tájt a kozákság többsége sem, mert ez az évszázadokon át egységes – a 16. századtól határőri feladatokat ellátó – réteg fokozatosan két csoportra, a kiváltságos helyzetű, előjogokat élvező, vagyonos sztarsinára és a nincstelen közkozákokra bomlott. A kormányzat évről évre szűkítette például a jaiki (mai szóhasználat szerint: uráli) kozákság hagyományos önkormányzatát, többek között megtiltva nekik a vámmentes sókereskedelmet, emellett súlyos katonai kötelezettségeket rótt rájuk. A kozákságon belüli ellentéteket fokozta, hogy a sztarsinához tartozó vagyonosabb, módosabb réteg foglalta el a Jaik folyó mentén a legjobb halászhelyeket, megszerezte a legjobb kaszálókat, legelőket, valamint egyre korlátlanabban rendelkezett a kozákok zsoldjával és katonai szolgálatának beosztásával.

Az 1760-as évek közepétől a birodalomban az elégedetlenség tüzfészke éppen a jaiki kozákterület lett, ahol 1766-ban a szegény kozákok Loginov atamán vezetésével fegyvert fogtak a megbomlott egyenlőség helyreállításáért. Az elégedetlenséget tovább növelte, hogy 1767-ben Pjotr Tambovcevet (eredeti neve: Trautenberg), a kormány emberét nevezték ki atamáná, aki olyannyira meggyűlöltette magát a kozákokkal, hogy 1772-ben meggyilkolták. A kormányzat bosszúja nem maradt el: hamarosan erős büntető hadsereget küldtek az elégedetlenkedők megfélemezésére. A leszámolás elől sok kozák az Igrisz folyó környékére menekült, ahol a hivatalos egyházzal szembe forduló raszkolnyikok (óhitű szakadárok) szívesen befogadták őket. Mozgalmuk jelentősebb méretet azonban csak

akkor öltött, amikor élükre egy tehetséges népvezér, Jemeljan Ivanovics Pugacsov állt.

Pugacsov 1742 körül született a Don menti Zimovejszkaja sztanyicán [a kisebb kozák települések megnevezése], ugyanott ahol az 1667–1671-es nagy parasztháború vezére, Sztjepan Tyimofejevics Razin is. Eredeti nevét nem ismerjük; a Pugacsov egyébként ragadványnév, ami madárijesztőt jelent. Ifjúságáról nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy fiatalon – bátyjával, akit egy kozák ezredes kivégeztetett – részt vett a hét-éves háborúban (1756–1763), amelyet Oroszország Ausztria oldalán viselt II. Frigyes Poroszországa ellen. Később, az 1768-ban kirobbant orosz–török háború idején, a moldáviai Bengyeri ostrománál súlyosan megsebesült, ezért gyógykezelésre visszaküldték a Donhoz. Miután felgyógyult, a Tyerek folyóhoz menekült, ahol a tanulatlan, de éles eszű és gyors felfogású fiatalembert sztanyicai atamanná választották. Mivel – korábbi szökése miatt – a kozák sztarsina letartóztatási parancsot adott ki ellene, újból menekülni kényszerült: előbb vissza a Donhoz, majd az akkori lengyel területen fekvő Gomel melletti Vetka szlobodába [földesúri függés alá nem tartozó „szabadfalu”], ahol számos kozák és óhitű raszkolnyik talált menedéket. Egy Kozsevnyikov nevű kereskedő sugallatára Jemeljan Pugacsov itt adta ki magát először az 1761 végétől 1762. június 28-ig uralkodó III. Péter cárnak, akinek szerencsés módon sikerült megmenekülnie a II. Katalin által szervezett államcsíny összeesküvői elől.

Pugacsov fellépésében tovább élt az oroszországi parasztfelkelések „cárbarát” eszmévilága, ugyanakkor a megelőző nagy kozák- és jobbáglázadások vezetői (Ivan Bolotnyikov, Sztjepan Razin, Kondratyij Bulavin) annak idején a cár „választott” embereiként szerepeltek, Jemeljan Ivanovics viszont már saját magát nevezte uralkodónak. Pugacsovot a hatóságok hamarosan letartóztatták, és egy időre börtönbe vetették. Életútjáról ő maga így vallott: „Hol mindenütt nem voltam és miféle szükségét nem szenvedtem! Fáztam, éheztem és hogy mennyit ültem börtönben, azt csak az Úristen tudja.”

Pugacsov 1772-ben Gomel (ma: Belorusszia) környékéről visszatért az Urál-vidékre, az Igrisz folyó mellé, Mecsetnaja szlobodába, ahol Filaret raszkolnyik atya támogatásáról biztosította. Kezdetben orosz területen sem volt szerencsés: ismét letartóztatták, és a kazanyi börtönbe zárták, ahonnan azonban hamarosan megszökött. 1773 kora tavaszán a Jaik folyónál tünt fel, ahol a szegény kozákság ekkor már nagy számban gyülekezett. Közben megérkeztek a Jaik mentén levő Talovij vendégfogadóba – amelyet mozgalma kiindulási helyének tekinthetünk – a lázongó kozákok vezetői: Csika-Zarubin, Mjasznyikov, Sigajev, Karavajev, Pocsitalin és mások, akik ezt követően kimagasló szerephez jutottak a háború történetében. Nem sokkal később azután áttették főhadiszállásukat a Tolkacsov tanyára, és ott hamarosan tatár lovass csapatok is csatlakoztak hozzájuk. Az első támadó akcióra 1773. szeptember 17-én került sor, amikor Pugacsov mindössze nyolevanfős kozák csapattal elindult Jaickij gorodokhoz, egy helyőrséggel rendelkező és védművekkel ellátott táborhelyhez. Még ezen a napon fogalmazta meg az álcár nevében Ivan Pocsitalin a felkelők első kiáltványát, amelyet a parasztháború tényleges kezdetének tekinthetünk. A manifesztumban Pugacsov a felkelő kozákoknak „földet, folyót, fűvet, ólmot, lőport és kenyeret” ígért, vagyis mindazt, amit maguk is legfőképpen követeltek.

Így kezdődött el az orosz történelem legnagyobb parasztháborúja, amelynek első szakaszában, 1774 márciusáig – a kozákokon kívül – főként baskírok, kazahok és tatárok csatlakoztak Pugacsovhoz. A második periódusban – 1774 márciusától 1774 július végéig – az uráli üzemek munkásai is a felkelés mellé álltak. Végül a háború harmadik szakaszában – 1774 júliusától a mozgalom végéig – fegyvert fogott az egész Volga menti jobbágy-ság is. A felkelés első hónapjaiban a jaiki kozákság atamánja, Borogyin, csapatokat küldött a lázadók ellen, de szeptember 21-én az Ileckaja erőd katonái megadták magukat, sőt

kenyérrel és sóval fogadták Pugacsov seregét. A felkelők szeptember 27-én – viszonylag kisebb áldozatok árán – elfoglalták Tatyiscseva, majd Rasszipnaja és Ozernaja erődjét is.

1773. október 5-én Pugacsov mintegy háromezer főt számláló serege Orenburg alá érkezett, amely akkortájt az Urál-vidék közigazgatási központja volt. Novemberben egy hozzávetőleg kétezer főből álló baskír alakulat csatlakozott hozzájuk Szalavat Julajev vezetésével. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a baskírok 1755. évi felkelését a cári kormányzat könyörtelenül leverte, az elfogott lázadókat barbár módon megcsonkíttatta, nyelvüket kitépette, majd földjeiket orosz birtokosok között osztotta szét.

1773–1774 telén Jemeljan Pugacsov Orenburg ostrománál a cári hadseregben tanult módon igyekezett szervezeten harcba küldeni csapatait, és ha a felkelők a reguláris alakulatok ütőképességét nem is érték el, a korábbi parasztmozgalmaknál sokkal rendezetebben vették fel a küzdelmet a jóval nagyobb létszámú büntető expedíciókkal szemben. A kozákvezér ezt azzal érte el, hogy a felkelő egységek élére Hadikollégiumot állított, a csatlakozó alakulatokat kiképzésnek vetette alá, és a csapatok harckészültségéről rendszeres szemléken győződött meg.

Közben a felkelők oldalára állt uráli üzemek munkásai ágyúkkal és egyéb hadifelszereléssel igyekeztek ellátni Pugacsov csapatait. Ismert, hogy a lázadó fővezér Orenburg alatt találkozott Afanaszij Szokolov-Hlopusa bányamunkással, akit az avzjano-petrovi üzembe küldött lőfegyverekért, és ő hat ágyúval tért vissza a táborba, ahol a sereg ekkorra már tizenötezer főt tett ki.

Orenburg tulajdonképpen ostroma 1773. november 2-án kezdődött el. A támadók létszáma egyre nőtt: 1774 januárjától–márciusig már legalább ötvenezer felkelő sorakozott Pugacsov zászlaja alá. Ekkor kezdték – kozák mintára – ezredekre, századokra, tizedekre tagolni a sereget. Az ugyancsak egyre gyarapodó számú ágyúkat a harcok során főleg manufaktúra-munkások kezelték. Kézi lőfegyver viszont kevés akadt a felkelők birtokában, mivel legtöbbjük fegyvere csupán fejsze, kasza, vasvilla vagy vadászlándzsa volt.

A Hadikollégium – azaz a vezérkar – szervezte meg a felkelő sereg ellátását, a zászmány elosztását, valamint rendeleteket és kiáltványokat fogalmazott meg. Emellett gondoskodott az utánpótlásról, kezelte a kincstár bevételeit, a takarmány- és élelmiszerkészleteket, összeköttetést tartott fenn a felkelés egyes központjaival, és ügyelt a harci fegyelem betartására is. Következetes és összehangolt tevékenysége a szervezetség és a rend elemeit vitte a felkelésbe, ami a korábbi parasztháborúkból szinte teljesen hiányzott.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az 1773–1775-ös parasztháború idején az „álcárhit” fontos szerepet kapott, Pugacsov ugyanis nem egyszerűen csak hirdette magáról, hogy ő a csodálatos módon megmenekült III. Péter cár, hanem mindent meg is tett annak érdekében, hogy erről meggyőzze híveit. Ez pedig megkövetelte, hogy mindent úgy csináljon a külsőségek terén, mint egy igazi uralkodó. Ennek megfelelően „cári” udvartartást létesített, saját „cári” pecsétet, kitüntetések alapított, főembereit grófnak nevezte ki. A cárhit ilyen módon egyrészt a mozgalom szervezetségét biztosította, másrészt pedig óriási tömegbázist nyújtott neki. Orenburg alatt Pugacsov – mint III. Péter – kiáltvánnyal fordult az uráli üzemek dolgozóihoz, amelyben igazságos harcba hívta őket. Ennek fejében nem fukarkodott az ígéretekkel: „Ellátlak benneteket földdel, vízzel, erdőkkel, halászhelyekkel, házakkal, kaszálókkal, tengerekkel, kenyérrel, hittel és törvényekkel, vetéssel, inggel, lóporral – egyszóval mindennel, amire csak szükségetek van.”

A felhívás nyomán a felkelés futótűzként terjedt más területeken is. Fellázadt az egész Volgán túli vidék parasztsága Kazanytól Szamaráig (1935–1991 között Kujbisev volt a neve), és a Dél-Urál üzemei is támogatásukról biztosították a felkelőket. 1773. november 7-én és 8-án aztán sikerült szétverni azokat a kormánycsapatokat, amelyeket a cárnő

Vaszilij Alekszejevics Kara tábornok vezetésével a zendülők megbüntetésére küldött. Egy hét sem telt el, és a felkelők megverték Zahar Grigorjevics Csernisev ezredes alakulatát is, amelynek katonái később mind egy szálig átálltak Pugacsov oldalára. Amikor a kormányzat értesült arról, hogy Orenburg alatt a felkelők szétzúzták a büntető osztagokat, Alekszandr Iljics Bibikov (1729–1774) vezénylő tábornokot küldte ellenük, aki a kazanyi kormányzóság és Szibéria megbízható nemeseiből szervezett egységeket.

Közben az Orenburg alól kirajzó felkelők egy csapata Ilja Arapov kozák atamán parancsnoksága alatt a Volga vidékén bevette Szamara városát, a baskír különítmény pedig elfoglalta az udmurtiai Szarapul (Izsevszktől 60 km-re) és Osza erődjeit. Ezen kívül Ivan Nyikiforovics Csika-Zarubin és Szalavat Julajev egységei előbb Csesznokovka mellett szétverték egy újabb büntető osztagot, majd bevették a baskíriai Ufát.

Pugacsov azonban a főerőkkel 1774 március elején még Orenburg falai alatt vesztegelt: az erőd védői immár öt hónapja állták az ostromot. 1774. március 22-én Tatyiscseva erődítménye mellett pedig a felkelők vereséget szenvedtek a Szergej Fjodorovics Golicin herceg vezette felmentő seregtől. Pugacsov ekkor kénytelen volt felhagyni Orenburg ostromával, és visszavonult Szakmarszkij gorodokhoz. Közben 1774. március 24-én ismét súlyos csapás érte a felkelőket: Ivan Ivanovics Michelson (1740–1807) ezredes cári katonasága megsemmisítette Csika-Zarubin csapatát, és magát a vezért is fogságba ejtette. Ezt követően Szalavat Julajev, sarkában I. I. Michelson ezredes büntető különítményével, kénytelen volt visszavonulni baskírjaival az Urálhoz. A cári csapatok várt gyors sikere mégis elmaradt, mivel 1774. április 9-én meghalt Alekszandr Iljics Bibikov tábornok, ezért a reguláris cári csapatok katonai akciói egy időre szüneteltek.

Jemeljan Pugacsov főerőinek veresége után ügyes manőverezéssel keresztülhatolt Baskírián, hogy aztán a Káma és az Urál biztonságosabb vidékén találjon menedéket. Ezzel a parasztháború új szakaszába ért, melyben ismét megmutatkozott az álcár zseniális szervezőképessége. Új központjának a bolsereci üzemeket tette meg. A felkelők urali tartózkodásuk idején ötvenkilenc manufaktúra munkásaitól kaptak segítséget – ágyúkat, lőfegyvereket, muníciót – alakulataik számára.

A parasztsereg parancsnokai azonban világosan látták, hogy a feldúlt és elpusztított Urál vidékén sokáig már nem tarthatják magukat, ezért a Hadikollégium úgy döntött, hogy áttörnek Kazanyhoz, ahol újabb erők csatlakozhatnak majd hozzájuk a Volga vidékéről. Pugacsov húszezer főnyi seregével véres harcokban átvágta magát az Urálon; 1774 májusában bevette Magnyitnaja erődjét, ezt követően pedig Kazany irányába tört előre. Amint a Volga középső szakaszához közeledett, orosz jobbágyok, udmurtok és tatárok százai csatlakoztak hozzá. Amikor tehát Pugacsov hadmozdulatainak színhelyét változtatta, ezzel egyben előnytelenül változott csapatainak összetétele: a hadászatban jártas kozákok, s a haditechnikát ismerő és az utánpótlást biztosító munkások helyére tapasztalatlan, képzetlen parasztok kerültek.

Pugacsov tízezer főre fogyatkozott főserégével július 12-én rohammal bevette Kazanyt, de a város erődjének elfoglalására már nem maradt ideje, pedig taktikailag fontos fegyverterény lett volna, ha sikerül foglyul ejteni az ott rejtőzködő Grigorij Patyomkin tábornokot (a cárnő akkori kegyencét), aki túlélte az ostrom során keletkezett hatalmas tüzvész. Másnap megérkeztek a Michelson ezredes vezette kormánycsapatok, és Kazany mellett véres ütközetben szétverték a hőiesen védekező kozák- és parasztsereget. A vereség teljes volt: a főserég mintegy nyolcezer katonája elesett vagy fogságba került, ráadásul a kormánycsapatok kezére jutott a felkelők teljes tüzérése is. Kazanyánál ejtették foglyul Pugacsov húséges segítőtársát, Ivan Naumovics Beloborodovot is, akit Pjotr Ivanovics Panyin gróf, cári fővezér parancsára nyomban lefejeztek.

A népvezér ötszáz főre fogyatkozott maroknyi csapatával átkelt a Volga jobb partjára, és ezzel kezdődött a felkelés harmadik szakasza. Pugacsov menekült, de ahogyan Puskin írta később, „menekülése támadásnak tűnt”. Nemcsak a Volga vidékén, de még a központi kormányzóságokban is leírhatatlan volt a pánik a nemesek körében. A cári udvar már arra készült, hogy biztonságosabb helyre, a baltikumi Rigába költözzön. Moszkvát és egész környékét magával ragadta a „lázas szelleme”. Pugacsov megjelenése a Volga sűrűn lakott jobb partján a felkelés újabb fellendülését hozta magával: újra ezrével özönlöttek a szökött jobbágyok „III. Péter cár” táborába. A felkelés immár kiterjedt a Nyizsnyij Novgorod-i és a voronyezsi kormányzóságokra is. Az orosz parasztokon kívül fegyvert fogtak az elnyomott nemzetiségek: a csuvasok, a marik (cseremiszek) és a mordvinok is. A kormánykörök megriadtak, Pugacsov nehogy Nyizsnyij Novgorod [később, 1932–1990 között a város Gorkij nevét viselte] és Moszkva ellen vonuljon. De a főserég a parasztháború során kétszer is elszalasztotta a kedvező alkalmat. Első ízben akkor, amikor a jól megerősített Orenburg ostromával vesztegette az időt, hiszen akkor a kormánycsapatok főerőit még az 1774-ben véget ért török háború kötötte le. (Az ostrom mellett akkor elsősorban a jaiki kozákság kardoskodott, mivel ebben a gyűlölt erődítményben látta elnyomatása jelképét.)

1774 nyarán Pugacsov ismét súlyosan hibázott: a kazanyi vereség után nem Moszkva ellen, hanem a Volga mentén délre indult. Feltehetően a „szabad kozák” területre (a Don és a Tyerek vidékére) igyekezett, 1774 július végén kiadott kiáltványában is főként a kozákság támogatását igyekezett megnyerni. Pugacsov „szabadságot, kötetlenséget és örökös kozákságot” ígért nekik, a kötelező újoncszedés, a fejadó, sőt minden egyéb adó eltörlését, továbbá a földek, erdők, kaszálók, halászhelyek, sótavak birtoklását.

A menekülő Pugacsov, hogy újabb csapatokat toborozzon, Kazanytól délnyugat felé fordult főserégével, majd Kurmis városát elérve, július 20-án nagy iramban déli irányba tartott. Csapataival július 23-án elfoglalta Alatirt, 27-én a mordvinok lakta Szaranszkot, augusztus 1-jén Penzát, 6-án pedig már Szaratovban volt. Közben a cári kormányzat a Kücsük-Kajnardzsi-i békében (július 10-én, az új idősámítás szerint 21-én) sietve meg egyezett Törökországgal, hogy aztán teljes erejével a felkelők ellen forduljon.

1774 júliusában ukrán parasztok és zaporozsjei kozák alakulatok is csatlakoztak Pugacsov főserégéhez, amely augusztus 21-én Caricin [1925–1965 között Sztálingrád, majd Volgográd] alá ért, de a várost nehéztűzesség nélkül nem tudta elfoglalni, és három nap múlva ismét utolérte őket Michelson különítménye. Augusztus 25-én Csornij Jartól negyven versztnyire (42,8 km-re), Vaszilij Szolenyikov caricini kereskedő halfeldolgozó telepe (Szolenyikova vatága) közelében a reguláris cári erők döntő vereséget mértek az álcár tizenhárom ezres haderejére: a csatában hétezer katonája esett el, hatezer pedig fogásba került.

Maga Pugacsov ezúttal százhatvan kozákjával, Szofja nevű feleségével és fiával, Trofimmal szerencsésen megmenekült a haláltól, de két leánya az ellenség kezére jutott és teljes tűzérését is elvesztette. Megmaradt kis csapatával átkelt a Volga bal partjára és ismét a Jaikhoz igyekezett. Amikor azonban a Bolsoj és Malij Uzeny folyók közti területre ért, váratlan események történtek a parasztháború menetében. Már leghűségesebb társai is kételkedni kezdtek abban, hogy szerencsésen megmenekülhetnek üldözőik elől, akik ekkorra hatalmas létszámú fölényben voltak. Az 1768–1774. évi törökellenes háború befejezését követően ugyanis jelentős létszámú cári csapatokat küldtek Pugacsov üldözésére és a lázadás végleges elfojtására. A végzet elkerülhetetlennek látszott, de arra senki sem számított, hogy Pugacsovot nem a reguláris erők győzik le, hanem összeesküvés áldozata lesz. Korábbi hűségesebb társai közül mintegy húszan (köztük Tvorogov, Csumakov,

Zseleznov, Burnov, Arikov és mások) az árulás útjára léptek és tervet dolgoztak ki arra, miként juttassák a cári hatóságok kezére a megingott tekintélyű, immár „hamis” cárnak mondott népvézért.

Az összeesküvésre szeptember 8-án került sor, ekkor ugyanis az árulók – élelemszerzés ürügyén – rábeszéltek Pugacsovot arra, hogy derítsék fel a környéket. Éppen a lovára akart felülni, amikor Tvorogov lefogta a bal karját, Csumakov pedig elvette szablyáját. A parasztháború vezérért lefegyverezték, de a legendásan bátor férfi már másnap reggel szökést kísérelt meg. Ekkor hirtelen elvette egyik őrzője fegyvereit: a pisztollyal az áruló Tvorogovra célzott, de a fegyver csütörtököt mondott. A megszerzett karddal az összeesküvőkre támadt, Burnov azonban lándzsájának tompa végével hatalmas erejű ütést mért rá, amitől egy pillanatra megingott. Ezalatt Csumakov elvette tőle a szablyát és ezután már szigorú őrizet alatt tartották. Az összeesküvők szeptember 10-én indultak el vele Jaickij gorodokhoz, és öt nap múlva átadták Mavrin cári kapitánynak. Ez a hely nem volt ismeretlen Pugacsovnak, mivel a parasztháború első katonai sikerét ennek az erődítménynek a bevétele jelentette. Most azonban fogolyként érkezett ide, ahol azonnal kalodába zárták és megkezdték kihallgatását.

Néhány nap múlva a helyszínre ért Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) altábornagy, aki a fővezér, Pjotr Panyin parancsára az álcárt vasrácsos ketrecre záratta és szekéren szállíttatta Szimbirszkbe, amely ekkor kormányzósági székhely volt. Szuvorov október elsején adta át a foglyot a keménykezü katonára hírében álló Panyinnak, aki a főtéren a népek is megmutatta a legyőzött Pugacsovot. A gróf annak bizonyítására, hogy az álcár immár nem jelent veszélyt az országra, néhányszor keményen megütötte a kezén és lábán megbilincselte foglyot. A fővezér szadista hajlama később is megnyilvánult, amikor a helyszínre érkező főuraknak, vezető hivatalnokoknak, mint „vadállatot” és „pokoli ördögfajzatot” mutatta meg az egykori népvézért. Ezt tette például Gavriil Romanovics Gyerzsavin, a híres költő, akkori tambovi kormányzó (később karéliai gubernátor, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter) jelenlétében is, aki felettébb riasztónak tartotta a gróf brutalitását. Pugacsovot – a kezén és lábán megbilincselve, a falhoz láncolva – öt napig vallatták Szimbirszkben, kegyetlen kínzások közepette. A fogoly méltósággal viselte a megaláztatásokat, nem jajveszékelt és sohasem kért kegyelmet. A kihallgatásokat Pjotr Panyin, Grigorij Patyomkin, Alekszandr Szuvorov, Ivan Michelson vezették és az elhangzottakat jegyzőkönyvekben rögzítették. (Ezek a dokumentumok szerencsére megmaradtak és ma is a kutató történészek rendelkezésére állnak!)

Szimbirszkből – erős katonai kíséret mellett – október közepén szállították tovább az Alatir, Arzamasz, Murom, Vlagyimir, Ivanovszkoje útvonalon a fogoly álcárt, akit november 4-én adtak át a moszkvai hatóságoknak. Pugacsovot a régi pénzverde egyik épületszárnyának földszinti, vasrácsokkal védett szobájába zárták, ahol az őrizetét egy gránátos század és egy gárdista szakasz látta el. Ilyen körülmények között szökésre gondolni sem lehetett! Hamarosan kijelölték a lázadás ügyét vizsgáló bíróságot is, amelynek elnöke M. N. Volkonszkij herceg (a moszkvai főkormányzó), tagjai pedig G. A. Patyomkin és Sz. I. Seskovszkij (a titkosrendőrség vezetője) lettek. A kihallgatások Moszkvában december 12-éig folytak, az ítéletet pedig 31-én P. A. Vjazemszkij főügyész hirdette ki a Kremlben. Ennek értelmében az álcárt felnégyelésre és lefejezésre, egykori társai közül Feduljevot ugyancsak felnégyelésre, Sigajevet, Padurovot és Tornovot akasztásra, Csika-Zarubint pedig Ufában történő lefejezésre ítélték. A fentiekon kívül a kormányzósági székhelyeken is folytak bírósági kihallgatások, amelyeknek során több ezer embert kínoztak meg és több százat ítélték szibériai kénysermunkára vagy száműzetésre. Még 1774. október 13-án II. Katalin ukázt adott ki arra vonatkozóan, hogy Zimovejszkaja települést (Pugacsov

szülőhelyét) Patyomkinszkaja falura „kereszteljék át”, majd 1775. január 15-ei rendelete azt írta elő, hogy a Jaik folyó ezentúl Urálként szerepeljen az iratokban, Jaickij gorodok nevét pedig Uralszkra változtassák. Ezekből az intézkedésekből egyértelműen kiderül, hogy a cári kormányzat igyekezett mindent eltörölni, ami Pugacsov történelmi alakját és mozgalmát idézhette fel az emberek előtt. A népi emlékezetet ugyanakkor nem lehet rendeletekkel szabályozni, a legendák pedig a kimagasló személyiségeket halhatatlanná teszik. Ez történt a harminchárom évesen kivégzett Jemeljan Pugacsov esetében is, aki a cári birodalom legnagyobb parasztháborúját vezette és neve ezáltal bekerült az orosz történelemtankönyvek kötelező olvasmányai közé.

Az utókor embere bizonyára joggal kérdezi, hogy a magát felvilágosult uralkodónak tartó, az 1767–1768. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság munkáját előkészítő jogi tervezetében – álszent módon – a halálbüntetés eltörlését javasló cárnő miért hozott ilyen rettenetes ítéletet Pugacsov ellen. A magyarázatot valószínűleg abban kereshetjük, hogy az egykori anhalt-zerbsti hercegnő, akinek ereiben egy csepp orosz vér sem csörgedezett, törvénytelenül, palotaforradalommal, férje meggyilkoltatásával került az orosz trónra. Ezért rettegett minden olyan megmozdulástól, felkeléstől és radikális szellemű irodalmi alkotásoktól, amelyek hatalma ellen irányultak. Így érthetjük meg, hogy miért végeztette ki Vaszilij Jakovlevics Mirovics hadnagyot, aki 1764-ben a fogoly VI. Iván (1740–1741) cár kiszabadítására tett sikertelen kísérletet. Nem volt lelkiismeret-furdalása akkor sem, amikor Nyikolaj Novikovot (a kiváló író, publicistát és könyvkiadót) hosszú időre börtönbe záratta, Alekszandr Ragyiscsevet (az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című, forradalmi hangvételű mű szerzőjét) pedig Szibériába, Uszty-Ilimszkbe száműzette. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Szergejevics Puskin is szívből gyűlölte a cárnőt és nem titkolta szimpátiáját az 1773–1775-ben felkelt nép iránt. Ezt tükrözi „A kapitány lánya” (1836) című regénye, valamint a „Pugacsov története” (1833–1836) című tanulmánya.

Talán nem tévedünk, amikor – a fentiek alapján – azt állítjuk, hogy az utókor aligha „női gyengeségei” miatt marasztalja el elsősorban II. Katalint, mivel személyében sokkal inkább a felvilágosult cárnő álarca mögött rejtőző önkényuralkodót ítéli el. Puskin így írt erről: „A történelem egyszer majd felméri uralkodásának hatását; feltárja, hogy önkényuralma a jámborság és a türelem álarca alatt milyen szörnyűségeket követett el, kormányzóí mennyire elnyomták a népet, kegyencei hogyan fosztogatták a kincstárat, és az utókor majd rámutat az államigazgatásban elkövetett hibáira, hogy semmit sem tett a törvényhozás terén, ráeszmél századának filozófusaival folytatott visszataszító bohóckodásaira, és akkor a megtévesztett Voltaire szavai sem menthetik meg emlékét Oroszország átkaitól.”

SZAKIRODALOM

- Alekszandrov, A. A.: Gnyev naroda (Vossztanyije Pugacsova). Izsevszk, 1974.
 Alekszandrov, V. A.: Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII–nacsalo XIX veka). Moszkva, 1976.
 Alexander, J. T.: Autocratic Politics in a National Crisis (The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt). Indiana University Press, 1969.
 Alexander, J. T.: *Emperor of the Cossacks (Pugachev and the Frontier Jacques of 1773–1775)*. Lawrence (State Kansas), 1973.
 Alisev, Sz. N.: Tatari Szrednyevo Povolzsja v Pugacsovskom vossztanyii. Kazany, 1973.
 Andrusenko, A. I.: Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov na Jaike, v Priurale, na Urale i v Szibiri. Moszkva, 1969.

- Andrusenko, A. I.: Pugacovszkoje vossztanyije i kjucsuk-kajnardzsijszkij mir. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII–pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
- Avrich, P.: *Russian Rebels, 1600–1800*. New York, 1972.
- Belikov, T. I.: Ucsasztyije kalmikov v kresztjanszkaj vojnye pod rukovodstvov J. I. Pugacsova (1773 – 1775 godi). Eliszta, 1971.
- Beljavszkij, M. T.: Kresztjanszkij voprosz v Rosszii nakanunye vossztanyija J. I. Pugacsova. Moszkva, 1965.
- Bodger, A.: *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773 – 1775*. Bloomington, Indiana University, 1988.
- Bogoljubov, K. V.: Pugacovszkij ataman (Ivan Beloborodov). Szverdlovsk, 1973.
- Bolebruh, A. G.: Peredovaja obscesztvenno-polityiceszkaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyepropetrovsk, 1979.
- Buganov, V. I.: Ob ideologii ucsasztnyikov kresztjanszkikh vojn v Rosszii. = Voproszi isztorii, 1974. 1. sz., 44–60.
- Buganov, V. I.: Pugacsov. Moszkva, 1984.
- Buganov, V. I., Kovalcsenko, I. D., Milov, L. V. (red.): *Isztorija kresztjansztva Rosszii*. Moszkva, 1994.
- Buganov, V. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: *Evoljucija feodalizma v Rosszii*. Moszkva, 1980.
- Buganov, V. I.: *Jemeljan Pugacsov*. Moszkva, 1990.
- Buganov, V. I.: *Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII – XVIII vekov*. Moszkva, 1976.
- Beligin, I. A.: Polozsenyije kresztjan i tovarnoje proizvodstvo v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII veka). Moszkva, 1966.
- Csisztov, K. V.: *Russzkije narodnije szocialno-utopiceszkije legendi*. Moszkva, 1967. (Újabb kiadása: *Russzkaja narodnaja utopija*. Szankt-Peterburg, 2003.)
- Dixon, S.: *Catherine the Great*. New York, 2009.
- Donnert, E.: Aufgeklärter Absolutismus und Agrarfrage in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Problemi razvityija feodalizma i kapitalizma i sztrana Baltyiki*. Tartu, 1972.
- Donnert, E.: Aufklärung und antileibeigenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972. Heft 8.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung)*. Leipzig, 2004.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse, Kaiserin des russischen Reiches*. Regensburg, 1998.
- Donnert, E.: *Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1976. Heft 8.
- Dubrovin, N.: *Pugachev and his Associates*. Sanct-Petersburg, 1884.
- Dvornycsenko, A. Ju.: *Vlagyimir Vasziljevics Mavrogjin*. Szankt-Peterburg, 2001.
- Gracianszkij, P. Sz.: *Polityiceszkaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka*. Moszkva, 1984.
- Gvozgyikova, I. M.: *Szalavat Julajev*. Ufa, 1982.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Russland im Zeitalter des Absolutismus*. Berlin, 1988.
- Indova, J. I. (red.): *Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov v Rosszii*. Moszkva, 1973.
- Indova, J. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: *Narodnije dvizsenyija v Rosszii XVII–XVIII vekov i abszoljutyizm*. In: *Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka)*. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1964.
- Juzefovics, L.: *Szamije znamenitije szamozvanci*. Moszkva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: *Nagy Katalin*. Budapest, 2000.
- Kamenszkij, A. B.: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke (Tragycija i modernizacija)*. Moszkva, 1999.
- Kersten, E.-Ch.: *Pugatschow-Aufstand 1773 – 1775*. München, 2007.
- Klibanov, A. I.: *Narodnaja szocialnaja utopia v Rosszii (Period feodalizma)*. Moszkva, 1977.
- Kljucsevszkij, V. O.: *Az orosz történelem terminológiája*. Budapest, 2009.
- Kochan, M.: *Life in Russia under Catherine the Great*. London, 1969.
- Kondrasenkov, A. A.: *Ocserki isztorii kresztjanszkikh vossztanyij v Zaurale v XVIII veke*. Kurgan, 1962.
- Korolenko, V. G.: *Pugacsevskaja legenda na Urale*. In: *Szobranijije szocsinyenyij*. T.5. Moszkva, 1971. 487–508.
- Kurmacseva, M. D.: *Krepsztnaja intelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII–nacsalo XIX veka)*. Moszkva, 1983.
- Kurmacseva, M. D.: *Kresztjanszkaja vojna 1773 – 1775 godov v Nyizsegorodszkom kraje*. Gorkij, 1975.
- Limonov, Ju. A., Mavrogjin, V. V., Panejah, V. M.: *Pugacsov i pugacsovc*. Moszkva, Leningrad, 1974.
- Longworth, Ph.: *The cossacks*. London, 1969.
- Longworth, Ph.: *The Pretender Phenomenon in Eighteenth-Century Russia*. = *Past and Present*, 1975. February, 61–83.
- Madariaga, I. de: *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981.
- Mamszik, T. Sz.: *Pobegi kak szocialnoje javlenyije 40–90-je godi XVIII veka*. Novoszibirszk, 1978.

- Manykov, A. G., Mavrogyin, V. V., Podjapolszkaja, J. P., Szmirmov, I. I.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moskva, Leningrad, 1966.
- Martinov, M. N.: Pugacsovskij atamán – Ivan Beloborodov. Perm. 1958.
- Mavrogyin, V. V. (red.): Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah (Vossztanyije Pugacsova). T.1–3. Leningrad, 1965–1970.
- Mavrogyin, V. V.: Pod znamenem kresztjanszkaj vojni (1773–1775). Moskva, 1974.
- Mavrogyin, V. V.: Narodnije vossztanyija v drevnej Rosszii (XVI – XVIII veka). Moskva, 1961.
- Mavrogyin, V. V.: Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah. = Voproszi isztorii, 1973. 9. sz.
- Milov, L. V., Vdovina, L. N.: Kultura szelszkohozajsztennovo proizvodstva. In: Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moskva, 1985. 39–147.
- Mironov, B. N.: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XIX veka). T. 1. Szankt-Petyerburg, 1999.
- Muratov, N. L.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova. Moskva, 1970.
- Orlov, A. Sz.: Volnyenyija na Urale v szereginye XVIII veka. Moskva, 1979.
- Ovsinnikov, R. V.: Szpodvizsniki Pugacsova szvigyetyelsztvujut. = Voproszi isztorii, 1973. 8. sz., 97–114.
- Ovsinnikov, R. V.: Jemeljan Pugacsov na szledsztvii. Moskva, 1997.
- Ovsinnikov, R. V.: Manyeszti i ukazi J. I. Pugacsova. Moskva, 1980.
- Pascall, P.: La révolte de Pougatchev. Paris, 1971.
- Pronstein, A. P.: Don i Nyizsnyeje Povolzsje v period kresztjanszkaj vojni 1773–1775 godov. Rosztov- na-Donu, 1961.
- Pronstein, A. P., Minyenko, N. A.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov i donszkoje kazacsesztvo. Rosztov-na-Donu, 1983.
- Pushkin, A.: The Captain's Daughter and A History of Pugachev. In: *Pushkin, A.: Complete Prose Fiction*. Ed.: P. Debreczeny. Stanford, 1983.
- Pushkin, A.: The History of Pugachev. Translated by Earl Sampson. Michigan, 1983.
- Puskin, A. Sz.: A kapitány lánya. In: *Kisregények és elbeszélések*. Ford: Gyöngyi L., Honti R. Budapest, 1987.
- Raeff, M.: Pugachevs Rebellion. In: *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*. Baltimore, 1970. 162–202.
- Rozner, I. G.: Kazacsesztvo v kresztjanszkaj vojnye 1773–1775 godov. Lvov, 1966.
- Rozner, I. G.: Jaik pered burej. Moskva, 1966.
- Siskov, V. Ja.: Jemeljan Pugacsov. T. 1–3. Moskva, 1974.
- Szaharov, A. N.: Poszlednyije dnyi J. I. Pugacsova. In: Szaharov, A. N., Troickij, Sz. M.: Zsivije golasza isztorii. Moskva, 1978.
- Szivkov, K. V.: Szamozvancsesztvo v Rosszii v Poszlednejj tretyi XVIII veka. In: *Isztoricseszkiye zapiszki*, t. 31. Moskva, 1950.
- Szvák, Gy.: Hamis cárok. Budapest, 1988. (Angolul: *False Tsars*. New Jersey, 2000)
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moszka, 1982.
- Uszenko, O. G.: Kto takoj “szamozvanyec”? In: *Vesztnyik szlavjanszkikh kultur*. Moskva, 2002.
- Uszpenszkij, B. A.: Car i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kulturno-isztoricseszki fenomen. In: *Etjudi o russzkaj isztorii*. Szankt-Petyerburg, 2002.
- Vincent, Z.: Catherine the Great (Empress of Russia). New York, 2009.
- Zaharova, L. G.: Polozsenyije kresztjan i obscsesztvenno- polityicseszkaia miszl v Rosszii XVIII veka. Moskva, 1969.

A politikai pártok és az értelmiség a demokrácia kiépítésének időszakában (1944 ősze – 1945)

(A Horthy-rendszerhez való viszony) A politikai demokrácia kiépítésekor Magyarország meghatározó politikai erőinek tisztában kellett lenniük azzal, hogy olyan értelmiséget örököltek, amelynek nemcsak a hatalmi-politikai apparátushoz tartozó része, hanem egyes szakmai csoportjai eltérő módon, de kötődtek az előző rendszerhez. A két világháború között az értelmiségnek a rendszerhez való kötődését erősítette, hogy az értelmiség többsége azokból a rétegekből került ki, amelyek a rendszer stabilizálásában érdekelték voltak.

Az egyetemi-főiskolai hallgatók nagy többsége olyan középrétegekhez tartozó családokból származott, amelyeknek politikai-hatalmi törekvései éppen ebben az időszakban kerültek előtérbe.¹ Az intelligenciát a hatalmi elit egzisztenciálisan is magához kötötte, erkölcsi és szakmai elismerésben részesítette. Ezt egyrészt úgy érte el, hogy a magyar értelmiség többsége az uralkodó körök érdekeit képviselő állam alkalmazottja volt, másodsorban azzal, hogy az értelmiségiek jelentősen többet, legtöbbször sokszorosát keresték még a legjobban fizetett vas- és fémipari szakmunkásoknál.² Az értelmiség többségének és a rendszernek egymáshoz fűződő kiegyensúlyozott viszonyát gazdasági és kormányzati válságok sem destabilizálták. A stabilitást a rendszer ideológiája is garantálta. A keresztény-nemzeti ideológiával az értelmiség széles rétegei egyetértettek. Azonosultak a trianoni diktátumot felszámolni szándékozó törekvésekkel, a rendszer antikommunista és szovjetellenes jellegével. A keresztény értelmiség érdekében hozott „*numerus clausus*” és „*numerus nullus*” bizonyos értelmiségi csoportok egyetértéssel fogadták.³

A fasizmus nemzetközi erősödése és a területgyarapítási politika sikere az értelmiség egy részében növelte az Olasz- és Németország iránti szimpátiát. Az intelligencia más csoportjai azonban felismerték, hogy a fasizmus veszélyezteti a nemzeti érdekeket, ezért a tengelyhatalmakhoz fűződő orientáció helyett az angolszászokkal való kapcsolatok felvételét szorgalmazták. Sokan voltak olyanok, akik egyetlen politikai irányzathoz sem tartoztak. Nem fogadta el a status quót a népi értelmiség, hanem új utat próbált keresni. Ez az útkeresés később a parasztsággal való találkozást eredményezte. Parasztorientációjuk társadalmi hátterét nemcsak a munkásosztályban való csalódottságuk adta, hanem a magyar középosztályból való kiábrándultságuk is. A Nemzeti Parasztpárt létrehozása után egy részük a harmadik utas elképzelésekben látta az ország problémáinak megoldását.

A munkáspártok a két háború között nem tudták az értelmiség szélesebb rétegeit megnyerni.⁴ Az értelmiség számszerűen nem nagy, egyes területeken befolyásos csoportja azonban megtalálta az utat a munkásosztályhoz. A húszas évek végétől már működtek rétegszervezetek az MSZDP-ben, amely a kommunista értelmiségieknek is legális lehetőséget biztosított.

A Komintern VII. kongresszusa után megújult kommunista mozgalomban a progresszív értelmiségnek nagy szerepe volt a népfrempolitika magyarországi kidolgozásában

és népszerűsítésében. A háború kitörése után a kommunisták arra törekedtek, hogy az értelmiség egyes csoportjait bevonják a háború és a fasizmus elleni küzdelembe. Az MKP-nek fontos szerepe volt az olyan antifasiszta és háborúellenes megmozdulások szervezésében, mint a Népszava 1941-es karácsonyi száma, az 1942. március 15-i tüntetés, valamint a Magyar Történelmi Emlékbizottság létrehozása. A haladó erők antifasiszta megmozdulásait a magyar intelligencia elitje, kiemelkedő tudósok, írók és művészek is támogatták. A politikai progresszió és a haladó intelligencia közös rendezvénye volt a balatonszárszói találkozó. Az értelmiség és a birtokos parasztság közlekedése szempontjából is fontos volt az 1943-as év, amikor a Független Kisgazdapártban létrejött a polgári tagozat. A megoldási alternatívák azonban 1944-re leszűkültek, illetve kilátástalanná váltak.

A súlyos katonai helyzetet betetőzte 1944 márciusában az ország német megszállása, az ezzel járó politikai és tudati zűrzavar. Az angolszász hatalmak júniusi normandiai partraszállása után mind világosabbá vált, hogy Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába kerül. A mind súlyosabb megpróbáltatások és a kilátástalannak tűnő jövő miatt az értelmiség többsége számára az 1944-es esztendő második fele már katasztrófális volt. Az értelmiség pesszimizmusát Szálasi hatalomra jutása csak fokozta. Ebben a perspektíva nélküli helyzetben szerveződtek meg azok a politikai erők, amelyek meghirdették a nemzeti katasztrófából való kiemelkedés és a demokratikus átalakulás programját.

(A demokrácia bizalmatlan) A nemzeti újjászületés meghirdetésekor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő erők a társadalom összes antifasiszta erőinek, így az értelmiségnek a részvételére is számítottak.⁵ A cselekvő magatartás azonban az értelmiségnek csak kisebb részét jellemezte, nagy része továbbra is passzív maradt. Passzivitásának oka elsősorban az, hogy az utat és távlatot veszített értelmiség nem találta a helyét az új rendszerben, másodsorban azért, mert a politikai pártok egyes képviselői sem kívántak megfelelő szerepet juttatni neki az újjáépítésben. Erről a nemzeti gyűlésben vita is keletkezett. A polémia arról folyt, hogy a múltbeli szerep alkalmassá teszi-e az értelmiséget arra, hogy részt vegyen az újjáépítésben, illetve, hogy mely csoportjai vonhatók be az új Magyarország megteremtésébe.

1944. december 21-én Erős János Szabolcs megyei kisgazdapárti politikus felszólalásában az értelmiség és a középosztály fogalmát azonosítva bizonygatta e réteg népellenességét. Azt hangsúlyozta, hogy a néptől idegen középosztály megbukott, ezért az újjáépítésre nem alkalmas. Az idegen és népellenes értelmiség helyett Erős János egy új és újjáalakított középosztály létrehozását kérte a kormánytól. December 22-én szólt fel az ugyancsak kisgazdapárti Kovács Béla. Erőssel szemben ő már differenciáltan közelítette meg a középosztály kérdését. Azzal ő is egyetértett, hogy a múlt politikai, társadalmi és gazdasági vezetéséért a középosztály felelős, ugyanakkor úgy vélte, hogy van a középosztálynak olyan része, mely nem akarta kiszolgálni az előző rendszert, hanem a népi gondolatot hirdette. Ennek megfelelően kívánta a középosztály két csoportját megítélni. Az volt a véleménye, hogy a népi gondolatot támogató középosztálynak baráti kezet kell nyújtani, szeretetet kell velük szemben tanúsítani, sőt vezetésüket is el kell vállalni. A középosztály ama részével szemben, amelyet felelősség terhel, a legteljesebb megtorlást kívánta alkalmazni.⁶

Az értelmiségnek a volt uralkodó osztállyal való összefonódása ellenére a Magyar Kommunista Pártnak az volt az álláspontja, hogy az értelmiségnek a nemzeti egység táborában van a helye. A kommunisták az 1944-es debreceni országgyűlésen ezért felléptek olyan nézetek ellen, amelyek a II. világháború katasztrófájáért az értelmiséget

igyekeztek felelőssé tenni. A nemzeti összefogást is veszélyeztetett értelmiségellenes nézetekkel szemben Révai József fejtette ki az MKP álláspontját. Révai felhívta a nemzetgyűlés figyelmét, hogy különbséget kell tenni a történelmi középosztály, a dzsentri és az értelmiség között. Az értelmiség bírálatának szükségességét Révai sem tagadta. Példákkal bizonyította azonban, hogy a hibákat, a bűnöket elkövető értelmiség mellett voltak olyanok, akik az utolsó években megpróbálták a nép felé fordulni és a nemzeti újjászületés útját keresték.⁷

A Nemzeti Parasztpárt szónokája Erdei Ferenc is bírálta a középosztály múltját, de kijelentette, hogy az NPP azoknak az értelmiségieknek a hangját is meghallgatja, akik munkájukkal a nép mellett és a nép szolgálatában dolgoznak.⁸

Valentiny Ágoston, a Szociáldemokrata Párt szónokája az értelmiség múltbeli szerepének a megítélésében nem sokban tért el Erős Jánostól. Úgy látta, hogy ha a magyar értelmiségnek legalább 6%-a szembefordult volna a rendszerrel, akkor Magyarország sorsa nem így alakult volna és nem lehetett volna ilyen pusztulásba vinni. Valentiny viszont Erőssel szemben az intelligenciát is be akarta vonni az újjáépítésbe, sőt a vezető szerep reményét is felcsillantotta előttük. Szabó István ugyancsak szociáldemokrata képviselő felszólalásában már a dolgozó értelmiség és a városi munkásság perspektivikus együttműködését hangsúlyozta.⁹

(Nélküle nincs újjáépítés) A széles skálán mozgó, szélsőséges megközelítéseket is tartalmazó vélemények közös eredője végül is az lett: az értelmiségnek a demokratikus Magyarországon kell, hogy legyen perspektívája. Az értelmiségnek perspektívát ígérő demokratikus hatalom és a réteg között nemsokára feszültség keletkezett. Ennek oka, hogy a demokráciának az értelmiség megnyerése mellett fontos politikai érdeke volt a fasiszta érzületű értelmiség felelősségre vonása. Az ideiglenes Nemzeti Kormány a korabeli nemzetközi antifasiszta intézkedésekhez hasonlóan több rendeletet hozott, ezek közé tartozik a közalkalmazottak, majd a magánalkalmazottak igazolásáról szóló rendelet.¹⁰ Az igazolási eljárás kezdettől érintette az értelmiségieket, hiszen az államigazgatásban jelentős számban voltak jogászok, mérnökök és pedagógusok. A rendelet alapvető célkitűzéseinek megvalósítását gyengítette, sőt a végrehajtás során igen sok félreértésre adott lehetőséget, hogy a rendelet nem tisztázta pontosan a népellenesség fogalmát.¹¹ Az eljárás során elkövetett visszaélések miatt az értelmiség nagy része ellenségesen fogadta az igazolásokat.¹²

Az értelmiség nélkül viszont az újjáépítés nem volt megvalósítható. A koalíció legkülönbözőbb irányzatai ezért felhívással fordultak az értelmiséghez. A Magyar Kommunista Párt egyidejűleg szorgalmazta a háborús bűnösök és a népellenes cselekedetekben elmarasztalható köztisztviselők felelősségre vonását, másrészt mindazon diplomások igazolását, akiknek szaktudása nélkülözhetetlen volt az újjáépítésben.¹³ Az újjáépítés műszaki-tudományos és kulturális feladatainak a végrehajtása megkövetelte minden társadalmi réteg, így az értelmiség bevonását is. Ezzel magyarázható, hogy még folytak a harcok, de az Értelmiségi Szabad Szervezetek 1945. január 25-én tartott ülésén a kommunista Orbán László már felhívta a küldöttek figyelmét, hogy az értelmiségnek döntő szerepe lesz az újjáépítésben. Az értelmiségnek az újjáépítésben való részvételéről folyó vitában az Orvosszakszervezet vezetője, dr. Weil Emil fontosnak tartotta annak tudatosítását, hogy az újjáépítés nehéz munkáját csak a munkásság és az értelmiség kollektív munkájával lehet elvégezni. A kommunista orvos látta, hogy a munkásság és az értelmiség között tátongó szakadék, az előítéletek potenciálisan magukban hordozzák az értelmiség ellenességét. Az MKP minél előbb találkozni akart az

értelmiséggel, meg akarta szüntetni azt a szembenállást, ami az értelmiség és a tömegek között kialakult. A tanácskozáson ezért elhatározták, hogy a pártok között elsőként az MKP-nak kell értelmiségi gyűlést tartania. A siker érdekében fontosnak tartották, hogy a gyűlés reprezentatív legyen, ott legyenek a nagynevű tudósok, híres színészek és írók.¹⁴

1945. február 4-én az MKP a Magyar Színházba egybehívta a budapesti értelmiséget. A gyűlésen megjelent tudományos és művészeti életünk számos kiválósága. Ott volt például Babits Antal, Gegesi Kiss Pál, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Major Tamás, Kmetty János. A Magyar Kommunista Párt vezetését Orbán László és Horváth Márton képviselte. Horváth Márton előadásában arról beszélt, hogy a múltban a reakció válaszfalat vont az értelmiség és a munkásosztály közé. A kommunista politikus emellett rámutatott arra is, hogy az értelmiség általában nem támogatta a haladás ügyét, és ezért a munkásság bizalmatlan volt az értelmiséggel szemben. Horváth Márton kijelentette, hogy az új demokratikus Magyarország felépítésében az értelmiségre komoly feladatok várnak. Horváth azt is megfogalmazta, hogy az MKP nemcsak a munkásosztály harcát vezeti, hanem élen akar járni abban a küzdelemben is, amely az ország kulturális életének fejlődéséért, gazdagításáért, szabadságáért folyik. Ezért felszólította az értelmiséget a küzdelem segítésére.¹⁵

(Az intelligencia nem aktivizálódik) Az értelmiség azonban nehezen aktivizálódott. Passzivitásának fő oka; kivárási politika mellett az volt, hogy az infláció a társadalom összes rétege közül őt érintette a legsúlyosabban. A kommunista értelmiségpolitika egyik irányítója, Horváth Márton jól látta a nyomornak az értelmiségre gyakorolt hatását. A „Magyar értelmiség” című cikkében 1945. május 20-án világos kijelentette, hogy a réteget izoláltság, nyomorúság és passzivitás veszi körül. A bajok olyan fokot értek el, hogy a kérdés már túlnő rajtuk, és a nemzet egy döntő problémája lett. A kommunista politikus önkritikát is gyakorolt, amikor a problémával kapcsolatban megjegyezte: „a tegnaptól magyarázni a mát helyes, de mi gyakran a ma helyett foglalkozunk a tegnappal”. Horváth Márton kifejtette, hogy a megoldás érdekében nem szabad meghagynunk az értelmiséget az anyagi romlás, az ideológiai zűrzavar és a passzivitás mai állapotában. A munkásságnak a leghatározottabban állást kell foglalnia az értelmiség nagy tömegének gazdasági megmentése érdekében.¹⁶

A magyar értelmiség igen súlyos anyagi helyzetben volt, a kormányzat ezért néhány intézkedéssel megpróbált segíteni nehéz helyzetén. Az 1945. március 13-án megjelent rendelet intézkedett a közalkalmazottak egyszeri rendkívüli segélyéről.¹⁷ Az értelmiség életviszonya azonban tovább romlott, különösen állami bérből, illetményből élő diplomások, tisztviselők életszínvonalának romlása volt nagy.¹⁸

A felgyorsult inflációban a bérek a legalapvetőbb szükségletek kielégítésé sem voltak elegendők. A rossz életkörülmények miatt sokan úgy érezték, hogy a demokrácia legalapvetőbb problémáik megoldásában sem segít. Egyesek úgy látták, hogy az igazolások során előforduló visszaélések miatt értelmiségi hivatásuk gyakorlása kilátástalanná vált. Az értelmiség nagy többségére közöny és az ellenséges szembenállás közötti ingadozás, valamint a Horthy-rendszerben élvezett megbecsülés iránti nosztalgia volt jellemző.

Bizonyos csoportjaik kezdettől részt vettek az újjáépítésben, de többsége nem segítette a földrefortmot, az ipari termelés megindítását.¹⁹ A kommunisták látták, hogy az újjáépítés nem lehet sikeres az értelmiség részvétele nélkül. Az értelmiség passzivitása a párt számára már nem csupán újjáépítési kérdés volt. Rákosi Mátyás a Györffy

Kollégiumban mondott beszédében kijelentette, hogy az újjáépítés attól függ, hogy milyen gyorsan tudja a párt az intelligenciát meggyőzni arról, hogy érdemes, sőt szükséges minél gyorsabban átlépniük az új demokrácia oldalára.²⁰ Az intelligencia aktivizálásának egyik legfontosabb feltétele volt az értelmiség rossz hangulatának megszüntetése. Az MKP vezetőségének az értelmiség tömegek megnyeréséért folytatott harcban néha saját pártfunkcionáriusainak is nehéz volt megmagyarázni az intelligencia megnyerésének fontosságát. Erről a munkásságot is meg kellett győzni.

A munkásság és az értelmiség viszonyának alakításában írásával fontos szerepet vállalt Révai József és Horváth Márton. Révai és Horváth cikkei ezért voltak jelentősek, mert irányt mutattak az e kérdésben bizonytalan – adott esetben értelmiségellenes – pártszervezeteknek és munkásoknak. Horváth Márton felszólította a munkásságot, hogy szakítson szakemberellenes felfogásával és e helyett a műszaki értelmiség bevonásával biztosítsa az újjáépítés példátlanul bonyolult feladatainak megoldását.²¹ Az értelmiség mozgósításának megszervezésében nagy jelentőségű volt a Szabad Népből 1945. április 19-én Révai József tollából megjelent cikk, amelyben a jelen és jövő igénylései a változásra képes értelmiséget a magyar nemzeti egység táborába hívta. Példaként a két világháború között a fennálló rendet szolgáló, majd az események hatására nézeteit revideáló ideológus-történészre Szekfű Gyulára hivatkozott. Felhívta a figyelmét arra, hogy az országot építeni, népet nevelni csak külső és belső emigránsokkal nem lehet, mert ha csak azokkal akarnánk együtt haladni, akik mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársunk.²²

Egy hónap múlva a Szabad Népből Darvas József reflektált Révai írására javasolva, hogy a demokratikus értelmiség tömörítésére Új Szellemi Front elnevezéssel mozgalom induljon.²³ Darvas az alkotó értelmiség legjavából kívánta megalakítani az új szellemi frontot. E cikk megjelenése után a Szabad Szó május 18–19–20-i számában Révai József, Szakasits Árpád és Veres Péter írásait közölte.

A szociáldemokrata és a kisgazdapárti sajtóban az Új Szellemi Frontról nem bontakozott ki polémia. Csupán Szekfű tevékenységét értékelte az egyik vidéki szociáldemokrata lap, a Tiszántúli Népszava, Május 18-án a „Ki a felelős?” című cikkben reagáltak Szekfű Gyula „Keserű tanúság” című írására, melyben a szerző az egész nemzetet hívta tetemre a múlt bűneiért. A szociáldemokrata lap sem tagadta, hogy Szekfű felismerte a helyes utat, de megítélése szerint az új nemzet nevében – melynek immár a munkásság és a parasztság is része – Szekfűnek nincs joga bűnbánatra.²⁴

(Az értelmiség és a politikai pluralizmus) Az értelmiségnek az újjáépítésbe való bevonása körüli polémia már előrevetítették, hogy a rétegnek a politikai életbe való bekapcsolódása mind a pártok, mind az értelmiség részéről bonyolult feladat lesz. Kezdetben az értelmiség többsége az új helyzetben nem tudott tájékozódni, nem tudta, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült erők közül melyik áll legközelebb politikai érdekeihez. A pártok többségének helyzete sem volt könnyebb, mert politikai elképzeléseikbe és demokrácia koncepciójukba nehezen volt beilleszthető az értelmiség múltbeli szerepe és többségének politikai felfogása.

A Független Kisgazdapárt politikája a decemberi nemzetgyűlési szereplés után sem volt eléggé világos ahhoz, hogy széles értelmiségi rétegek támogassák. A kisgazdapárti vezetés ugyanakkor kezdettől elégedetlen volt a hatalomban elfoglalt helyével, ezért a parasztság mellett a polgári érdekek védelmét is vállalta.²⁵ Már a politikai reorganizáció kezdetén, 1945 januárjában a FKGP közli a „Szabadságban”, hogy számít a demokratikus érzelmű polgárságra.²⁶ A február végén, március elején megjelenő Vatai László –

Kiss Sándor-féle programtervezet egyértelműen megfogalmazza, hogy a párt tömöríteni akarja mindazokat, akik a magántulajdon alapján állnak.²⁷ A program azonban ekkor az értelmiséggel, mint politikai tényezővel még nem számolt. A Nagy Ferenc által készített program tervezet az egyes szakmai csoportok mellett az értelmiséggel, mint réteggel külön alfejezetben foglalkozott, de ez a tervezet sem vállalta fel a régi értelmiség egészét. A program az értelmiségnek perspektívát ígért, de kritikát is gyakorolt azok felett, akik a múltban nem szolgálták a nép felemelkedését.²⁸

1945 tavaszától az értelmiség szervezése is megkezdődött. Márciusban és áprilisban megalakultak a Független Kisgazdapárt kerületi szerve: és velük egy időben létrejöttek a különböző értelmiségi szakmai csoportok.²⁹ Az FKGP első budapesti nagygyűlésén, 1945. április 9-én Tildy Zoltán részletesen foglalkozott az értelmiséggel. A párt vezetője beszédében igyekezett megnyugtatótni a tartózkodó és passzív értelmiséget jövőjét illetően. Tildy nem tagadta, hogy az új világ különbözni fog a régitől, és az értelmiség csak akkor számíthat igazi megbecsülésre, ha a munkásokat és parasztokat embernek fogja tekinteni.³⁰

A fokozatosan aktivizálódó koalíciós pártok jellegének kirajzolódása után az értelmiség egyes csoportjai politikai beállítottságuknak megfelelően tájékozódtak és az érdekeinek leginkább megfelelő pártokhoz közeledtek. 1945 nyarától a pártok magatartása is megváltozott. Nem volt ugyanis közömbös számukra, hogy a véleményirányításban fontos szerepet játszó értelmiség miként foglal állást a politikai harcban. A réteg politikai jelentőségének felismerése után az értelmiséget nemcsak szakmai funkciója alapján ítélték meg, hanem politikai súlyával is számoltak. Az új helyzetnek megfelelő politikai szerepek kijelölése után megkezdődött az értelmiségi érdekek felvállalása. A politikai pártok és az értelmiség „találkozása” attól függött, hogy sikerül-e feloldani a múltbeli funkció és a demokráciában betöltendő szerep közti ellentmondást, illetve sikerül-e az értelmiség érdekét a réteg számára minél elfogadhatóbban képviselni és a réteget a demokráciába integrálni.

A különböző irányzatokhoz tartozó csoportok közül elsőként a francia–angol orientációhoz tartozók léptek be az FKGP-ba. Mivel a koalícióban leginkább a Kisgazdapárt képviselője az „örök értéket”, ezért fokozatosan a vallásos neveltetésű értelmiségiek is soraikba léptek. Az értelmiség szakmai csoportjai közül pedig a magánmérnökök. A Független Kisgazda Pártba lépő szellemi dolgozók aránya azonban elmaradt az SZDP-be belépők arányától.³¹ Az értelmiség többsége – az adott viszonyok között – a polgári demokrácia híve volt, nagy része azonban „politikamentesen” akarta kívánni, mi lesz az országgal, hogyan alakul a nemzetközi helyzet. Az egyes pártokba lépő értelmiségiek számából nem lehet egyértelműen következtetni ezeknek a pártoknak az értelmiségre tett hatásáról, mivel az intelligencia nagy része pártszervezeteken kívül maradt és politizált.

Az FKGP a bázissteremtés és a politikai harcban szükséges pozíciók megerősítése végett feloldja azt a feszültséget, amely az értelmiség a háború előtti szerepe miatt kezdetben a párt értelmiségi politikájában jelen volt. A politikai harc kiéleződése után a Független Kisgazda Párt nagyarányú offenzívába kezdett. A párt általános ideológiai-politikai taktikáját az értelmiségről folyó harcban is érvényesítette. Nem annyira a szellemi dolgozók speciális kérdéseivel, mint inkább olyan általános kérdésekkel foglalkozott, mint a demokrácia és diktatúra, a polgári életforma kérdései.³²

Az FKGP az értelmiség minél szélesebb rétegeinek megnyerésére előadásokat, nagygyűléseket szervezett, amelyen az intelligenciának a demokráciában betöltendő szerepeit foglalkozott. A sajtóban is elszaporodtak az értelmiségről szóló, az értelmiséget

megvédő írások. A kisgazdapárti álláspont lényege, hogy az értelmiség nélkül nincs demokrácia és az értelmiségi érdekek igazi képviselője az FKGP. Az értelmiség és a Kisgazdapárt szükségszerű érdekazonosságáról igyekezett meggyőzni hallgatóságát július 1-jén az 1. kerületi nagygyűlésen Varga Béla. A politikus azt bizonygatta, hogy a FKGP a polgári gondolat legfrappánsabb kifejezője. Kijelentését alátámasztva követelte, hogy szellemi munka legalább „olyan értékű” legyen, mint a fizikai. A pártszékházban tartott értelmiségi találkozóon több kisgazdapárti politikus is kifejtette a véleményét. Dessewffy Gyula kijelentette, hogy a nemzeti alapon álló értelmiségre nagy szerep vár. A párt eddigi értelmiségi politikája helyett új, kezdeményező politikát hirdetett meg. Az újpolitika lényege, hogy nem szabad a háttérből közönnnyel figyelni az eseményeket, hanem azok alakításában aktívan részt kell venni.

Csornoky Viktor más kisgazdapárti politikusokhoz hasonlóan az értelmiségnek az új Magyarországon betöltendő fontos szerepét hangsúlyozta. Vatay László és Gyulai László a többi szónoktól eltérően kritikai hangot ütött meg az értelmiséggel szemben. Gyulai elégedetlen volt a rétegnek az újjáépítésben játszott eddigi szerepévei, ezért az újjáépítésben Vatay a múlttal való szakítást fogalmazta meg. A református pappolitikus szolgálatot vár az értelmiségtől, és abban bízott, hogy olyan magyar kultúrát terem, melyben a kereszténység és magyarság nem lesz szólam.³³

Az FKGP sajtóból ezután már hiányoznak az értelmiséget kritizáló írások. Helyettük az értelmiségnek a demokráciával szemben támasztott követelményei kaptak nyilvánosságot. A Kis Újság július 10-i száma például már nem az értelmiségtől várja a közleledést a demokráciához, hanem a demokráciától és más társadalmi rétegektől várja el, hogy eljussanak az önismeretnek arra a fokára, amelyre az értelmiség is eljutott. A Kis Újság szerint az értelmiség híve a demokráciának, és akik azt hiszik, hogy az értelmiség bizalmatlan a demokráciával szemben, azok tévednek.³⁴

Az FKGP vezetői a választásokat úgy állították be, hogy nem konkrét politikai lépésekről van szó, hanem általános vagy elvi kérdésekről, mindenekelőtt az ország politikai továbbfejlődésének irányáról, a magyar nép jövő sorsáról kell majd dönteni. A Független Kisgazdapárt kitűnően kihasználta fő ellenfelének, az MKP-nak azt a taktikai hibáját, hogy túlhangsúlyozta az átalakulásban betöltött szerepét, s így a magyar demokrácia minden belső nehézségért a felelősséget a kommunistákra hárította. Az FKGP nem dolgozott ki külön választási programot, hanem alapos és körültekintő választási propaganda hadjáratban igyekezett az egyes csoportokhoz közvetlenül is hozzáférközni. Külön röpiratokat adtak ki például a pedagógusoknak és az egyetemi hallgatónak.³⁵

A Független Kisgazdapárt választási propagandájának középpontjában a polgári demokrácia és a polgári életforma örök eszméi álltak. A kisgazdák részéről az értelmiség kezelése azért volt a pártok között a legeredményesebb, mert a párt azonosulni tudott az értelmiségi gondolkodásmóddal és az értelmiségi életformáról reális ismeretei voltak.

A kisgazdák a demokrácia és a magántulajdon védelme mellett választási programjukban minden olyan követelést felvettek, amely hatott a polgárságra és az értelmiségre. Kiemelt szerepet kapott ideológiájukban a párt osztályok felettségének a hangsúlyozása. Az FKGP a nemzeti egység megerősítése érdekében a vallásgyakorlat és a vallásszabadság védelmét is bevonta választási propagandájába, amivel a vallásos érületű értelmiségre nagy hatást gyakorolt.³⁶

A pártoknak a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben való állásfoglalása nagy hatással volt az értelmiségre. Az értelmiség különösen érzékenyen reagált arra, hogy a felszított csehszlovák nacionalizmus 1945 elején követelte a magyarságnak az eltávolítását Szlovákia területéről, ami április–május folyamán a magyarságnak a legalapvetőbb jo-

gaitól való megfosztásával folytatódott.³⁷ A politikai pártok közül az FKGP vállalta fel leginkább a nemzeti-nemzetiségi problémát, ezért is kedvező helyzetbe került a nemzet sorsa iránt legfogékonyabb értelmiségnél.

A Nemzeti Parasztpárt az értelmiség politikai szervezés szempontjából jobb helyzetben volt a koalíció más pártjaihoz viszonyítva. A népi-paraszti származású értelmiség többségének múltbeli szerepe és demokrácia modellje nem feszültségforrás, hanem összekötő kapocs volt az értelmiség és az NPP között. Ezzel is magyarázható, hogy a nemzeti Parasztpárt 1944-ben Szegeden nyilvánosságra hozott ideiglenes szervezeti szabályzata magát a magyar parasztság pártjának tekintette, de tagjai közé kívánta fogadni a parasztsággal együtt érző, s a parasztságnak szolgáló értelmiséget.³⁸ A „Szabadság” februári számaiban egymást követték a felhívások, amelyek sürgették a paraszti származású értelmiségnek az NPP mögé való felzárkózását.³⁹ Elsősorban Budapesten törekedett a párt a paraszti származású értelmiség megnyerésére.⁴⁰ Főleg a városi szervezetekben az értelmiség még vezető szerephez is jutott. Az értelmiségi munka irányítására, az értelmiségre gyakorolt befolyás növelése mellett 1945. március végén megalakult a Nemzeti Parasztpárt Értelmiségi Munkaközössége.

A párt a szervezetet elsősorban azért hozta létre, hogy olyan szakembereket nyerjen meg, akik minden erejükkel segíteni fogják a földosztást. A Fővárosi Értelmiségi Munkaközösség elnöke dr. Borbély Mihály lett. Az NPP vezetői, köztük Kovács Imre, a párt főtitkára bízta az értelmiséget, hogy meg fogja találni a helyét a demokráciában, hogyha nem a régi, zárkózott kasztszellemben közeledik a parasztsághoz.⁴¹ Az NPP azonban nem nyitotta ki válogatás nélkül a kaput az értelmiség előtt. A parasztpárti vezetők csak május közepétől fordítottak fokozottabb figyelmet a pártépítésre, a pártszervezés kérdésére.⁴²

A Nemzeti Parasztpárt vezetőinek többsége a baloldali jelleg megtartása érdekében a pártot a politikai harc idején sem kívánta megnyitni az értelmiségi tömegek előtt, bár egyesek – köztük Kovács Imre – követelték az értelmiség nagyobb tömegeinek a szervezését. Az NPP vezetők nagy része azon az állásponton volt, hogy ha az értelmiségiek fölénybe kerülnek, akkor a párt jobbra csúszhat. A Nemzeti Parasztpárt ezért nem vett részt a Soli deo Gloria nevű protestáns értelmiségi szervezet nyárra tervezett újabb szárszói konferenciáján. Ugyanakkor az Intéző Bizottság Veres Péter javaslatára kihasználta a párt iránt megnyilvánuló érdeklődést és az értelmiség számára Budapesten előadásorozatot indított „Rend a romokon” címmel.⁴³

Az NPP kiskátéjának megjelenésekor a régi értelmiség iránt már csökkent az érdeklődés, sőt a pártprogramból bizalmatlanság érződik a réteg iránt. A párt legsürgetőbb feladatának azt tartotta, hogy a megbízhatatlan értelmiség helyére paraszt és munkás származású értelmiségiek kerüljenek.⁴⁴

A bázisteremtés és a politikai harcban szükséges pozíciók megerősítése végett a pártok többsége megpróbálta az értelmiséget maga mögött felsorakoztatni. Az értelmiségi befolyást elsősorban az értelmiségi érdekek védelmével, illetve a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben való állásfoglalással lehetett biztosítani. A Nemzeti Parasztpárt választási propagandájában is nagy szerepet kapott a nemzeti kérdés. Kovács Imre és Farkas Ferenc a szavazatok gyarapítása érdekében azt követelte, hogy a párt propagandájában a függetlenség legyen a leghangsúlyosabb. Erdei és Darvas ezt a követelést elutasította.⁴⁵

A Szociáldemokrata Párt kezdettől fogva az értelmiségi tömegek között a széleskörű szervezés híve volt. A politikai szervezést segítette, hogy az SZDP huszonöt éven át legális párt volt, másrészt a háború alatt kiépült szakmai csoportok a szervezetek

alapját képezhették. Az értelmiség nagyobb létszámú szakmai csoportjaiból a koalíciós pártok közül a legtöbben az SZDP-be léptek be.⁴⁶ Az értelmiségi csoportok munkájának az összehangolására Vajda Imre vezetésével felállították az Értelmiségi Titkárságot. A pártba lépő értelmiségiek politikai arculata igen sokféle volt. A legjellemzőbb a polgári demokratikus beállítottságú antifasiszta entellektüel volt. Nem kis számban kerültek a pártba politikával nem törődő passzív elemek, akik meglévő állásaikat akarták így biztosítani.⁴⁷ Az SZDP a pártot csupán a szélsőséges értelmiségi elemek elől zárta el.⁴⁸

A Szociáldemokrata Párt értelmiségpolitikai alapelveit a párt XXXIV. kongresszusára készített akcióprogramban fektették le. Az értelmiségpolitika fontosságát jelzi, hogy a program külön alfejezetet szentel az értelmiségnek. Az „Értelmiség és munkásmozgalom” című alfejezet külön tárgyalja az egyes szakmai csoportokat, megjelölve azok legfontosabb feladatát. A kongresszus fontos feladatának tartotta, hogy szélesre tárja a párt kapuit az értelmiségi dolgozók előtt. A program továbbra is lényeges szerepet szánt az értelmiség minden csoportjának az ország anyagi, szellemi és erkölcsi újjáépítésében. E feladatra az SZDP azonban az értelmiségnek csak egy részét tartotta méltónak, azokat, akiknél a szaktudás „erkölcsi” tisztasággal is párosul, azokat, akik képesek korábbi osztálykapcsolataikkal és osztály előítéleteikkel szakítani.⁴⁹

A Szociáldemokrata Párt az értelmiség számára külön választási programot nem készített, a választási kampányban is kisebb aktivitással vett részt, mint a többi párt. Politikai ideológiájában is kisebb szerepet kapott a nemzeti-nemzetiségi kérdés, mint a pártok többségénél, pedig az értelmiség különösen érzékenyen reagált a nemzeti problémára, kiváltképpen a magyarságnak Szlovákia területéről történő eltávolítására.

A háború utáni politikai életben váratlan jelenség volt, hogy az értelmiség egy része be kívánt lépni a Magyar Kommunista Pártba. Az MKP Központi Vezetősége 1945. január 22-i ülésén – amelynek egyik napirendi pontja az értelmiség kérdése volt – kitűnt, hogy a vezetés erre nem volt felkészülve, és ezért nem is volt kiforrott álláspontja az értelmiség pártba szervezéséről.⁵⁰ Az értelmiség pártba szervezésének megoldatlansága mellett a Magyar Kommunista Párt számára kihívást jelentett, hogy a tavasz folyamán a koalíciós partnerek többsége fel tudta oldani a réteg múltbeli funkciója és politikai nézete, valamint a demokratikus politikai berendezkedés között keletkezett feszültséget. Látható, hogy ebben az időben kettősség figyelhető meg a párton belül. Egyrészt a felső vezetés felismeri, illetve megfogalmazza az értelmiség fontosságát, másrészt a különböző üzemi és helyi szervezetek erős értelmiségellenes politikát folytatnak.

Az értelmiség szervezésében történt lemaradással is összefügg, hogy e kérdéssel márciusban kétszer egymás után foglalkoztak a pártközpontban. Az MKP vezetése egyrészt változtatni akart az eddigi bizonytalan politikán és növelni kívánta az értelmiség párton belüli szerepét, másrészt csökkenteni kívánták a munkásságnak az értelmiséggel szemben kialakult bizalmatlanságát.⁵¹ Az értelmiségről folyó megbeszélések után több budapesti kerületben szakcsoportok alakultak. A réteg aktivizálása érdekében egyes kerületekben a pártvezetés arra törekedett, hogy a legkülönbözőbb területeken bevonják az értelmiséget a neki legmegfelelőbb munkába.⁵² Bizonyos szakmai csoportok politikai aktivizálása ellenére az MKP 1945 tavaszán nem nyílt meg az értelmiségi tömegek előtt. A kommunisták nem tudtak mit kezdeni a réteg múltbeli szerepe és perspektivikus politikai funkciója között keletkezett szakadékkal. Az MKP az elvi szempontokat ekkor még nem rendelte alá a taktikai elgondolásoknak.

A koalíciós pártok értelmiségi befolyásának növekedése mind sürgetőbbé tette a Magyar Kommunista Párt értelmiségi bázisának a növelését. A májusi pártkonferencián elfogadott program a hazafias és demokratikus erők összefogását követelte. Ennek

szellemében sürgette a kommunista befolyás növelését az értelmiség soraiban, és a szélesebb értelmiségi tömegeknek a népi demokráciához való közelítését. A konferencián elfogadott szervezeti szabályzat megerősítette a párt szervezési politikáját, a tömegpárt kiépítésének irányvonalát.⁵³ Az MKP-nak az értelmiséggel kapcsolatos álláspontjában az elvi szempont a taktikai érdekek azonban csak a választási harc idején rendelődött alá.

A kommunisták a választási kampány megindulásakor változtatták meg az értelmiségnek a pártba való felvételével kapcsolatban az álláspontjukat, 1945. augusztus 23-a után az MKP áttért a tagtoborzásra.⁵⁴ A toborzás mellett a párt növelni kívánta politikai befolyását is. A kommunisták az egyes szakmai kategóriákra lebontott választási taktikát dolgoztak ki, augusztusban az egyes csoportok részére választási gyűléseket terveztek és tizenkét szakmai csoporthoz szóló röplapot készítettek.⁵⁵ Külön készültek röplapok a budapesti és külön, az országos választásokra. A Magyar Kommunista Párt képviselői az értelmiségi szakszervezetek gyűlésein is felszóltak. A gyűlések szónokai a párt vezető politikusai, a kultúrpolitika irányítói voltak. Többek között Révai József, Rajk László, Kállai Gyula, Molnár Erik, Orbán László, Losonczy Géza, Horváth Márton, Gerő Ernő és Vas Zoltán.⁵⁶

A pártnak a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben vallott álláspontja is hatással volt az MKP értelmiségi befolyására. A szomszédos országokban élő magyarság sorsával, különösen a felvidéki magyarok problémáival kapcsolatos állásfoglalások az értelmiség reagálását meghatározták. Az MKP Magyarország és a szomszédos népek viszonyának rendezésére törekedett. A magyarságot ért jogfosztás ellenére a párt 1945 tavaszán a Kárpát-medencei népek együttműködésében bízott. A kommunista optimizmust 1945 nyaratól egyre inkább az aggodalom váltotta le.⁵⁷ Az MKP választási propagandájában visszautasította a Csehszlovákiában élő ősi magyar lakosság kitelepítését célzó csehszlovák politikát és összekötötte a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű lakosság alapvető érdekeinek védelmével.⁵⁸ A kommunisták a proletár internacionalizmushoz való ragaszkodás, valamint az antifasiszta koalíció – mindenekelőtt a Szovjetunió – véleményének a figyelembevétele miatt nem folytattak nemzeti szempontokat felébresztő kampányt, azért politikailag kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az FKGP-vel szemben az értelmiségnél.

Elvi alapokon, propagandisztikus eszközök felhasználásával, a legkülönbözőbb taktikai lépéseken keresztül, a korlátozott redistribúciós formák igénybevételével megindult a pártok harca az értelmiség befolyásolásáért. A réteg megnyerése és a színvonalas politizálás érdekében a pártok többsége már az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselői között is növelte az értelmiségi képviselők számát. A politikai elitben is magas volt az értelmiségi arány. 1945 szeptemberében 598 képviselőből 159 volt értelmiségi. Az MKP-t 32, az FKGP-t 46, a PDP-t 15, az NPP-t 15, az SZDP-t 11, a Szakszervezeti Tanácsot 7 értelmiségi képviselte. Ezen kívül 13 pártonkívüli értelmiségi is helyet foglalt a parlamentben. Az értelmiség megbecsülését a párt azzal is reprezentálta, hogy az első nemzetgyűlési ülészakhoz képest az FKGP az értelmiségi képviselők számát 14-ről 46-ra, tehát több mint kétszeresére, a PDP 6-ról 15-re emelte. Az SZDP majdnem négyszeresére, 3-ról, 11-re, az NPP 3-ról 15-re növelte képviselőinek számát az országgyűlésben.⁵⁹

A választási adatok alapján közvetlenül nem elemezhető az egyes társadalmi rétegek, így az értelmiség állásfoglalása sem. A szavazásnál számos gazdasági-társadalmi és szociálpszichológiai tényezőnek szerepe lehetett, de a politikai szempont volt a meghatározó. Az értelmiség többsége politikai modelljének perspektivikus megvalósítóját, a polgári demokráciát a legtisztább formában kifejező FKGP-ben látta, ezért a kisgaz-

dákra szavazott. Az értelmiségnek azon csoportjai, akiknek politikai elképzelései az FKGP-vel nem voltak összeegyeztethetők, azok álltak a Szociáldemokrata Párt, vagy a Nemzeti Parasztpárt mellé. A legkevésbé a Magyar Kommunista Pártnak sikerült az értelmiséget megnyernie.

A kommunista értelmiségpolitika azért sem volt sikeres, mert az MKP-nak a réteg megbecsülésével kapcsolatos álláspontja nem vált hitelessé. Az egyes csoportok differenciált kezelése rendszerváltozás idején szintén nem hatásos, mert a „szerencsés” integráltak a differenciált hozzáállást taktikának tartják, egy olyan provizórikus szünetnek, amelyet csoportjuk elleni támadás követhet. Annak ellenére eredményes lett a kisgazda politika, hogy a háború előtt az értelmiség sem politikailag, sem érzelmileg nem azonosult ezzel a párttal. Az FKGP „értelmiségi párttá” válást az is segítette, hogy 1945 augusztusától az értelmiség egészét felvállalja, a leginkább veszélyeztetett csoportok nála találnak menedéket, a rendszerváltozás gondolatvilágát megemészteni nem tudó értelmiség többsége számára elfogadható alternatívát tudott ígérni.

JEGYZETEK

- 1 Balogh Sándor – Szabolcs Ottó: Pedagógusok a két világháború között 1919–1945. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1963. 23. p.
- 2 Kovács István Gábor: Az értelmiség kereseti viszonya két világháború között. Szociológia 1975. 634–644. p.
- 3 Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. Pedagógiai Szemle, 1962. 613–619. p.
- 4 Pándi Ilona: A haladó magyar értelmiség néhány irányzata a bethleni konszolidáció éveiben. Párttörténeti közleménye, 1965. 2. no. 158–159. p.
- 5 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1957. 26. p.
- 6 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 11–12., 12., 15., 19., 20., 25., 26., 28., 30. p.
- 7 Uo.
- 8 Uo.
- 9 Uo.
- 10 Magyar Közlöny, 1945. 1. no.
- 11 Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Századok, 1965. 3. no. 461–462. p.
- 12 Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 124. p.
- 13 Huszár Tibor: Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. 315. p.
- 14 Párttörténeti Intézet Archivuma /PI. Arch./ 274-24/1.
- 15 Szabadság, 1945. február 7.
- 16 Szabad Nép, 1945. május 20.
- 17 Magyar Közlöny, 1945. 8. no.
- 18 Egyes csoportok anyagi helyzetére következtetni lehet az 1945. május 5-én megjelent 800/1945. ME. sz. rendeletéből, amely a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményét szabályozza. Eszerint az egyetemi és mezőgazdasági főiskolai nyilvános rendes tanárok a nyolcadik fizetési fokozatban 1269, az első fokozatban 1111 pengő fizetést kaptak. Az állami középiskolai, az állami felsőkereskedelmi iskolai, illetve tanítóképző intézeti rendes tanárok a tizenkettedik fokozatban 1458, az első fokozatban 670 pengőt kerestek. Nagyon alacsony volt az állami népiskolai tanítók fizetése. A tizenkettedik fokozatban 887, az első fokozatban 490 pengőt kereshettek. Jobb volt a MÁV-, az acél- és a gépipari, valamint a bányászati tisztviselők fizetése. Az első osztály 1 fokozatában 2340 pengőt kerestek. Magyar Közlöny, 1945. május 16.
- 19 Szabad Nép, 1945. május 16.
- 20 Szabad Nép, 1945. június 6.
- 21 Szabad Nép, 1945. május 20.
- 22 Szabad Nép, 1945. április 19.
- 23 Szabad Nép, 1945. május 13. Az Új Szellemi Front kérdéseivel Ständeisly Éva: A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája c. dolgozata részletesen foglalkozik.
- 24 Tiszántúli Népszava, 1945. május 18.
- 25 Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Akadémiai Kiadó, 1976. 36. p.
- 26 Szabadság, 1945. január 26.

- 27 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és párt-programok Magyarországon (1944–1948). Tankönyvkiadó, 1977. 169–174. p.
- 28 Uo. 182. p.
- 29 Vida István: A Független Kisgazdapárt helyzete 1945 nyarán. Századok, 105. évf. 934. p.
- 30 Kis Újság, 1945. április 10.
- 31 Jakab Miklós: i. m. 64–66. p.
- 32 Uo. 80. p.
- 33 Kis Újság, 1945. július 3.
- 34 Kis Újság, 1945. július 10.
- 35 Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. ... 89., 91., 92. p.
- 36 Rathmanné Tury Mária: A Kisgazdapárt demokrácia koncepciója 1945–1947. OM. 1977. Tudományos Szocializmus Füzetek, 44–46., 58–59. p.
- 37 Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény. Történelmi Szemle, 1979. 1. no. 64. p.
- 38 Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 10. p.
- 39 Szabadság, 1945. február 14., 15.
- 40 Tóth István: i. m. 23. p.
- 41 Szabad Szó, 1945. március 27.
- 42 Tóth István: i. m. 27. p.
- 43 Uo. 41., 42. p.
- 44 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 221. p.
- 45 Tóth István: i. m. 103–108. p.
- 46 Jakab Miklós: i. m. 59. p.
- 47 Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi politikája a felszabadulás után (1944–1945). Párttörténeti Közlemények, 1978. 2. no. 128. p.
- 48 Urbán Károly: i. m. 133. p.
- 49 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 213–214. p.
- 50 PI. Arch. KV.F. 39.
- 51 PI. Arch. 274-24/2.
- 52 PI. Arch. 274-24/2.
- 53 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 81–86., 90–93. p.
- 54 Jakab Miklós: i. m. 52. p.
- 55 PI. Arch. 274-21/2.
- 56 PI. Arch. 274-21/84.
- 57 Szabad Nép, 1945. június 9., július 1.
- 58 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. ... 157–158. p.
- 59 Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. ... 20–23. p.

Traktoros iskolák nőknek

(*Nők a munkaerőpiacon*) Az 1950-es évek első felében a gazdasági növekedés egyik legfontosabb *extenzív forrása* a pótlólagosan bevonható munkaerő volt.¹ Az első öt éves terv egyes variánsai szerint 300 000-650 000 fővel akarták az iparban és az építőiparban dolgozók számát növelni.² A saját utánpótlási forrása mellett az ipar és a bányászat bőven merített a mezőgazdasági foglalkoztatottak, az egzisztenciájuktól megfosztott volt polgári rétegek, kistulajdonosok és a háztartásbeli nők köréből. A Rákosi-rendszerben egyáltalán nem volt új jelenség a bérért rendszeresen dolgozó nő, mivel Magyarországon már a két világháború között is minden 3-4. foglalkoztatott közülük került ki, 60%-uk a mezőgazdaságban, illetve házcselédként kereste a kenyerét. Az özvegyektől eltekintve zömmel a fiatalok vállaltak kereső foglalkozást. Utóbbiak esetében a férjhezmenetel majd a gyermekszülés rendszerint a gazdasági aktivitás végét jelentette, ettől kezdve fő feladatuk a háztartás ellátása és a gyerekek nevelése lett.³

A lakosság gazdasági aktivitása az 1949. évi 43,1%-ról 1953-ra 45,6%-ra nőtt, ami elsősorban a nők példátlan méretű munkába-állításának köszönhető. A női munkaerő száma 1949 és 1952 között több mint 200 ezerrel, 1,192 millióról 1,4 millióra, aránya pedig 29,2%-ról 35%-ra nőtt.⁴ A női munkaerő bevonásának az 1950-es évek elejétől kezdve az lett a legfontosabb sajátossága, hogy egyes kifejezetten „férfias” szakmákban (így pl. gépi forgácsolás, építőipar, mezőgazdasági gépek kezelése stb.) is a nők tömeges bevonásával kívánták a krónikussá váló munkaerőhiányt orvosolni.⁵

A „gyengébbik nem” a II. világháború előtt és még az után is néhány évig elsősorban a különösebb képzettséget nem igénylő segéd és betanított munkakörökben talált magának kereső foglalkozást. Képzettségi szintjük emelésének első számú feltétele a szervezett oktatásba való tömeges bevonásuk volt. A kötelező nyolcosztályos általános iskola bevezetése után a lányok száma és aránya a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben gyorsan emelkedett. 1945 őszén engedélyezték a nők továbbtanulását a jogi karokon és a jogakadémiákon.⁶ A következő évben megszületett a nők egyetemi emancipációját kimondó törvény. A hittudományi karok kivételével a nők ettől kezdve az ország összes felsőoktatási intézményeiben a megállapított létszámkereten belül „minden korlátozás nélkül felvehető” lettek, bekerülésük a férfiakéval azonos feltételek mellett történt.⁷

A közszolgálatban és bizonyos foglalkozásokban a nők hosszú ideig a férfiakkal szemben hátrányos helyzetben voltak. Jogilag az 1948. évi XLIII. tc. ezt a diszkriminációt megszüntette és a törvény a nők számára „mind a közszolgálat körében, mind a többi életpályán való elhelyezkedés szempontjából” a férfiakéval egyenlő lehetőségeket és azonos jogállást biztosított. Néhány egészen kivételes esettől eltekintve a nők az összes hatósági engedély vagy jogosítvány kiadásánál a férfiakkal azonos elbírálás alá estek, és (legalábbis elvileg) számukra is lehetővé vált az összes képesítés, szakképzés megszerzése, valamennyi iskola, tanfolyam, tanintézet elvégzése.⁸ Az öt éves tervről szóló törvény tételesen is szólt arról, hogy „emelni kell a népgazdaság minden ágában a női munkaerő számát és arányát s biztosítani kell számukra a férfiakkal egyenlő munka- és bérfeltételeket”.⁹

Számos oka volt annak, hogy az 1950-es években Magyarországon általánossá vált az ún. kétkeresős családmodell. Az I. ötéves terv időszakában leginkább *kényszerűség-ből* vállaltak bérmunkát a nők, ugyanis a családfő fizetéséből a gyermekes családok egy része még a legelemibb szükségleteit sem tudta kielégíteni, a rendelkezésre álló jövedelmet kénytelenek voltak a keresők számának növelésével emelni. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának számításai szerint az 1950-es évek közepén egy háromtagú család minimális ellátása 1440 Ft-ba került, miközben a bérből élők 1955-ben havonta átlagosan csak 1103 Ft-ot kerestek. Vagyis arra a politikai elit számára megdöbbentő eredményre jutottak, hogy *egy* átlagfizetésből általában már a háromtagú családot sem lehet eltartani. A két felnőttből és egy gyerekből álló család 27%-kal, a két felnőttből és két gyerekből álló család pedig 68%-kal igényelt több pénzt a *létminimum* eléréséhez, mint amennyit egy munkás vagy alkalmazott 1955-ben átlagosan keresett.¹⁰

A rendszeres, önálló keresettel járó munkavállalás és az oktatási, képzési rendszerbe való bekapcsolódás a női emancipáció fontos elemei voltak. Ennek ellenére a magyar nők többsége a munkába állást közel sem élte meg társadalmi felemelkedésként. A „második műszak” terhe zömmel a munkába állás után is a nőkre hárult, amelynek az elvégzéséhez a párt és a kormány a háború utáni években kevés segítséget adott.¹¹

A politikai hatalom birtokosainak főként női *szakmunkásokra, specialistákra* volt szüksége, akik képesek lettek volna egy esetleges háborús mozgósítás esetén azonnal a bevonultatott férfiak helyére állni. Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőség 1950. október 27-i ülésének a zárszavában a következőképpen fogalmazott: „A mi legszűkebb keresztmetszetünk a szakmunkásság kérdése. Nekünk minden erővel forszírozni kell a szakmunkásokat.” A szakmunkás-utánpótlás „döntő forrása a nő”. Sőt, szerinte „az egész munkásutánpótlás a legközelebbi időben elsősorban a nőktől fog jönni [sic!]”. Meg kell érteni, hogy a hadsereg a legközelebbi láncszem és „esetleg mozgósításra is kell gondolni egy-két-három év múlva, vagy később”. Ekkor már hónapok óta folyt a koreai háború, ezért nem lehetett teljesen kizárni egy harmadik világháború kirobbanásának a veszélyét. Rákosi, mint mindig, most is a szovjet tapasztalatokra hivatkozott, ahol a II. világháborúban a nők és a fiatalok álltak a férfiak helyére és hordozták a hadiipari termelés összes terhet. „Ha nem látunk előre – folytatta a főtítkár –, és nem gondoskodunk minden erővel arról, hogy a nőknek szakmája legyen, hogy a férfiak helyét ilyenkor ők foglalhassák el, akkor bajba kerülhetünk.” Úgy vélte, hogy „egész ötéves tervünket veszélyezteti, ha nem tudjuk a szó szoros értelmében százezer számra mozgósítani és elsősorban szakmástitani a nőket. Nemcsak habarcskeverő lányokra van szükség, vagy betanított segédmunkásokra és napszámosokra, hanem mindenekelőtt azokra a szakmunkákra, amit a nők el tudnak végezni meg kell tanítani őket is”.¹²

A folyamatban lévő, eleve irreális célokat tartalmazó ötéves terv előirányzatait 1951-ben tovább emelték és a tervet a hadsereg fejlesztésének, a háborúra való felkészülésnek rendelték alá, minden egyéb szempont ehhez képest másodlagossá vált. Ekkor döntötték el, hogy a nőket nagy számban munkába állítják, gyorsított tanfolyamokon szakmát adnak a kezükbe és velük pótolják az egyre égetőbb szakmunkáshiányt. A párt- és állami apparátus számtalan tervet, elképzelést dolgozott ki, amelyeket egy sor testület tárgyalt, végül a nők termelőmunkába történő bevonására vonatkozó elképzelést a Népgazdasági Tanács és a kormány öntötte jogi formába.¹³ Ezek a határozatok kimondták, hogy 1951-ben mintegy 220 ezer főt, ezen belül 120 ezer nőt kell a termelésbe beállítani és ezzel az iparban 21%-ra, ezen belül a gyáriparban 30%-ra kell a „gyengébb nem” arányát növelni.¹⁴ A határozatok tételesen előírták, hogy az 1951. évben jelentkező új munkaerőnek az egyes ágazatokban hány százaléka kell, hogy nő legyen.¹⁵ „A női munkaerőket – olvas-

hatjuk a kormány 1951. május 19-i határozatában – nemcsak azokban a munkakörökben kell elhelyezni, amelyeket eddig is általában nőkkel töltöttek be, hanem minden olyan munkakörben, amelyre a nők testalkatuknál fogva alkalmasak.” Növelni akarták a nők arányát a különféle szakmunkásképző, egyetemi-főiskolai továbbtanulásra előkészítő szakérettségis tanfolyamokon, az ipari tanulóképzésben, valamint a technikumokban.¹⁶ Néhány hónappal később a Népgazdasági Tanács elsősorban kollektív módon akarta a nők háztartási munkáját megkönnyíteni, ezekből a tervekből azonban a Rákosi-rendszer idején úgyszólván semmi sem valósult meg.¹⁷

A Népgazdasági Tanács és a kormány fent említett határozata előírta, hogy az 1951. évi traktorvezető iskolákban „legalább 50% legyen a nők aránya”.¹⁸ Az MDP KV Politikai Bizottsága pedig 1951. június 14-i ülésén már nem csak a mezőgazdasági gépkezelői tanfolyamokra újonnan beiskolázottak körében, hanem a gépállomások összes dolgozóiban között is 50%-ra kívánta emelni a nők arányát.¹⁹ A traktoros szakma azért tűnt alkalmas terepnek a nők tömeges bevonására, mert a kohászattal, bányászattal stb. szemben kisebb fizikai igénybevételt követelt, a gépkezelés rövid, néhány hetes tanfolyamon elsajátíthatónak tűnt és nem utolsósorban a fiatal lányokat nem szakították ki tartósan a megszokott, falusi-családi környezetükből, mivel munka- és a lakóhelyük lényegében egybeesett. Fontos szempont volt az is, hogy a nők traktorra ültetésénél nem kellett számolni a családanyák munkába állításánál általában tapasztalható gátló tényezőkkel, ugyanis ebben az esetben – csekély számú kivételtől eltekintve – hajadon, 16-18 éves fiatal lányokról volt szó, akiknél természetesen a gyermekelhelyezés, főzés, mosás, takarítás nem jelentett akkora gondot, mint a férjezeteknél.

(*Nők traktoron*) Az 1950-es évek erőltetett iparosítása a magyar társadalom korábban nagyon lassan változó szerkezetét alapvetően átrendezte. A szorító kényszerintézkedések hatására rövid idő alatt százezrek hagytak fel a kilátástalanná váló hagyományos kisparszti gazdálkodással.²⁰ Megindult a falusi lakosság tömeges átáramlása az iparba, aminek következtében a mezőgazdasági munkanélküliség 1950-ben teljesen megszűnt, 1951-től krónikus *munkaerőhiány* lépett fel ebben az ágazatban is.²¹

A gépállomásokon a csúcsmunkák idején mindig kevés volt a traktoros, 1951 őszén pl. mintegy 5000 hely maradt betöltetlen.²² Különösen nagy volt a munkaerőhiány az *ipari központokban* és az ún. *nagy szocialista építkezések* körzetében, valamint a „szövetkezeti” városokban. Borsod megyében pl. 1300, Pest megyében 870, Fejér megyében 448 főt tudtak volna azonnal alkalmazni ebben az időben. A munkaerőhiány okát az iparhoz képest alacsonyabb, ráadásul szezonálisan hullámzó keresetekben, a kedvezőtlen munkakörülményekben, a városokhoz képest rosszabb ellátásban és szociális juttatásban, a Munka Törvénykönyv szabályait áthágó ipari munkaerő-toborzásban kereshetjük.²³

A krónikus munkaerőhiányon – a gazdaság más területeihez hasonlóan – a gépállomásokon is a női munkaerő beszerzésével próbáltak enyhíteni.²⁴ Tették mindezt az emancipáció jegyében, arra hivatkozva, hogy a női traktorosok teljesen egyenrangú munkaerőt képviselnek a férfiakkal, akik bizonyítják, hogy a „traktorkezelés, a géppel való szántás éppen annyira való nőknek is, mint férfiaknak”.²⁵ A minta itt is, mint az élet minden területén a Szovjetunió volt, ahol a II. világháború idején bevonultatott férfi traktorosok helyét jórészt lányok és asszonyok foglalták el.²⁶

Női traktorosok az 1951. évi párt- és kormányhatározatokig csak elenyésző számban dolgoztak a gépállomásokon, lányok és asszonyok eleinte itt is a hagyományosan női szakmákban (írnok, könyvelő, adminisztrátor, takarítónő) fordultak elő.²⁷ Az első traktoros iskolákat férfiak számára rendezték be, nőket külön háló- és mosdóhelyiség hiányában

rendszerint nem tudtak fogadni.²⁸ 1951 végéig a traktorosokat kéthónapos központi, bentlakásos iskolákon, azt követően a gépállomásokon szervezett tanfolyamokon képezték. Helyben valamivel már több nőt tudtak a tanfolyamokra felvenni, innen ugyanis naponta hazajárhattak a környéken lakók, nem kellett a gépállomásokon aludni.²⁹

A lányokat az állandó munkalehetőség és a fix fizetés reménye vonzotta, még gyakrabban a *kényszer* taszította a gépállomásra. F. Erzsébet alig múlt 14 éves, amikor előbb munkagépezőként, majd traktorosként dolgozni kezdett a Tiszaörsi Gépállomáson. A négygyermekes család teljes mértékben rá volt szorulva a félig még gyerekklány keresetére, idős szülei ugyanis betegeskedtek, bátyja pedig akkoriban vonult be katonának.³⁰ Az Abonyi Gépállomás fiatal traktoristanőjét, Kiséri Máriát a lakásukon talajművelési szerződést kötő traktorosok csábították el a „hihetetlenül magas”, heti 200 Ft-os fizetés ígéretével.³¹ Azokon a vidékeken, ahol más kereseti lehetőség is adódott, nők elvértve vállalták a traktoros munkát.³²

A termelészövetkezeti csoportok és gépállomások „élenjáró” dolgozóinak 1950 elején tartott első országos értekezlete úgy határozott, hogy jobban be kell vonni a gépállomási munkába a nőket, erre nagyobb számban azonban csak azután került sor, miután az MDP II. Kongresszusa megállapította, hogy a gépállomásokon a női munkaerő száma „megengedhetetlenül alacsony”. Ezt követően az MDP KV Titkársága, Politikai Bizottsága és a kormány úgy döntött, hogy a gépállomásokon dolgozó női fizikai munkások arányát 1952 márciusáig 50%-ra kell növelni!³³ A Politikai Bizottság arról külön is határozott, hogy 1951 végére legalább 20 gépállomást nő vezessen az országban.³⁴

A női traktorosokat az erre vonatkozó párt- és kormányhatározatok meghozatala után kezdték el kampányszerűen beszervezni.³⁵ 1951 tavaszán-nyarán olyan klasszikus politikai kampány kezdődött, amely nagyjából 1,5 év alatt teljesen lecsengett és 1953 tavaszán-nyarán véget is ért. A *kampány* magán viselte a szocialista kampányok összes jellegzetességeit.³⁶ A Földművelésügyi Minisztérium elvi irányító testülete, a minisztériumi kollégium úgy akarta a gépállomásokon dolgozó nők arányát a megadott határidőre 50%-ra emelni, hogy előírta, hány női dolgozót kell az egyes megyékben 1951 nyaráig felvenni. A kvóta a megyék nagyságától, lehetőségeitől, hagyományaitól függően 100 és 400 fő között mozgott. Általában azokban a dunántúli megyékben, ahol a női traktorosok foglalkoztatásának nem voltak hagyományai, 100, Szolnok, Békés, Hajdú, Szabolcs Csongrád és Bács megyékben, ahol már korábban is viszonylag sok nő dolgozott a gépállomásokon, 300-400 nőt kellett (volna) a körlevélben említett határidőig felvenni. Az utasítás szerint elsősorban „a gépállomáson dolgozók női hozzátartozóit kell beszervezni, hogy a gépállomáson a helyük és itt dolgozva nő a család keresete is”. Ennek a propagandának a hatására Kiskunlacházán 10 traktoros vitte be a feleségét a gépállomásra, Kiss Mihály brigádvezetőnek pedig 3 lánya dolgozott ott.³⁷

A fent említett stencilezett körlevél szerint a beszervezés másik „fontos agitációs területe” a gépállomási cséplőgép mellé leszerződött női munkaerő, mely „szervezetten áll az elvtársak rendelkezésére”. Az utasítást július végén, a behordás-cséplés idején kapták a megyék. A cséplőbrigádokban mindig dolgoztak lányok, mint kévevágók, törekkaparók, szalmahordók, akik elsősorban a terményben fizetett cséplőrész miatt vállalkoztak erre a nehéz fizikai munkára.³⁸ Vagyis helyben voltak, géppel dolgoztak, őket akarták „népnevelő munkával” meggyőzni arról, hogy milyen előnyös a gépállomási dolgozók helyzete, mennyit keresnek, milyen szociális juttatásban, továbbképzési lehetőségekben részesülnek.³⁹ A cséplőgépek mellett dolgozó lányokkal olyan munkaszerződést akartak aláírtni, amelyben vállalják a traktoros iskolát és legalább egy évig a gépállomáson maradnak. Az iskola idejére havi 300 Ft-os ösztöndíjat, munkaruhát, végzés után pedig a minden trak-

torosnak munkája után járó fizetést ígérték. Utasították a gépállomások vezetőit, hogy az újonnan felvett női munkaeerőket „a legjobb traktoros mellé” osszák be gyakorlati munkára. Személyesen a gépállomási főgépészt és a függetlenített brigádvezetőt tették felelőssé azért, hogy a női tanulók „fejlődése biztosítva legyen”. A földművelésügyi miniszter hente kért jelentést a megyeközpontok vezetőitől arról, hogy az adott héten „mennyi női munkaeerőt vett fel és összesen mennyi az új női munkaeerő a megye területén”.⁴⁰

A valóságtól teljesen elrugaszkodó, semmi alappal nem rendelkező női arányszám teljesítésében a tárca vezetője sem bízott. Ezért a párt- és állami határozatokban előírt gépállomási női dolgozói létszámot Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter „globálisan” igyekezett biztosítani. Egyik bizalmas utasításával elrendelte, hogy az FM központi létszámában korábban nők által betöltött üres, vagy megüresedő helyekre „kizárólag csak nőket” vegyenek fel és törekedjenek arra, hogy az adminisztrációs munkaköröket betöltő fiatal férfiakat nőkkel váltsák fel, a férfiakat pedig irányítsák át „termelési vonalra”.⁴¹ Erdei aggodalma jogosnak bizonyult, ugyanis 1951 májusában a 3488 női gépállomási dolgozóból csak 1700 végzett fizikai munkát.⁴² A gépállomások *fizikai* dolgozói között pedig csak 8,4% volt a női munkások aránya.⁴³

A traktoros nők első országos értekezletét 1951. június 9-én tartották, amelyen 70 gépállomási és állami gazdasági nődolgozó vett részt, akik arról tárgyaltak, hogyan vonjanak be még több nőt a parasztság soraiból és hogyan segítsék annak a kormányhatározatnak a megvalósítását, amely a gépállomásokon dolgozó nők arányát 50%-ra akarta emelni. A tanácskozásnak olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy azon Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára, Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter és Hegedüs András, az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának a vezetője is megjelent. Ekkor az országban 9 gépállomási igazgatói, 36 politikai helyettesi és 37 brigádvezetői tisztséget töltött be nő.⁴⁴ Izsák Júlia, a gépállomások politikai osztályának alosztályvezetője felszólalásában arról beszélt, hogy még nem kielégítő a nők szerepvállalása a gépállomásokon. A toborzás eredménye messze elmarad a lehetőségektől. Szerinte ennek az oka egyes gépállomási funkcionáriusok szemléletében keresendő, akik lebecsülik a nőket, nem gondoskodnak róluk és valósággal elriasztják őket a gépállomásokról.⁴⁵

A politika, a sajtó és a propaganda valósággal sztárolt néhány női traktorost, kom-bájnost. Egyeseket magas kitüntetésben részesítettek, mások országgyűlési képviselők, tanácsstagok lettek.⁴⁶ A párt szócsöve Szemán Erzsiről, a hős mándoki traktoros lányról cikkezett, aki éjjel, esőben úgy szántott, hogy esőkabátját a gépre terítette, hogy az ne ázzon.⁴⁷ De példaként említették Gellérfi Sándornét is, aki két lányával, Juliskával és Piroskával január végén még dolgozott a határban azért, hogy termelészövetkezetük földjén befejezzék a mélyszántást, miközben mindenki más már téli pihenőre vonult.⁴⁸ Természetesen az országos figyelem középpontjába került női traktorosok a sztahanovista mozgalomba is bekapcsolódtak.⁴⁹ A kiugró teljesítmények olyan művi körülmények között születtek, amelyeket tartósan nem lehetett biztosítani, ezért a női sztahanovisták teljesítménye hullámozott. Korsós Ilona jászkiséri traktoros lány az egyik nap 6 óra alatt 1103%-ot, ugyanakkor a hét többi napjain csak 60-80%-ot teljesített.⁵⁰ Amilyen gyorsan megismerte az ország Sipos Jolán, Korsós Ilona és a többi sztahanovista traktoros nevét, olyan gyorsan le is áldozott a csillaguk, 1950 őszén már nem produkáltak különösebb eredményeket.⁵¹

A politika nagyon fiatalon, kellő tapasztalatok nélkül nevezte ki a gépállomások női vezetőit, akik az erőn felül vállalt feladatokba rendszerint rövid idő alatt belebuk-tak.⁵² Az ország első női főgépésze, Kerekes Katalin a bajai iskola elvégzése után a Balmazújvárosi Gépállomáson kezdett el dolgozni. Ennek kapcsán az újságok emelke-

dett hangvételű cikkekben számoltak be arról, hogy „alig van már a munkának olyan neme, ahol a nők ne bizonyították volna be, hogy teljesen egyenértékű munkát végeznek a férfiakkal”.⁵³ Ezzel szemben a valóságot sokkal pontosabban tükrözte az egyes gépállomási tanfolyamokon tanulók nemek szerinti megoszlása. 1951-ben a különböző gépállomási iskolákra 6117 főt küldtek, köztük 1104 (18%) nőt. De a főgépészképző iskolák hallgatóinak csak 0,9%-a, a brigádvezető-képzőknek 0,8%-a, a traktorvezető-képzőknek 13,6%-a volt nő, ugyanakkor ez az arány a bérelszámoló, írnokképző, könyvelő iskolákon 83–86% között mozgott.⁵⁴

1951 nyarán a Népgazdasági Tanács három, már addig is viszonylag sok nőt foglalkoztató gépállomást (a Szolnok megyei fegyvernekít⁵⁵, a Fejér megyei pusztaszabolcsit és Szabolcs-Szatmár megyei tyukodit) a gépállomások igazgatóinak legnagyobb megdöbbenésére női mintagépállomásoknak jelölte ki.⁵⁶ Azt tervezték, hogy a mintagépállomásokon a vezetők többsége is a gyengébbik nem közül kerül majd ki. Első lépésben olyan munkakörökbe (mezőgazdász, könyvelő, raktáros, anyagbeszerző) akartak hölgyeket beállítani, ahol a cserét a legkönnyebben meg lehetett oldani.⁵⁷ A mintának kiszemelt gépállomások vezetőit utasították, hogy a nők számára biztosítsanak megfelelő tisztálkodási lehetőséget, elegendő zuhanyzót, mosdótálat, jól berendezett, otthonos női pihenőt, ízletes és bőséges meleg ételt. A jóléti keretből betegszobát és ahol erre szükség volt, bölcsődét és óvodát lehetett felállítani. A női mintagépállomásokon 1952. március 1-jéig a nők arányát 70%-ra (!) kellett volna növelni. Ebből azonban semmi sem lett.⁵⁸

(Női traktoros iskolák) 1951 végéig a nőket a férfiakkal közös traktoros iskolán képezték, a tanfolyamokért a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Főosztálya felelt. Mivel a koedukált iskolákon sem a nők megfelelő elhelyezését, sem a férfiakétól eltérő tempójú kiképzését általában nem lehetett megoldani, ezért 1951 végén úgy döntöttek, hogy kizárólag lányok és asszonyok számára három hónapos, bentlakásos traktoros iskolát szerveznek. 1952-ben 4800 nőt akartak traktorra ültetni, közülük 2000-et a központi női traktoros iskolákon, a többit a gépállomások házi tanfolyamain kellett volna kiképezni. A beszerzett hallgatók a bentlakásos női traktoros iskolán havi 242 Ft ösztöndíjat, teljes ellátást és egy öltözet munkaruhát, a gépállomási tanfolyamon részt vevők pedig 300 Ft ösztöndíjat és egy öltözet munkaruhát kaptak.⁵⁹ A gépállomás vezetőit, politikai helyetteseit a beszerzett hallgatók létszáma és a tanfolyam végén mutatott vizsgaeredménye alapján prémiumban részesítették.⁶⁰

A napilapok⁶¹ szerint a Vas megyei Gyöngyöshermáni Gépállomáson 1952. január első napjaiban nyílt meg az ország első bentlakásos, három hónapos női traktoros iskolája 50 leányhallgatóval, amelyet néhány nap múlva mintegy tucatnyi hasonló tanfolyam követte.⁶² A hallgatók egy része napokkal az iskola megkezdése után, szórványosan érkezett, ezért több helyen az eredetileg tervezettnél csak később tudták az oktatást megkezdeni.⁶³

A jobbik eset az volt, amikor a bentlakásos iskola számára a gépállomásokon találtak megfelelő üres épületet. Ha ilyen nem akadt, akkor a tanfolyamokat a lakott településektől jó néhány kilométer távolságban lévő volt úri kastélyokban, majorokban helyezték el.⁶⁴ A bentlakásos iskolákon 1952 januárjában mintegy 950, a gépállomásokon szervezett tanfolyamokon további 200, összesen tehát kb. 1150 nő tanult traktorosnak.⁶⁵ Alig telt el egy hónap, több mint 150 fő már lemorzsolódott, vagy maga ment el, vagy különböző okok miatt elküldték őket.⁶⁶ A januárban kezdődött iskolák március elején fejeződtek be, áprilisban újabb tucatnyi helyen mintegy 630 fővel szerveztek hasonló női traktorvezető iskolákat.⁶⁷ 1952-ben a harmadik turnust

júniusban, az év utolsó női tanfolyamait pedig októberben indították 700-800 fős hallgatói létszámmal.⁶⁸

Az eredetileg nem erre a célra épített, sebtében berendezett női traktoros iskolák sok kívánnivalót hagytak maguk után.⁶⁹ Csokonyavisontán a tanulók vaságyon, szalmaszákon aludtak, pokróccal takaróztak. A tantermi asztalokat és székeket a helyi tanács, az alig használható szemléltető falitáblákat a gépállomás kölcsönözte, a konyhán hiányos edénykészlettel és egy fatüzeléses sparhelttel kellett a napi háromszori étkeztetést megoldani.⁷⁰ Majlátgárdonyban hiányzott a lepedő és a huzat, a Fejér megyei Pusztaszabolcsban a víz a nagy hideg miatt belefagyott a csövekbe, ezért a tanulók nem tudtak tisztálkodni.⁷¹ A vízzel másutt is gondok adódtak, így a mozsgói (Baranya megye) iskolában sem tudtak a lányhallgatók rendszeresen megmosakodni.⁷² Pusztaszabolcsban a tisztí főorvos be akarta záratni az iskola konyháját. A közegészségügyre felügyelő hivatal óvatossága érthető volt, ti. a nagykőrösi iskolán ételmérgezés miatt 8 fő került kórházba.⁷³

A Bakony szívében, Zirc közelében (Tündérmajorban) olyan helyen rendezték be a női traktoros iskolát, ahol sem áram, sem telefon nem volt.⁷⁴ A hideg idő miatt a gyakorlati oktatás céljára kiszemelt ablak nélküli, huzatos színben nem lehetett dolgozni, mivel a hallgatók fáztak, ugyanis a legtöbbször csak „vékony ruhája és rossz cipője”, valamint az iskolán kapott munkásruhája volt. A kemény fagyok miatt az első három hétben mindössze két óra gyakorlati foglalkozást tarthattak, a többi időt – a tantervtől eltérően – szakmai és politikai előadásokkal töltötték. A gyakorlati képzés megkezdéséhez meg kellett várni, amíg az idő megenyhült.⁷⁵ Majlátgárdonyban még rosszabb volt a helyzet, ott ugyanis a gyakorlati foglalkozásokat épület hiányában télen, a legnagyobb hidegben és hóban az udvaron tartották. Az iskola igazgatónője saját személyes politikai meggyőző munkájának tulajdonította azt, hogy a hallgatók sok esetben szívesebben, lelkesebben mentek ki a hidegbe szerelési gyakorlatra, mint maguk az oktatók.⁷⁶ Szabolcsban az is előfordult, hogy a januárban induló iskolában nem jutott minden hallgatónak pokróc, és aki fázott, az hazament, és nem is jött vissza többé.

Az iskolák nagyon hiányosan voltak felszerelve szemléltető eszközökkel, falitáblákkal.⁷⁷ A műhelyekből hiányzott a szereléshez szükséges kulcskészlet, kevés volt a bemutató alkatrész. A sietség, az eszközök sebtében történő összeszedése még a jobban felszerelt női iskolákban is kiütközött. Csokonyavisontára pl. a pingpongasztalt labda nélkül, a zenegépet lemezek nélkül küldték, amelyeket ezért nem lehetett használni. Általános, a többi iskolára is érvényes kérést fogalmazott meg Tábrita Anna az első majlátgárdonyi tanfolyam végén, amikor azt kérte a főhatóságtól, hogy a jövőben „az iskolák előkészítésére nagyobb gondot, vagyis több időt fordítsanak. Ne akkor kelljen kapkodni, amikor már a hallgatók jelen vannak és tapasztalják, látják a szervezetlenséget. Ha több idő van erre biztosítva, jobban össze lehet válogatni a vezetőséget is, mert nem mindegy az, hogy valaki szívből végez jó munkát vagy nyelvhegyéről köpködi a szavakat.”⁷⁸

Az első kizárólag nők számára szervezett bentlakásos női iskolák rossz tapasztalatai alapján az FM Kollégium 1952 nyarán úgy döntött, hogy minden megyében, a megyeszékhelyen levő gépállomások mellett átlagosan 40 főt befogadó, 3 hónapos, állandó jellegű női traktoros iskolát kell létesíteni.⁷⁹ Annak ellenére, hogy az első iskolákkal nagyon sok gond akadt, a megyék egy része mégis ezeket javasolta állandó iskola céljára.⁸⁰ Az iskolák építése, átalakítása, felszerelése a többi mezőgazdasági beruházáshoz hasonlóan vontatottan és lassan haladt. Hiába biztosított az FM 2,7 millió Ft-ot az iskolák céljára kiszemelt épületek átalakítására és közel 5 millió Ft-ot ezek felszerelésére, 1952 decemberéig anyag- és kivite-

lezői kapacitás hiányában az épületek átalakítására csak 700 ezer Ft-ot tudtak felhasználni, a felszerelési tárgyak nagy részét pedig a generális hiány miatt az év végéig sem szállították le.⁸¹ 1952 végén a 19 megyei iskola közül háromnak még nem volt helye, a többi megyében folyt ugyan az átalakítás, de az iskolák felszerelését a legtöbb megyében hiányosnak minősítették.⁸² Mire ezek az iskolák úgy-ahogy elkészültek, a nők kampányszerű beszerzésének vége szakadt, a női traktoros iskolák okafogyottá váltak.

(*A beiskolázás*) A megyékre lebontott beiskolázási keretszámok teljesítéséért a gépállomások vezetőit és politikai helyetteseit tették felelőssé, de az agitációs munkában számítottak a helyi párt- és tömegszervezetek, valamint a gépállomásokon már dolgozó női traktorosok segítségére is, akiket megkértek, hogy rokonaik, ismerőseik körében népszerűsítsék a traktoros nők munkáját. A gépállomások arra panaszkodtak, hogy a tömegszervezetek csak ígérik, „de konkrét segítséget nem adnak”. Az állandó munkaerőhiánnyal küszködő tszcs-k hallani sem akartak arról, hogy a nőket elengedjék az iskolákra.⁸³ Az egyéni parasztek között pedig az a hangulat uralkodott, hogy ez a szennyes, nehéz munka férfi fizikumot igényel, ezért „nem való nőnek traktorosnak lenni.”⁸⁴ Ebben teljes mértékben egyet érthetünk a korabeli közvélekedéssel, ugyanis a vaskerekes traktorokkal⁸⁵ végzett munka kifejezetten nehéz és piszkos volt, ahol a lányoknak túl sok sikerélménye sem lehetett, mert ezeknek a monstrumoknak az indítása, vezetése komoly fizikai megterhelést és nem kevés balesetveszélyt jelentett. Nem beszélve ezeknek az erőgépeknek a karbantartásáról, hibaelhárításáról, szereléséről, ami a műszaki-technikai dolgokhoz egyáltalán nem értő falusi parasztlányok világától nagyon távol állt. Ehhez képest az építőipari segéd-, vagy a textilipari betanított munka sokkal egyszerűbb feladatnak számított. A traktoros iskolákba beszervezett fiatal falusi lányok korábban otthon főztek, mostak, takarítottak, ellátták a ház körüli állatokat és dolgoztak a földeken. Ehhez jól értettek, hajlékonyak, kitartóak voltak és egy sor munkában kihasználhatták kez ügyességüket. De a *korabeli* gépek és a traktorok nem az ő világuk volt.⁸⁶

A nők beszerzésénél mindenekelőtt a szülők „maradinak” minősített ellenállását kellett (volna) legyőzni.⁸⁷ A gépállomási igazgatók szerint elsősorban az anyák voltak azok, akik „nem értik meg” a női traktoros iskolák jelentőségét. Széles körben terjedt az a nézet, miszerint „tisztességes” lány nem dolgozik a gépállomáson, és aki oda bekerül, az szükségképpen „erkölcstelen” életet fog élni.⁸⁸ Több szülő – amikor lányuk traktorosnak akart jelentkezni – a családból való kitagadással fenyegette meg gyermeküket.⁸⁹ Néhány középkorú, rendszerint már családos gépállomási vezető valóban szerelemi viszonyba keveredett az ott dolgozó adminisztrátorokkal, fizikai nőmunkásokkal. És mivel zárt, kis közösségekről volt szó, a szerelmi ügyek többsége nem maradt titokban, hanem nyilvánosságra került és tovább erősítette a gépállomásokon dolgozó nők „feszlett” életéről szóló előítéleteket. Az egyik Fejér megyei gépállomási vezető állítólag egyszerre két traktoros lánnyal tartott fenn viszonyt, közülük K. G. teherbe esett, aki ezért kénytelen volt otthagyni a székesfehérvári traktoros iskolát.⁹⁰ Az ilyen ügyeknek a felettes hatóság – rendszerint a feleségek, vagy a területi pártszervezetek kérésére – úgy vetett véget, hogy a gyanúba kevert fiatal lányokat (és szinte kivétel nélkül mindig őket) más munkahelyre irányította.⁹¹ Az MDP Enyingi Járási Bizottsága a „családi béke” megőrzése, illetve többéves vezetői múlttal rendelkező „elvtársak megmentése” érdekében már egy héttel a munkába állása után áthelyezését kérte az új gépállomási főkönyvelőnőnek, aki miatt állítólag „komoly problémák” merültek fel egyes családoknál.⁹² Fejér megyében az egyik gépállomási vezető az írnoknővel és egy traktoros

nővel is erőszakoskodott, arra akarta rábírní a lányokat, hogy legyenek vele „jóba”.⁹³ A botrány elmérgesedését az alközpont úgy előzte meg, hogy az írnoknöt „saját kérésére” másik gépállomásra helyezte.⁹⁴

Olykor előfordult, hogy gépállomási vezetőket nőekkel szembeni „erkölcstelen magaviselet” miatt mentettek fel beosztásukból, ez azonban általában az utolsó csepp volt a pohárban, a fegyelmi vizsgálatoknak rendszerint más, nyomósabb okai voltak.⁹⁵ Egy-egy szerelmi botrányt a pletyka hamar a szárnyára vett, és emiatt a szülők, akik korábban elengedték leányukat az iskolára, az ilyen hírek hallatára meggondolták magukat és a hétvégi hazalátogatás idején lebeszélétk gyermeküket a tanfolyam folytatásáról.⁹⁶ Ez a szülői ráhatás nem volt teljesen eredménytelen, egy-egy hétvégi hazautazás után a traktoros iskolák hallgatóinak száma 2-3 fővel csökkent.⁹⁷ Az „ellenség” számlájára írták azokat a híreszteléseket is, miszerint az iskola elvégzése után „tankokra ültetik” a nőket.⁹⁸ Erről azért nem volt szó, de egy esetleges háború kirobbanása után Magyarországon is a kiképzett női traktorosok foglalták volna el a bevonultatott férfiak helyét a mezőgazdasági gépeken.⁹⁹

A szinte még gyereklányok zöme korábban soha sem hagyta el tartósan a szülői házat. Nagy részük – ha a férfiként számon tartott munkával szembeni ellenérzéseit nagy nehezen le is tudta győzni – arra nem szívesen vállalkozott, hogy hetekre, hónapokra idegen környezetbe kerüljön és kiszakadjon megszokott világából.¹⁰⁰ A mezőberényi tanfolyam megnyitóján többen sírva fakadtak, alig tudták megvigasztalni őket.¹⁰¹ Ebben az is szerepet játszott, hogy egyetlen női előadó sem volt az iskolán, akikhez a lányok személyes problémáikkal fordulhattak volna.¹⁰²

Az agitálás és a bugyuta propaganda hatására (ezek közé tartozott pl. a „Gyertek lányok traktoristának”¹⁰³ c. képes broszúra) minden bizonnyal nagyon kevesen vállalták ezt a nehéz munkát. Ennél hatásosabb volt az, amikor egyes megyékben (Győr-Sopron, Somogy) a traktoros iskolán tanuló lányok szüleit elvitték látogatóba a női traktoros iskolákba azért, hogy személyesen győződhessenek meg arról, hogy „bátran” adhatják traktoros iskolára lányukat.¹⁰⁴ Sok helyen azonban annyira rosszak voltak a feltételek, hogy egyszerűen nem merték elvinni a szülőket, nehogy rossz benyomásokat szerezzenek a női iskolákról.¹⁰⁵

Az iskolát elsősorban azok vállalták, akiknek már korábban is volt valamilyen kapcsolata a gépállomással vagy traktorosokkal. Böröcz Évának és Kránitz Ilonának pl. traktorosok udvaroltak. Tóth János töltestávi tsz-tagnak két lánya tanult a kapuvári női traktoros iskolán, minden bizonnyal azért, mert a harmadik lánya már korábban is a gépállomáson dolgozott.

Sok gépállomás-vezetőt és politikai helyettest csak a felülről kiszabott beiskolázási arányszám teljesítése érdekelte, emiatt felelőtlenül füt-fát ígértek a lányoknak, magasabb ösztöndíjat, rövidebb tanfolyami időt helyeztek kilátásba, vagy eleve azzal küldték el őket, hogy az iskola elvégzése után nem kell majd traktoron dolgozniuk. A Bonyhádi Gépállomáson azt ígérték a tanulni vágyó lányoknak, hogy minden szombaton teherautóval hazahozzák őket és csak 6 hétig tart az iskola. A Mernyei Gépállomásról azzal indították őket útra, hogy „próbáljátok meg az iskolát, ha nem tetszik, hagyjátok ott.”¹⁰⁶ Tiszaörsön (Szolnok megye) a mezőgazdász azt hazudta az iskolára irányított lányoknak, hogy 2 hetes brigádirnok tanfolyamra iskolázták be őket.¹⁰⁷ Valótlanságokkal szerveztek nőket Szabolcs megyében is, ahol azt ígérték, hogy az iskola elvégzése után könyvelők lesznek. Amikor az iskolán kiderült, hogy traktorosokat akarnak belőlük faragni, 8-10 fő azonnal otthagya a tanfolyamot.¹⁰⁸ Ugyanez történt Bonyhádon is, ahol az 1952. február 14-én induló tanfolyam 88 hallgatójából 27 lemorzsolódott. Az igazgató szerint a lemorzsolódás legfőbb oka

az volt, hogy a beszerzés „az iskola valódi céljának, idejének ismertetése helyett a legkülönbözőbb ígéretek alapján történt”. A lányoknak havonta 360 Ft ösztöndíjat, ezen felül ruhát, cipőt is ígértek.

A beiskolázással kapcsolatban a legtöbb iskoláról azt jelentették, hogy a gépállomások a könnyebb ellenállás irányában mennek, beküldenek sok „kétes elemet” és a benépesítés „inkább (a) mennyiség, mint (a) minőség figyelembevételével” történik. A beszerzésre vonatkozó utasítás szerint az iskolákra csak a 16 évet betöltött, írni-olvasni tudó, egészséges, a traktoros munkára fizikailag alkalmas nőket lehetett volna beküldeni. Ezzel szemben küldtek süketeket, terhes nőket, fertőző betegségben szenvedőket, munkakerülőket, sőt „kétes erkölcsi felfogásúakat” is. Az alsómérai gépállomásról olyan lányokat is a gönci traktoros vezetőképző iskolába irányítottak, akik sem írni, sem számolni nem tudtak, a nevüket is csak „rajzolva” írták le, azon kívül „gyenge fizikumúak” voltak. Hajdú megyéből is küldtek analfabétát a mezőberényi női iskolára, akít ennek ellenére fel is vettek, annyira kevés volt az induló létszám.¹⁰⁹ A tokaji gépállomás jelöltje azt sem tudta megmondani, hogy hol született. A hejőpapi gépállomásról 7 hónapos terhes nőt küldtek iskolára, aki traktorra természetesen már nem ülhetett.¹¹⁰ Mezőberényről, Heves, Veszprém megyéből 13-14 éves, gyenge fizikumú gyereklányokat irányítottak az iskolákra, akiknek a zömét haza kellett küldeni, mert a körmös traktor vezetésére alkalmatlanok voltak.¹¹¹

Egyes gépállomási vezetők egyszerűen kirendelték beosztottjaikat az iskolára. A kétújfalui gépállomás igazgatóját feljelentették amiatt, hogy „kényszerrel rakta vonatra” a traktorképző tanfolyamra kijelölteket, annak ellenére, hogy azok nem akartak iskolára menni. Azt monda nekik, hogy „nem baj, ha nem maradnak, csak jelenjenek meg a tanfolyamon.” A két hölgy elutazott az iskolára, majd onnan eltávozott.¹¹² Ebből az ügyből kivételesen vizsgálat lett, amely a gépállomási igazgatónak adott igazat. A két érintett közül az egyik lányt ekkorra már elbocsátották a gépállomásról, mert állítólag „erkölcstelen életet élt” és félt volt, hogy a „többi traktorosokat és elvtársnőket megfertőzi magatartásával”. A másik érintett, aki féltette állását, nem merte közvetlen munkaadóját meghazudtolni és kijelentette, hogy „nem erőszakkal küldte” őket az igazgató iskolára, mert ha nem akartak volna menni, akkor semmiképpen sem mentek volna el. A Baranya Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának gépállomási csoportja a vizsgálat eredményét úgy összegezte, hogy az igazgató mulasztást nem követett el és a feljelentést „romboló kritikával” küldhette el a Földművelésügyi Minisztériumba a gépállomás valamelyik dolgozója. (Nem nevezik meg az illetőt, de érzékeltetik, hogy a gépállomásról korábban már eltávolított másik lányra gondolnak.)¹¹³ Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a gépállomások központja elnéző volt azokkal a helyi vezetőkkel szemben, akik pressziót gyakoroltak a nők beiskolázása terén. A kampány során ugyanis az irányító szervezeteknek is állandóan számot kellett adni a politikai akarat teljesítése érdekében tett erőfeszítéseikről és az elért „eredményeikről”. De még a kétújfalui gépállomás vezetőjének erőszakosságán is túltett a nagyatádi gépállomás politikai helyettese, aki az ÁVH-val fenyegette meg azokat a lányokat, akik nem akartak iskolára menni.¹¹⁴ A keretszám formális teljesítése vezérelte azt a főgépészt, aki a saját édesanyját (az asszony életében még soha sem ült traktoron) küldte 5 hónapos brigádvezető-képző tanfolyamra.¹¹⁵ Azért, hogy a szervezés terén a gépállomásokra kirótt penzumoknak eleget tegyenek, a Magyarországon politikai okok miatt menekülést kapott görög kommunista menekültek női hozzátartozóinak egy részét is elküldték a pusztaszabolcsi női traktoros iskolára.¹¹⁶

A központilag előírt és megyékre lebontott beiskolázási arányszámokat azonban még ilyen módszerekkel sem sikerült biztosítani. Ennek minden bizonnyal az volt a legfőbb oka, hogy a politikai hatalom ebben az esetben nem tudott olyan durva és brutális erőszakhoz folyamodni, mint amelyet a mezőgazdasági termények kötelező beadásánál, a termelőszövetkezeti csoportok szervezésénél és a kulákgazdaságok likvidálásánál alkalmazott.¹¹⁷ Az 1952 elején induló Tassi Hofherr női traktorvezető-képző tanfolyamra pl. Fejér megye 50 fő helyett csak 35-öt, Győr megye pedig 8 fő helyett egyet sem küldött.¹¹⁸ Az 55 főre berendezett Tündérmajori iskolának mindössze 17 hallgatója volt.¹¹⁹ Ezért 1952 nyarán már azt a taktikát alkalmazták a vezetők, hogy az induló iskolák befogadóképességét 20-30%-kal meghaladó létszám beszerzésére utasították a gépállomásokat. Vagyis eleve kalkuláltak a lemorzsolódással.¹²⁰ A bonyhádi iskolában 1952. május közepén indult a második turnus, ahová Tolna megyéből 38 fő helyett 29-et, Somogy megyéből 41 fő helyett 26-ot, Fejér megyéből 25 helyett 17 főt küldtek.¹²¹ 1952-ben különösen a később induló turnusok benépesítése ütközött nagy nehézségekbe, addigra ugyanis már elfogytak a gépállomási munkára anyagi okokból rákényszerülő, vagy az ilyen férfias munka iránt kedvet érző lányok.¹²² Az év utolsó turnusát 1200 fővel 1952. október 6-án akarták elindítani, ám az iskolák a több napon át csordogálva érkező hallgatók miatt csak november 11-én indultak el mindössze 450 fővel. Öt megyében a női iskolákat – érdeklődő hiányában – el sem tudták indítani.¹²³

A tanítás alatt folyamatos volt a lemorzsolódás. Voltak, akik betegség miatt, míg mások önkényesen távoztak, egyesek pedig szabályszerűen megszöktek, de előfordultak (lopás, erkölcsstelen magatartás miatt) kizárások is.¹²⁴ A hallgatók általában havonta egyszer hétvégére az iskola költségén hazautazhattak. Különösen kritikus volt a *megérkezés utáni néhány nap* és a *hazautazások utáni visszatérés* ideje, ekkor mindenhol „hazameneteli” vagy „otthonmaradási” hullám lett úrrá a lányokon. Néhol előfordult, hogy hazautazás előtt a lányoktól elszedték az órájukat, gyűrűjüket, láncukat, és ezzel biztosították a vasárnapi visszatérést az iskolára.¹²⁵ A „hazautazási láz” végig kísérte ezeknek az iskoláknak az egész történetét, amit az iskola vezetői csak nagy nehézségek árán tudtak leszerelni.¹²⁶ Ezeknek a falusi lányoknak a túlnyomó többsége korábban még soha sem hagyta el tartósan a szülői házat, ezért – különösen az első napokban – honvágyuk lehetett. A család és a megszokott környezet hiányát tovább erősítette, hogy számukra teljesen idegen világ volt a koncentrált figyelés, a mások előtt való megszólalás és az elvont gondolkodás. Van olyan feldolgozás, amely a lemorzsolódás egyik fő okát az iskola kezdetén elvégzett nőgyógyászati vizsgálatban látja, amitől különösen féltek a lányok.¹²⁷ Semmilyen forrás nem utal azonban arra, hogy az iskolán, ahol sem szakorvos, sem speciális eszközök, de jóformán még egy erre alkalmas helyiség sem állt rendelkezésre, nőgyógyászati vizsgálatot tartottak volna. Arról tudunk, hogy vért vettek a tanulóktól laboratóriumi rutinvizsgálat céljából, ezen kívül sort kerítettek egy szemrevételezéses, sztetoszkópos meghallgatásos orvosi ellenőrzésre, amely arra azért alkalmas volt, hogy kiszűrje a fertőző betegségeket terjesztőket, a lázas, tüdőgyulladásos betegeket és a gyenge fizikumuk miatt traktorvezetésre alkalmatlan lányokat.

(A hallgatók és az oktatás) Az iskolák hallgatóinak túlnyomó többsége 20 év alatti falusi lány volt¹²⁸, zömük 6 osztályt, vagy annál is kevesebbet végzett és egy részüknek az írás-olvasás is nagy nehézségeket okozott. A tanfolyamokon az idő egy részét a megbízott általános iskolai pedagógusok illetve a szakoktatók azzal töltötték, hogy írni-olvasni tanították a hallgatókat. A tsz-tagok, illetve egyéni gazdálkodók lányai az általános iskolát már évekkorábban befejezték, felnőtt tanfolyami oktatásban pedig

általában akkor vettek részt életükben először, a tanulás, jegyzetelés nagy nehézségeket okozott nekik.¹²⁹ De felkészületlenek és gyakorlatlanok voltak az utolsó pillanatban kinevezett iskolavezetők és előadók is, zömük ugyanis korábban még sohasem tanított és semmiféle nevelési gyakorlattal nem rendelkezett.¹³⁰ Komárom megyében az iskolavezetőt idegkimerülés miatt saját kérésére le kellett váltani, mert nem bírta a szokatlan terhelést.¹³¹

Az iskolákat mindenhol ünnepélyesen nyitották meg. A Himnusz eléneklése, egy-egy szavalat, aktuálpolitikai tartalmat hordozó színdarab, vagy jelenet előadása után az iskola igazgatója (és ahol vették a fáradságot és eleget tettek a meghívásnak) a megyeközpont, a helyi tanács és a gépállomás vezetősége köszöntötte a tanulókat. Beszédeikben emlékeztettek azokra az „áldozatokra”, amelyeket a „dolgozó nép” azért vállalt, hogy a parasztlányok tanulhassanak. Szóltak arról is, hogy milyen nehéz a női hallgatók beszerzése, „mert az anyák nem értik meg az iskola jelentőségét”. A lányok figyelmét igyekeztek ráirányítani a rájuk váró mindennapi „harcra”, amit „fejlődésük” érdekében kell megvívniuk, hogy bebizonyíthassák: a nők ugyanúgy megállják a helyüket a termelésben, mint a férfiak. A pártbizottság munkatársai azt hangsúlyozták, hogy nemcsak szakmailag, hanem politikailag is „fejlődni kell”, mert a traktorosok egy kicsit mindig „feljebb állnak”, mint az egyéni dolgozók. A beszédeket újabb szavalatok, énekek, esetleg népi tánc követték. A megnyitót az Internacionálé eléneklésével zárták.¹³²

A három hónapos női Hofherr traktorvezető-képző tanfolyam célját a következőkben határozták meg¹³³:

1. nyújtson alapfokú politikai ismereteket,
2. tanítsa meg a hallgatókat helyesen írni és fogalmazni, alapfokon számolni, mérni,
3. a hallgatók ismerjék meg a legfontosabb növénytermelési tudnivalókat,
4. tanulják meg a Hofherr traktor vezetését, karbantartását
5. legyenek tisztában a gépállomások és a traktorosok feladataival.

Az ünnepnapok, a felvétel-nyitás, vizsga-zárás, a 4 napos összefüggő szántóföldi gyakorlat levonása után nagyjából 60 tanítási nap maradt. A napirend a következőképpen nézett ki:

<i>6 óra</i>	<i>ébredtő</i>
<i>6.45</i>	<i>reggeli</i>
<i>7–8</i>	<i>kötelező sajtóolvasás</i>
<i>8–12</i>	<i>oktatás</i>
<i>12–13.30</i>	<i>ebédszünet</i>
<i>13.30–17.30</i>	<i>oktatás</i>
<i>17.30–19</i>	<i>egyéni tanulás</i>
<i>19–20</i>	<i>vacsora</i>
<i>20–22</i>	<i>társadalmi munka, sajtóviták, előadások stb.</i>
<i>22</i>	<i>takarodó</i>

Az oktatás naponta 8 órában folyt, így a hallgatók összesen 280 elméleti és 200 gyakorlati órán vettek részt. Az 50 perces órákat 10 perces szünetek szakították meg. Az oktatás két párhuzamos osztállyal, váltott műszakban folyt. Tehát amíg az egyik osztály délelőtt tantermi foglalkozáson vett részt, addig a másíknak gyakorlati foglalkozást tartottak, majd cseréltek. Az elméleti-gyakorlati oktatás rendjét hetente változtatták. A gyakorlati oktatáson a tanulókat 6-8 fős brigádokba osztották. A hét utolsó napját teljes egészében a politikai képzésnek szentelték.

Az ötfős tanári kar az iskolaigazgatóból, a politikai előadóból, szakelőadóból és két gyakorlatvezetőből állt. A közismereti tárgyakat a helyi általános iskola tanárai tartották. Az iskola oktatói zömében férfiak voltak, később tudatosan törekedtek arra, hogy legalább az igazgató nő legyen.¹³⁴ A tanfolyam tematikáját az ÁMG Főosztály „a szovjet traktorvezető iskolák tapasztalata alapján” állította össze, az egyes tantárgyak óraszámát a következőképpen nézett ki:

Tantárgyak	Heti		Összesen		Mindösszesen
	elméleti óra	gyakorlati óra	elméleti óra	gyakorlati óra	
Politikai ismeretek	8	-	80	-	80
Helyesírás, fogalmazás	2	-	20	-	20
Számolás, mérés	2	-	20	-	20
Növénytermelési ismeretek	2	-	20	-	20
Hofherr traktorok	8	14	80	140	220
Mezőgazdasági gépek	4	6	40	60	100
Üzemi ismeretek	2	-	20	-	20
Összesen	28	20	280	200	480

A hallgatók ezen túl 6 óra vezetési gyakorlaton vettek részt, majd a tanfolyam befejezésekor vizsgát tettek a traktoros technikai minimum I. fokozatából. A traktort, illetve általában még semmilyen gépet sohasem vezetett lányok számára a 6 óra vezetési gyakorlat rendszerint nem volt elegendő ahhoz, hogy bármilyen sebességi fokozatba, előre-háttra, ráakasztott mezőgazdasági gépekkel is „teljes biztonsággal” vezessék az erőgépet. A traktorvezetés alapjainak az elsajátítása után, rendszerint az iskolai idő utolsó harmadában tartották a 4 nap összefüggő szántóföldi gyakorlatot. Abszolút maximalizmusra vallott az az elvárás, hogy a hallgatók ne csak ismerjék az egyes gépeket, hanem értsenek azok beszállításához, a helyes gépápoláshoz és képesek legyenek kiküszöbölni „az üzemen közben előálló zavarokat, munkakieséseket”.

A napi programban este fél hattól hétig egyéni tanulás szerepelt. A szokatlan szellemi és fizikai igénybevétel a lányokat annyira elfárasztotta, hogy az iskola vezetői a tanulási repetát már nemigen szorgalmazták. Inkább megpróbálták az oktatást úgy megszervezni, hogy a tananyag nagy részét a hallgatók már az órán elsajátítsák, egyénileg a lehető legkevesebbet kelljen tanulniuk. A szakmai tananyagot a megszokott formában adták le és kérték számon, ellenben a politikai szemináriumokon a hallgatóktól elvárták az aktív részvételt, illetve kérdezni, hozzászólni, vitatkozni. A lányoknak a legtöbb problémát a túlságosan elvont politikai tananyag elsajátítása okozta. Ebben szerepet játszott az is, hogy a tematika általában nem felelt meg az oktatás jellegének. Agrárpolitikát akartak tanítani egy 7 napos csibenevelő tanfolyamon, vagy egy rövid időtartamú gyapottermelési kurzus politikai anyagában szerepelt „A textilipari proletariátus megjelenése és a szocializmus kezdete” című előadás stb.¹³⁵ A kézzelfogható szakmai dolgokat még csak-csak megértették valahogy, ellenben a gyakran változó napi politikai klisékkel nem tudtak mit kezdeni.¹³⁶ Hetente tartottak sajtóvitát, de mivel nemigen volt gyakorlatuk az olvasásban, ezért előbb felolvasták, majd ezt követően közösen megvitatták a cikkeket.¹³⁷

A politikai előadókat gyakran érte az a vád, hogy a szemináriummal „letudják” az ideológiai-felvilágosító munkát, holott nekik az iskola mozgalmi munkáját, a DISZ-t és a hallgatók kulturális felemelését is szervezni kellett volna.¹³⁸ A szakmai oktatóktól is elvárták, hogy építsék be a tananyagba a felemelt 5 éves tervnek a mezőgazdaság gépesítésre vonatkozó adatait, „gyakorlati példák, eredmények, tapasztalatok” alapján mutassák be, milyen „segítséget” nyújt a Szovjetunió a magyar mezőgazdaság gépesítéséhez. Erre azonban nem voltak kaphatók. Egyes iskolavezetők értékelése szerint a műszaki tananyagot leadták, de oktató-nevelő munkájuk egyoldalú volt, mert a szakelőadást a „politikai kérdésekkel egyáltalán nem kapcsolták össze, egészen elzárkóztak a politika elől”.¹³⁹ Természetesen a környező gépállomások élenjáró traktoristáinak és főleg a sztárolt traktoristanőknél az eredményeit, munkamódszereit is fel kellett használni a tanítás során. 1952 őszén a női traktoros iskolákon a következő témákat dolgozták fel a politikai szemináriumok keretében:¹⁴⁰

Hogyan élt a dolgozó nép a Horthy-rendszerben.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a Szovjetunió társadalmi rendszere.

A munkás-paraszt szövetség. Pártunk parasztpolitikája.

A tsz-mozgalom időszerű kérdései.

A gépállomások szerepe a mezőgazdaság átszervezésében.

Horváth Márton beszéde a KV 1952. június 27-i ülésén.¹⁴¹

Hogyan élt a magyar ifjúság a Horthy-rendszerben.

A nők szerepe a szocializmus építésében.

Közösségi és mozgalmi célokat szolgált a heti egyszeri énektanulás, amelynek a programját (a megtanulandó énekszámok listáját) az iskola vezetősége állította össze. A szórakozást a hétvégi kimenő, valamint kéthetente egy-egy mozielőadás jelentette. Az iskola könyvtárában ott porosodtak az ismertebb szovjet és magyar politikai, szépirodalmi és műszaki könyvek, de ezeket a legritkább esetben vették kézbe a hallgatók. Mivel fiatalokról volt szó, igyekeztek sportolási lehetőséget is teremteni, a tanítási szünetekben lehetett röplabdázni, pingpongozni, sakkozni. A tanfolyam alatt szerveztek egy tanulmányi kirándulást egy állami gazdaságba, gépállomásra, vagy egy közeli ipari üzembe. Arra is akad példa, hogy a hazai traktorgyártás fellegvárát, a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárat látogatták meg. Majlátgárdonyban az iskola hallgatói két este a helyi tszcs-nek segítettek dohányt simítani, mert a csoport munkaerőhiány miatt a munkával nagyon lemaradt.¹⁴²

A tanulmányi fegyelem „megszilárdítása érdekében” kéthetente osztályonként „munkaértekezletet” tartottak, ahol egyenként értékelték a hallgatók munkáját, amelynek során a legintimebb magánéleti kérdéseket sem mellőzték, hanem mindenki előtt kitérgettek úgy, hogy a bírált félnek illett önkritikát gyakorolni. A „rendetleneket”, „nagyzólokat”, eltávozásról későn visszatérőket azzal büntették, hogy bizonyos ideig nem hagyhatták el az iskola területét.¹⁴³ A „gyengébb elvtársnőket” beosztották a „fejlettebb elvtársnőkhöz”, akik segítettek nekik a tanulásban. A tanulók közül iskolabizalmi választottak és névsor szerint egymás után naposi szolgálatot láttak el.¹⁴⁴ Az iskolavezetőség rendszeresen ellenőrizte a hallgatók jegyzetfüzetét és értékelte a tisztaságot, amelynek az eredményét közzétették a falújságon.¹⁴⁵ Párttag, tagjelölt a tanulók között – életkoruknál, társadalmi státuszuknál fogva – nem fordult elő, ellenben minden iskolában megalakították a DISZ szervezetet.

Az iskola vizsgával zárult, a hallgatók – részben külsőből álló – vizsgabizottság előtt adtak számot a megszerzett elméleti és gyakorlati tudásukról. Az iskolákon bizonyítványt csak az a néhány fő nem kapott, akiknek az iskolavezetőség kifogásolta a tanuláshoz való hozzáállását és „erkölcsi magatartását”. Egyébként kettes bizonyítvánnyal még az analfabétákat is átengedték.¹⁴⁶

(A női traktorosok fogadása a gépállomásokon) Az FM ÁMG központ gondot fordított arra, hogy az iskoláról kikerülő, a gépállomásokra visszaérkező nőket megtartsák a gépállomásokon. Erre egyébként egy Népgazdasági Tanácsi határozat már 1951 nyarán kötelezte a gépállomásokat.¹⁴⁷ A gépállomások munkájának megjavításáról szóló 1953. február 5-i kormányhatározat hangsúlyozottan foglalkozott a női dolgozók szociális és munkavédelmi helyzetének javításával.¹⁴⁸ „Egyetlen egy női dolgozó sem hagyhatja el a gépállomást megfelelő indok nélkül” – szövelt a szigorú ukáz. „Ezen a téren mutatózó lazaságokért a legszigorúbb vizsgálatot kell lefolytatni és a mulasztók ellen a megfelelő büntető szankciókat kell folyamatba tenni. Nem szabad elriadni a legszigorúbb fegyelmi büntetésektől sem.” Az utasítás arra is kitért, hogy a gépállomási igazgatók kötelesek a női dolgozók számára a legjobb munkafeltételeket valamint a terv teljesítéséhez szükséges munkát biztosítani. Törekedjenek arra, hogy a nők a gépállomásokhoz közel dolgozzanak, hogy az üzemzavarokat, műszaki hibát gyorsabban jelenthessék és ezeket a hamar kikerkező segítség révén gyorsan kijavíthassák.¹⁴⁹ A megyeközpont-vezető az iskolákról a gépállomásokra újonnan kikerülő női traktorvezetők helyzetéről, tervteljesítéséről minden hónap 1-jén és 15-én jelentés volt köteles készíteni az AMG Főosztály részére.

A bentlakásos női traktoros iskolát végzett lányok megtartása érdekében a Földművelésügyi Minisztérium Állami Mezőgazdasági Gépállomási Főosztálya elrendelte, hogy a gépállomásra érkező női traktorosokat „amennyiben elegendő számban vannak, egy női brigádba kell szervezni”. Ott, ahol a nők alacsony létszámánál fogva külön női brigád nem alakítható, az iskoláról kikerülő lányokat a legjobb brigádokba, a legjobb traktorvezetők mellé kell beosztani. „A brigádvezető, körzeti agronómus, körzeti szerelő, azokat az erőgépeket, amelyekkel nők dolgoznak, gyakrabban látogassa, sokkal nagyobb segítséget biztosítson számukra.” A gépállomások igazgatói és politikai helyettesei „állandóan foglalkozzanak egyénileg is a női dolgozókkal, hallgassák meg panaszait, intézkedjenek a nehézségeik elhárításában és adjanak meg minden segítséget a politikai és szakmai tudásuk kibővítésére”.

Hiába tiltották a gépállomásokon, hogy a férfiakat és a nőket közös munkásszálláson helyezték el, ennek ellenére a nőknek és a gyermeces anyáknak sokszor nem tudtak külön hálóhelyiséget biztosítani. Több gépállomási brigádszálláson egy szobában aludtak a férfiak és a nők, de előfordult ez az együttélési mód a lakóbódékban is. Emiatt a szülők fiatal leánygyermeküket nem engedték a gépállomásokon és állami gazdaságokban traktorosként, munkagépkezelőként dolgozni.¹⁵⁰ Különösen a nyári cséplés idején fordult elő, hogy a lányok a fiúkkal együtt „a gép mellett szalmán, ponyvával takarózva” aludtak és ezért a szülők követelték, hogy hagyják el a gépállomást. Nemcsak a brigádszállásokon, de még a központi munkásszállásokon is sokszor hiányzott a lepedő, kevés volt a mosdótál, a dolgozók egyetlen pohárból ittak. Állandó panaszra adott okot a nők hiányos munkaruha-ellátása, pedig több ízben is felhívták a gépállomási igazgatók figyelmét, hogy a nőknek elsősorban és mindenekfelett biztosítsák a munkaruhát.¹⁵¹

A traktorista nők aránya 1952 nyaratól állandóan csökkent, az iskola elvégzése után legtöbbjüket nem ültették traktorra, hanem sepregetéssel, írkokoskodással vagy adminisztratív feladattal bízták meg őket.¹⁵² Hiába érkezett a megyeközpontok vezetői felé szigorú utasítás arra vonatkozóan, hogy a gépállomásokon dolgozó traktorista nőket meg kell tartani eredeti beosztásukban, a gépkezelői női létszám csökkenését ezzel nem tudták megállítani.¹⁵³ Gyakorlatlanságukra hivatkozva legtöbbször konyhára, vagy a gépjavitók mellé géptörölgetőnek osztották be őket.¹⁵⁴ Egy részüket „kiemelték”, megyeközponti instruktorok, oktatási előadók, politikai munkatársak, gépállomási igazgatók, raktárosok stb. lettek.¹⁵⁵ Másokat a szülők a traktoros iskola elvégzése után nem engedték

a gépállomásra, megint mások néhány napi munka után sírva mondtak fel, mert „nem ilyen nehéznek gondolták a traktoros munkát”.¹⁵⁶

A gépállomás vezetői lebecsülték, magukra hagyták a női traktorosokat, nem biztosítottak számukra kifogástalan erőgépeket, nem állítottak melléjük olyan brigádvezetőket, akik műszaki hiba esetén azonnal segítségükre siettek volna.¹⁵⁷ A Nagykállói Gépállomás igazgatója kijelentette, hogy ne is küldjenek oda nőket, ő nem bajlódik velük. „Ez gépállomás és nem óvoda.” A Keszthelyi Gépállomáson az igazgató meg is ütötte az egyik lányt.¹⁵⁸

A traktoros férfiak egy része nem vállalta, hogy nő legyen a váltótársa.¹⁵⁹ Sokuk véleményét juttatta kifejezésre az a traktoros, aki szerint a nők csak tankolásra, zsírozásra, géptisztításra alkalmasak, gépi munkára, traktorvezetésre nem.¹⁶⁰ A Királyhegyesi Gépállomáson a női traktorosokat nem engedték a cséplőgép közelébe, helyette a szalmafelvonók faalkatrészeit cserélgették.¹⁶¹ Kapuváron a 9 női dolgozóból csak 3 ült traktoron, a többi órabérét sepregetett, de „hivatalosan” mindegyiket traktorosként tartották nyilván. Lukácsházán három traktoros nő meszelt, ahelyett hogy traktoron ült volna. A legüzembiztosabb, legjobban felszerelt gépeket a szigorú utasítások ellenére sem a nők kapták, hallgatólagosan ugyanis az igazgatók meg voltak arról győződve, hogy a kifogástalan gépekkel sem tudnak teljesíteni.¹⁶² Képzetlenségük folytán a legegyszerűbb műszaki hibát sem tudták megelőzni, még kevésbé kijavítani, emiatt kevés lett a keresetük is. A műszakilag képzetlen nők a férfi traktorosok élcelődésének állandó céltáblájává váltak. A hajdúböszörményi gépállomáson reszelőzsírért küldték a lányokat, majd kinevették őket. A lányok által leadott hibás zsírzókat kijavítás nélkül azzal adták nekik vissza, hogy jók azok, csak tudni kell vele bánni.¹⁶³

A női munkásokkal való nem megfelelő foglalkozás, munkájuk lebecsülése időnként adminisztratív retorziókat vont maga után. A karcagi gépállomáson pl. fegyelmi úton elbocsátottak két férfit, mert durván bántak a traktoros nőkkel és fitymálták munkájukat.¹⁶⁴ Ezzel azonban azokon a gondokon, amelyekkel a női traktorosok nap mint nap szembekeverültek, nemigen lehetett segíteni: a műszaki-technikai ismeretek és gyakorlat teljes hiányát a két-háromhónapos iskola nem tudta megszüntetni, a munka, amit hidegben, forróságban, esőben, fagyban, rázós, fülke nélküli kényelmetlen traktorokon kellett éjjelnappal végezni, nem volt embernek, de leginkább nőnek való. Sok női traktoros néhány hónapos traktorvezetés után gyomor- és gerincfájdalmakra panaszkodott, aminek az oka az orvosok véleménye szerint az állandó rázkódás, vibrálás, a rendszertelen (legtöbbször hideg) étkezés és a gyakori meghűlés.¹⁶⁵ Sok traktoros (férfi és nő egyaránt) szedett össze fiatal korban a vaskerekes traktorokon életre szóló betegségeket, mindenekelőtt gyomorsüllyedést és reumatikus panaszokat.¹⁶⁶

Szerencsésnek nevezhették magukat azok a traktorosok, akik a lakott területektől távol dolgozva, komfortosnak egyáltalán nem nevezhető lakóbódében hajthatták álomra fejüket.¹⁶⁷ A termelőszövetkezetekhez egész időnyre kihelyezett traktoros brigádok szállásáról a közös gazdaságnak kellett (volna) gondoskodni. 1953 nyarán a kb. 1800 brigádszállás közül 1500 a minimális követelményeknek sem felelt meg.¹⁶⁸ A MEDOSZ 1953 őszén készített szokatlanul őszinte és kritikus jelenésében olvashatjuk, hogy a jászkíséri gépállomás egyik brigádszállásán nem minden traktorosnak volt saját fekhelye, a váltott műszakban dolgozók abban az ágyban aludtak, amit éppen üresen találtak. A gépállomás másik brigádszállásán egyetlen ágy sem volt, a dolgozók a földre terített szalmán aludtak. A lakóbódék, brigádszállások összes lakója egyetlen pohárból ivott, ugyanabban a lavórban, sokszor ugyanabban a vízben mosakodott. Előfordult hogy a dolgozók tisztálkodási lehetőség hiányában csak a hét végén tudtak megmosdani, amikor családjukhoz hazatér-

tek.¹⁶⁹ Ha sem lakókocsi, sem brigádszállás nem volt, akkor vagy a tanyasi tyúkolban, vagy a szalmakazalban hajtotta álomra a fejét a traktoros, akit rendszerint még virradat előtt hol a tyúktető, hol a szemerkélő eső keltett fel. Még ennél is rosszabb volt azonban a II. világháború előtti summásokhoz hasonló idénymunkások (aratók, cséplőmunkások, rizsbetakarítók stb.) helyzete, akiknek az elhelyezése mindvégig megoldatlan maradt. Újjáéledtek a két háború közötti „hagyományok”, a szezonmunkásokat nem egy esetben koedukáltan, istállóban, disznóetetőben, sátorban helyezték el.¹⁷⁰

A földéken dolgozó traktorosok meleg, főtt ételhez egyáltalán nem jutottak, „hétszámra alacsony tápértékű, hideg ételekkel táplálkoznak, ami egészségükre is káros”.¹⁷¹ A traktorosok kint a határban nagyon ritkán főztek, legfeljebb a szalonnát sütötték meg szabad tűzön.¹⁷² Számos gépállomás központi épületeiben még 1953 őszén sem volt folyóvíz, hiába építették meg a fürdőt, a vízöblítéses WC-t, állították be a kádat, szerelték fel a zuhanyzót, vezetékvesztés hiányában kénytelenek voltak a szociális létesítményeket zárva tartani, és a dolgozók a megépült fürdőszoba mellett is lavórban mosakodtak. Sok gépállomáson az emberi fogyasztásra alkalmatlannak nyilvánított kút vizét itták, ebből főztek, vagy ahol egyáltalán nem volt kút, a vizet kilométerekről lajtos kocsikkal hozták, ami tűzvédelmi szempontból is aggályos volt.¹⁷³

A pártközpont és a minisztérium határozatait nem sikerült teljesíteni, a nők arányszáma a gépállomás fizikai dolgozói körében meg sem közelítette az előírt 50%-ot. Egy 1952. december 19-i kimutatás szerint a női dolgozók aránya Hajdú megyében volt a legmagasabb (23,8%), ezt Szolnok (17,8%), majd Veszprém (16,9%) és Győr-Sopron megye (16,3%) követte. A sort Békés (9,9%) illetve Borsod megye (7,8%) zárta.¹⁷⁴ A női munkaerő nagy részét azonban a gépállomásokon nem traktorosként vagy munkagépkezelőként alkalmazták. Győr-Sopron megye 18 gépállomásának 1315 dolgozója közül 214 fő volt nő, de ezeknek mintegy a fele adminisztratív munkakört töltött be, a traktorosként, munkagépkezelőként foglalkoztatott nők aránya 8% körül mozgott. Az országos helyzet még ennél is rosszabb volt, a gépállomásokon dolgozó női traktorosok aránya 1952-ben 6,3, 1953-ban 6,1% volt.¹⁷⁵

1951. december 31-én 773 női traktoros dolgozott a gépállomásokon.¹⁷⁶ 1952-ben 4800 traktoros nő beszerzését és kiképzését tervezték, ezzel szemben több turnusban összesen csak 1390 női erógépvezetőt küldtek az iskolákra, akik közül 772 fő részben már az iskolán, részben a gépállomásra való visszatérés után elhagyta a pályát, így egy 1953. január 6-i kimutatás szerint 863 traktoros és 528 munkagépkezelő nő (összesen 1391 fő) dolgozott gépkezelőként az ország gépállomásain. Ha ehhez hozzáadjuk azt a 456 főt, aki az akkor folyó és 1953 januárjában záruló traktoros iskolán tanult, kerekén 1800 nővel lehetett számolni. Az 50%-os arányszám elérése érdekében további több mint hétezer (!) nőt kellett volna traktorosnak beszervezni és kiképezni.¹⁷⁷ Ráadásul ennek a létszámnak a 70%-át a tsz-tagok közül kellett volna toborozni.¹⁷⁸ Annak ellenére, hogy 1952-ben csak mintegy 600 fővel nőtt a traktoros nők száma, 1953-ra – az előírt arányszám biztosítására – mégis betervezték 7204 újabb női munkaerőnek a beszerzését.¹⁷⁹ Ennyi nőt a gépállomásokon már csak úgy tudtak volna felelős traktorvezetői állásba elhelyezni, ha a gyengébb felkészültségű férfi traktorosokat elküldik a gépállomásokról. A tervek készítői ezzel a lehetőséggel is számoltak. A valóságtól teljesen elrugaszkodott irreális célkitűzést a szokott módon, kötelező utasítással, az országos keretszám megyékre, a megyei kvóták gépállomásokra és tszcs-kre való lebontásával akarták teljesíteni.¹⁸⁰

Bilka Pál a Szabad Nép 1953. január 12-i számában azon kesergett, hogy nálunk „nincsenek Pása Angelinák” (az ismert sztahanovista szovjet traktoros nő két évtizeden keresztül hűségese volt a traktorhoz), a sztárolt magyar női traktorosok egy részét – jobb

esetben – „kiemelték”, mások otthagyták a gépállomást. Sőt, egy idő után az új jelentkezőket is azzal biztatták, hogy hamarosan irodára kerülnek, nem kell sokáig a gépen dolgozniuk.

Az 1953. júliusi kormányprogram után a nők kampányszerű beszerzésének vége szakadt. 1953 folyamán mintegy 300 női traktoros hagyta ott a gépállomásokat, így számuk az év eleji 980-ról év végére 671 főre csökkent.¹⁸¹ Nagy Imre kormányra kerülése után a beruházások egy részének leállítása és a források átcsoportosítása, valamint az 1954. évi racionalizálási intézkedések miatt a munkát keresők helyzete romlott. Ez is szerepet játszott abban, hogy a kormány 1954 szeptemberében hatályon kívül helyezett minden olyan kormányhatározatot és minisztériumi utasítást, amely a termelésben részt vevő nők számára és arányára vonatkozott.¹⁸²

Az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején – ha nem is nagy számban – még dolgoztak női traktorosok, kombájnvezetők (sokszor férjük váltótársaként) az állami gazdaságokban, gépállomásokon és 1956 után a termelőszövetkezetekben is. Jó néhány asszony a tsz-ek önálló gépesítésének elindulása után tanult meg traktort vezetni.¹⁸³ A nők akkor szálltak le végleg a mezőgazdasági gépek nyergéből, amikor azok már számukra is könnyen kezelhetők, megbízhatók, kényelmesek lettek. A nagy teljesítményű, sok száz lóerős, hidraulikus kormányzású, légkondicionált fülkével ellátott modern erőgépekből ugyanis a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez egyre kevesebbre volt szükség. A nőkre a nemzetgazdaság más területein várt fontos feladat.

JEGYZETEK

- 1 Az 1950-es évek gazdaságáról lásd: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2011. (Különösen a 167–197. oldalak.) Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet Budapest, 2004. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története I.* 1945–1968. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. Germuska Pál: *Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés 1950–1975.* Századok, 2012. 1. szám 47–78. old. Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, Aula Kiadó, 2006.
- 2 Az I. ötéves tervről szóló törvény tételesen is szól arról, hogy „emelni kell a népgazdaság minden ágában a női munkaerő számát és arányát s biztosítani kell számukra a férfiakkal egyenlő munka- és bérfeltételeket”. (1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és Törvényerejű rendeletek 1949. Budapest, 1950. 83–91. old. Az I. ötéves tervről szóló törvény 480 000 új munkaerő bevonását írta elő, amit 1951-ben a terv menet közbeni felemelése során 650 000-re növelték. Az I. ötéves terv módosításáról szóló 1951. évi II. törvény szerint az új munkaerőt elsősorban „a mezőgazdaság gépesítése révén felszabaduló dolgozók, az ifjúság és a nők soraiból” kell biztosítani.
- 3 Gyáni Gábor: *Női munka és család Magyarországon. (1900–1930).* Történelmi Szemle, 1987/88. 3. sz. 366–378. old.
- 4 Belényi Gyula: *Változások az ipari munkaerőpiaccon 1948–1956.* Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 175. old. Lásd még: *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* KSH, Budapest 1996. 86–87. old.
- 5 A nők II. világháború utáni tömeges munkába állítására nézve lásd: *A nők helyzete régen és most.* Budapest, KSH 1960. *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. *A nő és a politikum.* A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest 2007. Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nők”.* Nők az ötvenes években. Pécs, Pannónia Könyvek, 2003. *A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században.* Írta és összeállította Pető Andrea. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Budapest, 2008.
- 6 Ladányi Andor: *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után.* Tankönyvkiadó – Oktatáskutató Intézet, Budapest 1989. 20. old.
- 7 1946. évi XXII. törvény a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában.
- 8 A nőket csak azoknak a foglalkozásoknak a gyakorlásából zárták ki, amelyek számukra alkati vagy egészségvédelmi szempontból különös veszéllyel jártak, illetve túlságosan nagy fizikai megterhelést jelentettek volna. (Lásd: az 1948: XLIII. tc. a nőkre nézve a közszolgálat körében és más életpályákon fennálló hátrányos helyzet megszüntetéséről. Magyar Közlöny–Rendeletek Tára, 264. sz. 1948. november 30.)
- 9 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és Törvényerejű rendeletek 1949. Budapest, 1950. 83–91. old.
- 10 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 276. f. 66. cs. 36. óe. A Szakszervezetek Országos Tanácsának tájékoztatója a munkás és alkalmazott családok létfenntartási költségeiről, 1956. július 29.
- 11 Csak lassan bővült a bölcsődébe, óvodába, iskolai napközi otthonokban elhelyezhető gyerekek száma, a háztartási munkák gépesítése pedig gyakorlatilag még el sem kezdődött. A boltok nyitva tartása nem igazodott a dolgozó nők munkájához. A magyar élelmiszeripar készleteket ebben az időben még nem gyártott. A húskonzerv (ha egyáltalán lehetett kapni) nagyon drága volt és a konzervgyárak 1954-ig csak nagy kiszerezésű, meglehetősen borsos árú nyers zöldség- és főzelékkonzerveket készítettek, amit fogyasztás előtt ráadásul még meg kellett főzni. Egyes nagyvállalatoknál megszervezték a bevitt ruha kimosását, másutt az üzemi konyháról kész vacsorát lehetett hazavinni. Ez azonban egy 4-5 tagú családnak már túlságosan sokba került, ezért a háziasszonyok inkább maguk főztek. Nem könnyítette meg a gyereknevelés gondját az sem, hogy Magyarországon lényegében ismeretlen volt a részmunka és a bedolgozás.
- 12 MOL M-KS 276. f. 52. cs. 14. óe. Az MDP KV 1950. október 27-i ülésének jegyzőkönyve.
- 13 A párt- és állami fórumokon formálódó elképzelést lásd részletesen Palasik Mária: *A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején.* In.: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 78–100. old.

- 14 A magyar gazdaságban foglalkoztatott női munkaerő aránya 1951 végére ugyan nem érte el, de 1953-ra megközelítette a határozatban szereplő elvárásokat. Az iparban dolgozó nők aránya az 1938. évi 24%-ról 1953-ra 30%-ra, az építőiparban pedig 2,2%-ról 12,4%-ra nőtt. (Lásd: Rédei Jenő: Ipari munkásságunk tízéves fejlődése a számok tükrében. Közgazdasági Szemle, 1955. 2. sz. 128. old.)
- 15 A határozat szerint 1951-ben a gyáriparban az új munkaerő 50%-át, a magas- és mélyépítőiparban 47%-át, a közlekedésben, a kereskedelemben és közétkeztetésben 80%-át, az állami mezőgazdasági üzemekben 40%-át, a közigazgatásban ugyancsak 40%-át nők felvételével kell biztosítani. (Lásd: 1011/1951. (V. 19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1951. Budapest, 1952. 388. old.)
- 16 1011/1951. (V. 19.) számú minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1951. Budapest 1952. 388. old.
- 17 A Népgazdasági Tanács 234/1951. sz. határozata. Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 1951. június 22. 264–267. old.
- 18 1011/1951. (V. 19.) számú minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Minisztertanácsi határozatok, Budapest 1952. 388. old. A határozatot ismerteti a Szabad Nép 1951. május 20-i száma is.
- 19 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 77. öe.
- 20 Varga Zsuzsanna: Az agrárium 1945-től napjainkig. In.: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Szerk.: Estók János. Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2003. 261–339. old.
- 21 MOL XIX-K-1-ah 1. doboz. 1951. június 1-jei feljegyzés Rákosi Mátyás részére az állami gazdaságok munkaerőhelyzetéről.
- 22 Gyenge Károly az ÁMG Politikai Osztályának vezetője elsősorban a krónikus munkaerőhiánnyal magyarázta, hogy 1951. szeptember 20-ig a géppállomások az őszi munkaterv időarányos részének csak 34,2%-át teljesítették. (MOL M-KS 276. f. 93. cs. 294. öe. Az ÁMG Politikai Osztályának 1951. szeptember 25-i jelentése az őszi munkák menetéről és a géppállomások előtt álló soron lévő feladatokról.)
- 23 A nehézipar, a bányászat és az építőipar számára pótlólagos munkaerőt a mezőgazdaságból „felszabaduló” falusiak, a nők és az ifjúság körében lehetett toborozni. (650/33/1950. N. T. határozat a munkaerő toborzás szervezéséről, Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 33. sz. 1950. december 14. 458–462. old.)
- 24 A női traktorosokra nézve lásd: Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a géppállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 65–86. old. Schadt Mária: Lányok a gépparipán. In.: Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből. Főszerkesztő: Halmos Ferenc. Gesta Könyvkiadó Kft., Budapest 2004. 72–73. old.
- 25 Gép- és Traktorállomás, 1949. december.
- 26 A Szovjetunióban a II. világháború alatt 1875 ezer embert (köztük több mint 1 millió nőt és több százezer 20 év alatti fiataalt) tanítottak meg rövid tanfolyamokon erőgépezetésre. A gépesített alakulatok (harckocsizók, tehergépkocsi-vezetők) gépkezelőinek a zömét a géppállomási traktorosokból töltötték fel. A nők inkább a kisebb univerzális traktorokon, a fiatal férfiak a nagyobb kerek és láncfalpas traktorokon dolgoztak. (A Szovjetunió gép- és traktorállomásainak tapasztalatai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1951. 103. old.)
- 27 Gép- és Traktorállomás, 1950. szeptember. Az első géppállomások megalakításánál néhány esetben magas arányban találunk nőket a traktorosok között, Vésztőn pl. 1949 tavaszán a géppállomási traktorosok 30%-a lány és asszony volt. Ennek az okát ma még nem ismerjük, tény viszont, hogy rövid idővel később innen is elkoptak a női traktorosok. (MOL XIX-K-1-x 8. doboz. Vésztő Géppállomás 1949. március 7-i jelentése február hónapról a központnak.)
- 28 MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Az ÁMG Központ 1950. február 6-i levele Hódmezővásárhelyi Alközpontnak.
- 29 MOL XIX-K-1-c 30. doboz. Az FM Kollégium 1951. augusztus 14-i ülése.
- 30 MOL XIX-K-1-x 166. doboz.
- 31 Szabad Nép, 1950. december 31.
- 32 Nagyhalásziiban pl., ahol a helyi kendergyár minden dolgozni akaró nőt felvett, nem mentek a géppállomásra a nők. (MOL XIX-K-1-x 47. doboz. A Szabolcs-Szatmár megyei géppállomások igazgatóinak 1950. december 2-i értekezlete.)
- 33 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetők felé
- 34 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 77. öe. Az MDP Politikai Bizottságának 1951. június 14-i ülése.
- 35 Az 1951. évi határozatok meghozatala előtt az MDP PB 1950-ben két alkalommal is foglalkozott a géppállomások munkájával, nők tömeges bevonásáról azonban ezeken az üléseken egyszer sem esett szó. Ez is azt erősíti meg, hogy 1951-ben központilag generált kampány kezdődött. (Lásd MOL M-KS 276. f. 53. cs. 43. és 53. öe. Az MDP Politikai Bizottságának 1950. január 12-i és május 25-i ülése.)
- 36 Kampányról akkor beszélünk, ha az apparátus valamilyen célt a napi rutinmegoldások helyett a szokásosnál intenzívebb beavatkozásokkal és

- szigorúbb szankciók alkalmazásával igyekszik elérni. Kampány esetén az apparátus „ráfekszik” egy-egy feladatra, amelyet úgyszólván minden eszközzel, jelentős többletköltséget és számos konfliktust is vállalva, esetleg új, szokatlan szervezeti és intézményi megoldásokat alkalmazva igyekszik (legalábbis formálisan) megoldani. A kampányoknak az a jól ismert sajátossága, hogy ha az újabb ösztönzők és kényszerek már nem elég hatásosak, maguktól is kifulladás, ebben az esetben is gyorsan bekövetkezett. (Lásd: Fazekas Károly – Köllő János: Munkaerőpiac tőkepiac nélkül. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1990. 89–91. old.)
- 37 Termelőszövetkezet, 1951. április 25.
- 38 A cséplőcsapat a gépállomási traktoros irányításával dolgozott, tagjai az elcsépelte gabona 5,5–6%-át kapták. Szállításukról, munkaruhájukról és „a lehetőséghez képest” szállásukról a gépállomás gondoskodott. A munkaviszony a cséplés befejezésével automatikusan megszűnt. (MOL XIX-K-1-x 209. doboz. 1955. évi cséplési szerződés.)
- 39 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Horváth István ÁMG főosztályvezető-helyettes 1951. július 26-i levele a megyeközpontok vezetőinek.
- 40 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetők felé
- 41 MOL XIX-K-1-ai 1. doboz. Az FM 00016/1951. sz. rendelete
- 42 MOL-M 276. f. 93/344. öe. 1951. május 31-i jelentés a PB számára a gépállomásra vonatkozó parthatározatok végrehajtásáról
- 43 MOL-M 276. f. 53. cs. 77. öe. A PB 1951. június 14-i ülésének jegyzőkönyve
- 44 Szabad Nép, 1951. június 10. Lásd még: Termelőszövetkezet, 1951. június 25.
- 45 Szabad Nép, 1951. június 10.
- 46 Gépállomás, 1953. május 10. 5. sz.
- 47 Szabad Nép, 1951. június 17.
- 48 Szabad Nép, 1952. január 27.
- 49 Az országos ismertségre szert tevő Sipos Jolán lánctalpas traktora után először két db ötös ekét akasztott, ekkor 200%-os teljesítményt ért el. Később a fordulókhoz előre kikészítette az üzemanyagot, menet közben tankolt és 1950. március 22-én 452%-ot teljesített. Ezen a napon a kérése meghaladta a traktorosok heti átlagfizetését. A hónap végén az országban elsőnek szántott három db négyes ekével, ekkor egy műszakban 1080%-ot produkált. Április közepén már négy eke összekapcsolásával kísérletezett. (Honvári János: A gépállomások története 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964. Távtan, Budapest, 2003. 352. old.)
- 50 MOL XIX-K-1-c 24. doboz. FM Kollégium 1950. április 1-jei ülése.
- 51 Szabad Nép, 1950. március 29. és MOL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárak Győri Levéltára, MDP iratok, 41. f. 2. fcs. 33. öe.
- 52 Sinka Erzsébetet 24 évesen nevezték ki a Detki Gépállomás élére. (Szabad Nép, 1951. október 12.) Ari Júliát, a Túrkevei Gépállomás női brigádfővezetőjét 1951 tavaszán a Magyar Népköztársaság Érdemérem bronz fokozatával tüntették ki, majd kellő tapasztalatok nélkül átvette a Tiszaroffi Gépállomás igazgatását. (Termelőszövetkezet, 1951. április 25., Szabad Nép, 1953. január 12.)
- 53 Gép- és Traktorállomás, 1950. június.
- 54 Viszonylag magas, 8,5% volt a gépállomásvezető-képző iskolákon a nők aránya. Ennek azonban az volt az oka, hogy a politikai munkatársak és gépállomási politikai helyettesek között viszonylag sok nő volt, és ezeket a kádereket időnként a gépállomás vezetőkkel közös iskolán képezték. (MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az FM ÁMG Főosztály 1952. január 19-i jelentése az 1951. évi munkáról.)
- 55 Fegyverken 1951 nyarán 26 nő dolgozott a gépállomáson, de ebből csak egy ült traktoron, a többi különféle egyéb munkát végzett. A gépállomáson sem női W. C., sem női mosdó nem volt. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Horváth István ÁMG főosztályvezető-helyettes 1951. július 23-i levele a Szolnok megyei központ vezetőjének.)
- 56 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. június 28-i körlevele a Szolnok, a Fejér és a Szabolcs megyei központok vezetőinek. A Fegyverneki Gépállomás vezetője, Tóth Károly „nem nagyon lelkesedett a minta női gépállomásért”. Így lehettek ezzel a többiek is. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Szolnok megyei központ 1951. július 26-i levele az ÁMG-nek.)
- 57 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Az ÁMG Szolnok megyei központja a Fegyverneki Gépállomás női minta gépállomássá történő átszervezéséről, 1951. július 12.
- 58 Az 1950-es években az erőszakkal megteremtett új intézmények nem hozták azt az eredményt, amit a vezetés elvárt. Az első tszcs-k zömmel olyan rosszul gazdálkodtak, hogy nem vonzózták, de egyenesen taszították a kívülálló egyéni gazdákat. Hasonló volt a helyzet az állami gazdaságokkal és gépállomásokkal is. Ezért döntöttek úgy, hogy mesterséges úton olyan „kirakat” csoportokat, gépállomásokat, hoznak létre, amelyeket a Patyomkin-falvak példája alapján „mintaképpé” fejlesztenek. (Lásd pl.: MOL-M 276. f. 55/45. öe. A Mezőgazdasági és szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról a Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülésére.)
- 59 Termelőszövetkezet, 1952. február 10.
- 60 MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztály 1953. január 6-i feljegyzése.
- 61 Szabad Nép, 1952. január 9.
- 62 Nógrád megyében Majlágárdonyban (ma Nógrádgárdony) egy volt kastélyépületben, Zala megyében Paccsán, Tolna megyében Fácánkerten,

- Szolnok megyében Türkevén, Csongrád megyében Jánosalmán és Nagykörösön, Veszprém megyében a Bakony szívében, Zirc közelében, Tündérmajorban nyitlak meg 1952 januárjában a női traktoros iskolák. Az iskolákat mindenütt január 6-án kellett volna indítani, de sok helyen a hallgatók késése miatt a tanítás néhány nap csúszással kezdődött. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Az FM ÁMG Főosztály munkaügyi osztályának 1952. február 28-i körlevele a Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoportok részére.)
- 63 Tasson pl. 1952. február 11-én, a tervezett indulás napján még senki, 12-én 27 fő, 13-án 10 fő, 14-én 7 fő, 15-én ismét 7 fő érkezett. Így az iskolát a tervezett induláshoz képest 4 nappal később tudták elindítani 80 fő helyett 51 hallgatóval. (MOL XIX-K-1-ah 3. doboz. 1952. március 1-jei jelentés Erdei Ferenc részére.)
- 64 A kastélyokat általában szociális, gyerekjóléti, oktatási stb. célokra hasznosították. Egy részüket az alakuló tszcs-knek juttatták, néhányat a SZOT használt üdülőnek. A Földművelésügyi Minisztérium 1952. január 3-án megállapodott a SZOT-tal négy üdülő női traktoros iskola céljára való átengedéséről. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz.)
- 65 Szabad Nép, 1952. január 16.
- 66 MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok, 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei és február 8-i ülése.
- 67 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. FM tervezet, dátum nélkül.
- 68 MOL XIX-K-1-x 86. doboz. 1952. május 14-i és június 14-i körlevél.
- 69 Hasonló volt a helyzet a többi bentlakásos iskolán is, pl. a női rendőrtiszteket és tiszthelyetteseket képző iskolában nem volt tanulószoba, könyvtár és az oktatók szakmai és módszertani felkészültsége is nagyon alacsony színvonalon mozgott. (Kozáry Andrea: Toborzás a rendőrségen: a nők tiszti és tiszthelyettesi képzése. In.: Házasítás? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 101–114. old.)
- 70 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola igazgatójának 1952. október 27-i jelentése
- 71 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Fejér Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának 1952. december 9-i levele az FM Személyzeti Osztálya részére.
- 72 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A moszói (Baranya megye) női iskola igazgatójának 1952. november 2-i jelentése.
- 73 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 74 Az áramot egy motoros aggregát termelte, ez működtette a vízszivattyút is.
- 75 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Horváth Dezső iskolavezető 1952. január 24-i levele az ÁMG Főosztály Oktatási Csoportjának
- 76 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A majlátgárdonyi női traktoros iskola 1952. március 13-i zárójelentése
- 77 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 78 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Majlátgárdonyi női traktoros iskola 1952. március 13-i zárójelentése.
- 79 Az iskolákat a gépállomások létszámkeretében tartozó függetlenített igazgató irányította, rajta kívül még egy szakoktatót alkalmaztak állandóan. A többi oktatót megbízással alkalmazták. (MOL XIX-K-1-c 33. doboz. Az FM Kollégium 1952. június 13-i ülése.)
- 80 Ez történt pl. Csongrád és Tolna megyében. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. 1952. július 11-i és július 18-i feljegyzés.)
- 81 MOL XIX-K-1-c 34. doboz. Az FM Kollégium 1952. december 19-i ülése
- 82 Uo.
- 83 A Nyiregyházi Dózsa tsz elnöke azzal fenyegette meg a traktoros iskolára jelentkező tagokat, hogy megvonja tőlük a természetbeni juttatást, ha elmennek a tanfolyamra. (Szabad Nép, 1952. február 10.)
- 84 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A Hajdú-Bihar Megyei MGO gépállomási csoportjának 1952. március 31-i jelentése az FM ÁMG Főosztálynak
- 85 A gépállomási erőgépek 98%-a 1954-ig ebbe a kategóriába tartozott.
- 86 Ne feledjük, hogy a Hofherr traktoroknak nem hogy légkondicionálója, de még fülkéje sem volt. Télen a traktoros keze odafagyott, nyáron odasült a vaskormányhoz. Az izzóküpos traktort egy nehéz és balesetveszélyes lendkerék megforgatásával lehetett beindítani, de előtte benzint vagy petróleumlámpával a traktor ún. izzókúpját kb. 400 fokra kellett hevíteni. Az izzító lámpák gyakran okoztak súlyos, sőt halálos baleseteket.
- 87 „A női munkaerő szervezésénél egyik legnagyobb nehézségünk a szülők elmaradottsága” – írta a Gép- és Traktorállomás 1952. szeptember 20-i, 8. száma.
- 88 Gépállomás, 1952. november 10. 10. sz. A beszerzésre vonatkozó számszerű előírásokat a gépállomások vezetői nem tudták teljesíteni, ezért minden női jelentkező traktoros iskolára irányítottak. Ennek következtében időnként valóban felvettek erkölcsileg züllött nőket is, akik aztán a többieket is elriasztották az állomásokról. Az iratok között találunk jelentéseket kocsmező, káromkodó, a brigádszálláson férfiakat fogadó traktoros lányokról is. B. J.-t pl. azért zárták ki a kenderesi iskoláról, mert – annak ellenére, hogy hatszor mosták meg a fejét – nem „javult meg”, elhanyagolta a tanulást, fiúzott és amikor emiatt szobafogságra ítélték, kiszökött a faluba, ahol „az egész iskola erkölcsét rombolta”, ti. kuláckiúval ivott a kocsmában, azután pedig csokolózott is. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A kisújszállási női

- traktoros iskola vezetőjének, Tóth Margitnak az 1952. szeptember 26-i levele B. J. iskoláról való kizárása ügyében.) A „közbotrányba ütköző erkölcstelen viselkedést folytató” lányokat rövid úton kirúgták a traktoros, szerelő stb. iskolák és a gépállomások állományából. (Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 3. és 8. doboz.)
- 89 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tóth Ilona tanulmányi felügyelő 1952. november 7-i jelentése a kisújszállási női iskola vizsgájáról
- 90 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. november 14-i levele a székesfehérvári alközpontnak.
- 91 E. M.-et az egyik megyeközpontból azért helyezték ki gépállomási írnoknak, mert az a vád érte, hogy viszonya van a megyeközpont vezetőjével. Hiába igazolta a fiatal lány orvossal „erkölcsei ártatlanságát”, a döntést nem változtatták meg. (MOL XIX-K-1-x 28. doboz.) Akkor is a lányoknak kellett „saját kérésükre” odébb állni, ha a gépállomás vezetői erőszakoskodtak velük szemben. (MOL XIX-K-1-x 12. doboz.) Természetesen arra is találunk példákat, amikor a fiatal lányoknak imponált, hogy a főnök foglalkozik velük és szabályosan felajánlkoztak. (Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 29/a és 30. doboz.)
- 92 A főkönyvelőnél ellen egyszerre indítottak fegyelmi és bűnvádi eljárást. (MOL XIX-K-1-x 220. doboz. Az MDP Enyingi Járási Bizottságának 1955. november 23-i levele az FM GÁFŐIG-nak.)
- 93 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. október 17-én a székesfehérvári alközpontnak.
- 94 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. október 22-én a székesfehérvári alközpontnak.
- 95 Az igazi ok, ami miatt a vizsgálatot elrendelték, az hamis jelentés, bércsalás, az éjszakai műszak megszervezésének elmulasztása, vagy közönséges sikkasztás stb. volt. (MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A Békés megyei központ vezetőjének 1951. november 20-i levele valamennyi gépállomási dolgozónak.)
- 96 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Nógrád megyei központ 1952. január 4-i jelentése az ÁMG központnak
- 97 O. M. a Baranya megyei női traktoros iskolát azért volt kénytelen otthagyni, mert az apja agyonveréssel fenyegette, ha nem megy haza. Az iskola politikai oktatója hiába próbálta a szülőt meggyőzni, az hajthatatlan maradt és továbbra is hangoztatta, hogy „inkább agyonüti, minthogy traktoristának engedje” a lányát. B. Magdolna azért volt kénytelen elhagyni az iskolát, mert édesanyja megbetegedett és nem volt, aki több kistestvérét gondozza. K. Mária „az iskoláról megszökött”. F. Anna és F. Ilona szintén elhagyta az iskolát. Először az volt a kifogásuk, hogy nehéz nekik a számtan, az iskola vezetősége megígérte, hogy segít nekik ebben. Később kiderült, hogy a céljuk eleve az volt, hogy az iskola elvégzése után ne üljenek traktorra, hanem irodába kerüljenek vagy brigádvezetők legyenek. Mikor kiderült, hogy ez nem lehet, az egyik nap ebédidő alatt összehajtották és elhagyták az iskolát. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A moszói (Baranya megye) női traktoros iskola igazgatójának 1952. november 2-i jelentése.)
- 98 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A Heves megyei központ 1952. március 5-i levele az ÁMG központnak
- 99 Léránthné Végh Katalin: A Vas megyei gépállomások 25. éve II. rész. Vas Szemle, 1985. 1. sz. 46. old.
- 100 Csongrád megyéből azt jelentették, hogy a női tanfolyamokra beszervezett lányok csak arra hajlandóak, hogy a gépállomásokon dolgozzanak, de arra nem, hogy a központi női iskolára (Jánoshalmára vagy Nagykőrösre) elmenjenek. Ha erőltetnék az iskolára való menetet, lehet, hogy még a gépállomást is otthagynák. (MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Csongrád Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának 1952. február 14-i levele az FM ÁMG-hoz.)
- 101 A női rendőrképző iskolákon nem csak sokszor sirtak, de öngyilkossággal is fenyegetőztek a hallgatók, amit két esetben ténylegesen el is követtek. (Lásd Kozáry Andrea: Torozás a rendőrségen: a nők tisztí és tiszthelyettesi képzése. In.: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 106. old.)
- 102 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. 1952. április 11-i jelentés
- 103 MOL-M 276. f. 93/295. öe. Őszi munkaverseny, 1951. október 27.
- 104 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 105 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai osztályával kapcsolatban.
- 106 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tass, női iskola jelentése, 1952. április 24. Uo. Bonyhád, 1952. április 26.
- 107 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése
- 108 Gépállomás, 1952. június 4. sz.
- 109 A gépállomások „nem nézik meg rendesen azt a kádert, amelyet [sic!] iskolára küldenek...” A Hajdú megyéből küldött analfabétát azért vették fel, mert „szeretne tanulni” és bíztak benne, hogy el fogja végezni az iskolát. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Nyitó jelentés, 1952. április 11.) A vizsgák eredményeit összefoglaló jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az analfabéták általában megkapták a traktorvezetői engedélyt, a vizsgájuk tehát (általában 2-esre) sikerült. A tanfolyamon azokat buktatták meg, akiknek „rossz volt a viszonyuk” a tanulóhoz, illetve akikkel szemben „erkölcsei”

- problémák jelentkeztek. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A MEDOSZ balassagyarmati megyebizottságának 1952. május 13-i jelentése.)
- 110 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. Az FM Szakoktatási Főosztály Káderutánpótlási Osztályának 1952. március 7-i feljegyzése Borka elvtárs részére
- 111 Más típusú iskolák esetében is általánosnak nevezhető, hogy a beiskolázásnál kizárólag a mennyiségi kvótákat igyekeztek teljesíteni, a hallgatókkal kapcsolatban megfogalmazott elvárásokat nem vették figyelembe. A női rendőrtiszti és tiszthelyettesi iskolákra küldtek epilepsziásokat, fél karra bénákat, félszeműeket, analfabétákat stb. (Lásd Kozáry Andrea: Toborzás a rendőrségen: a nők tiszt és tiszthelyettesi képzése. In.: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 107. old.)
- 112 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. FM ÁMG Főosztály 1952. április 9-i levele a Baranya Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának.
- 113 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. FM Szakoktatási Főosztály Káderutánpótlási Osztályának 1952. március 7-i feljegyzése Borka Attila FM ÁMG főosztályvezető részére. Lásd uo., a Kétújfalui Gépállomás irodájában 1952. április 23-án felvett jegyzőkönyv, ill. a Baranya Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoport 1952. április 24-i jelentése az FM Gépállomási Főosztály részére.
- 114 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése. Nem tudjuk, hogy pontosan mi történt Nagykőrösön, de ott tényleg beavatkozott az ÁVH és „megszabadított” a női dolgozókat „a kulákság zaklatásától”. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.)
- 115 MOL XIX-K-1-ah 10. doboz. FM Ellenőrzési Osztály 1952. január 28-i jelentése a káderek kiválasztásával, beiskolázásával, oktatásával, elosztásával és nyilvántartásával kapcsolatban lefolytatott vizsgálatról.
- 116 Az ÁMG központ először nem engedélyezte a görög nők szervezését, de csak azért, mert úgy tájékoztatták, hogy a külföldi honosok nem tudnak magyarul. De amikor kiderült, hogy a görögök mégis tudnak egy kicsit magyarul és van közöttük egy tolmács is, már nem látták akadályát szervezésüknek. (MOL XIX-K-1-x 84. doboz. Az FM ÁMG Főosztály személyzeti osztályának az 1952. november 19-i és 29-i levele a Fejér Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoportjának.)
- 117 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 68. old.
- 118 MOL XIX-K-1-ah 3. doboz. 1952. március 1-jei jelentés Erdei Ferenc részére
- 119 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Horváth Dezső iskolavezető 1952. január 24-i levele az ÁMG Oktatási Csoportjának
- 120 Az 1952. június közepén induló 5 iskola befogadóképessége 530 fő volt, ezzel szemben 710 nő beszervezésére adtak utasítást az érintett megyék gépállomásainak.
- 121 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése
- 122 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése
- 123 MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai osztályának munkájáról
- 124 A mozsói (Baranya megye) iskolában 1952 végén tartott tanfolyamról B. M. azért távozott el, mert édesanyja megbetegedett és testvérei felügyelet nélkül maradtak. O. A. édesapja „gorombasága” miatt volt kénytelen elmenni. K. M. megszökött, két tanuló pedig azért hagyta ott menet közben a tanfolyamot, mert nem traktorosok, hanem irodisták szerettek volna lenni. A legtöbb hallgatót az iskola igazgatója „erkölcsstelen magatartás” miatt küldött haza. Szó sincs azonban arról, hogy itt valamiféle szexuális kicsapongás történt volna. Erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert a fiúktól meglehetősen hermetikusan elzárták a lányokat. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.) „Erkölcsstelen” magatartás miatt azokat küldték haza, akik hazamenetleire „lázították” a többieket, veszekedtek, vagy nem tartották be az oktatók utasításait. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A kisújszállási női traktoros iskola igazgatójának 1952. augusztus 2-i jelentése.)
- 125 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A majlátdárdonyi női traktoros iskola 1952. január 22-i jelentése
- 126 Dabi József iskolaigazgató szerint olaj volt a tűzre az első napokban alkalmazott túlzott engedékenységgel, gyakorlatilag „udvaroltak” a lányoknak, hogy ne menjenek el. Véleménye szerint a később alkalmazott határozott fellépés segített, a hazautazási látat sikerült lecsillapítani. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése.)
- 127 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 69. old.
- 128 Pontosan ismerjük a Tolna megyei Fácánkert egyik tanfolyamán részt vevő 40 női hallgató életkorát, akik közül 26 még kiskorú volt. A tanulók 82,5%-a nem volt idősebb 20 évesnél. A legfiatalabb 1939-ben született, tehát a tanfolyam idején mindössze 13 (!) éves volt, rajta kívül három lány a 15-öt, hét a 16-ot sem

- töltötte még be. A tanfolyam hallgatói közül két fő volt férjezett, az egyik egy 46 éves asszony, aki korával kirítt az iskola hallgatói közül. Az iratokból nem derül ki, hogy mi motiválta a bentlakásos iskolára való jelentkezését. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A fácánkerti női traktoros tanfolyam 40 hallgatójának adatai, dátum nélkül.)
- 129 Pest megyéből azt jelentették, hogy a női traktoros iskola hallgatóinak 40%-a nem képes az előadásokon elhangzottakat jegyezni. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.)
- 130 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tóth Ilona tanulmányi felügyelő 1952. november 7-i jelentése a kisújszállási női iskola vizsgájáról
- 131 MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok, 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése.
- 132 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola 1952. október 20-i megnyitójának jegyzőkönyve
- 133 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Az FM ÁMG 685/1952. sz. utasítása
- 134 Az 1953 januárjában működő 13 női traktoros iskola közül 10-nek az élén nő állt. (MOL XIX-K-1-c 35. doboz. Az FM Kollégium 1953. január 23-i ülése.)
- 135 MOL XIX-K-1-ah 10. doboz. FM Ellenőrzési Osztály 1952. január 28-i jelentése a káderek kiválasztásával, beiskolázásával, oktatásával, elosztásával és nyilvántartásával kapcsolatban lefolytatott vizsgálatról.
- 136 Csokonyavisontán a lányok panaszokot a politikai előadóra, hogy nehéz előadásokat tart, és ezért „nem mernek néki felelni és a politikát nem tudják megtanulni”. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola vezetőségének 1952. december 2-i ülésén felvett jegyzőkönyv.)
- 137 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának, Dabi Józsefnek 1952. május 29-i jelentése
- 138 MOL XIX-K-1-c 35. doboz. Az FM Kollégium 1953. január 23-i ülése
- 139 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 140 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Az FM 1952. október 24-i tervezete
- 141 Horváth Márton „A párt felvilágosító munkája a tömegek között” címmel tartott beszámolót az MDP KV 1952. június 27–28-i ülésén. A beszámolója aktuális ideológiai és propagandakérdésekkel (szociáldemokratizmus, klerikális reakció, a kulákság aknamunkája, a népnevelő munka feladatai, a munkás-paraszt szövetség, tszcsk szervezése és működése stb.) foglalkozott.
- 142 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 143 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola vezetőségének 1952. december 2-i ülésén felvett jegyzőkönyv
- 144 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktorosiskola igazgatónőjének 1952. október 27-i jelentése.
- 145 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 146 Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A MEDOSZ balassagyarmati megyebizottságának 1952. május 13-i jelentése a MEDOSZ országos központ gépállomási osztályának.
- 147 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A 107/5/1951. N. T. számú határozat végrehajtásáról szóló 1951. május 31-i ÁMG utasítás
- 148 1003/1953. (II. 5.) sz. kormányhatározat a gépállomások munkájának megjavításáról. Magyar Közlöny, 1953. február 5. 4. sz. 25-36. old.
- 149 Gépállomás, 1953. február 20. 2. sz.
- 150 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A MEDOSZ 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak
- 151 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A Győr-Sopron Megyei központ 1951. november 28-i levele az ÁMG központnak. „A munkaruhával kapcsolatban is állandó panaszok merülnek fel. Az ősszel és a tavasszal körlevelekben pedig nyomatékosan felhívtam az elvtársak figyelmét, hogy a nőknek elsősorban biztosítsák a munkaruhát, mert ezzel is szorosan hozzájárulunk a női munkaerő biztosításához.” (MOL XIX K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1952. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetőknél.)
- 152 MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai munkájával kapcsolatban
- 153 „Tudomásomra jutott – írta az ÁMG főosztályvezető a megyeközpontok vezetőinek –, hogy a megyeközpontok és gépállomások adminisztratív munkaköreiben egyre nagyobb számban állítanak be traktorista nőket, akiket elvonnak az igen fontos traktor munkától. Utasítom, hogy minden ilyen adminisztratív munkakörbe való átállítást azonnal állítson le. Gondja legyen arra, hogy a gépállomásokon dolgozó traktorista nők munkakörükben megmaradjanak.” (MOL XIX-K-1-x 29. doboz. Az FM ÁMG főosztály 1951. október 27-i utasítása a megyeközpontok vezetőinek.)
- 154 Gépállomás, 1952. május 3. sz., Szabad Nép, 1952. február 10., április 16., június 28.
- 155 Szabad Nép, 1953. január 12.
- 156 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Veszprém Megyei Tanács MGO gépállomási csoport 1952. május 15-i levele az ÁMG központnak.
- 157 „Ismételten panaszok hangzanak el, hogy a

- gépállomás vezetőségi tagjai közül többen a női munkaerőt lebecsülik és félvállról kezelik. Ilyen esetekben a legszigorúbban járjon el és súlyosabb esetekben indítson bírósági eljárást az illetők ellen.” (MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1952. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetőknek.)
- 158 Szabad Nép, 1953. április 10.
- 159 Amikor az egyik gépállomáson nőket osztottak be váltótársnak az egyik férfi traktoros mellé, az kijelentette, hogy inkább nem dolgozik két műszakban, de „ő nem vállal két nőt a géphez”. Gépállomás, 1952. december 20. 11. sz. A Vilmányi Gépállomáson még az egyik legjobb traktoros is tiltakozott, amikor női traktorost akartak mellé beosztani. (Szabad Nép, 1952. február 9.)
- 160 MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. Gépállomási Versenyhíradó (é. n.)
- 161 Szabad Nép, 1952. május 31.
- 162 A Tamási Gépállomáson az egyik női traktoros a legelemibb szerszámokat sem kapta meg, egyszerű, általa is kijavítható hiba esetén is kilométereket kellett gyalogolni, amíg meglelte a körzeti szerelőt. (Szabad Nép, 1952. május 14.)
- 163 Gépállomás, 1952. május 3. sz.
- 164 Gépállomás, 1952. május 3. sz.
- 165 Sok orvos véleménye szerint nőket csak könnyű, gumikerekes, négyütemű traktorokon, előzetes orvosi szűrés és gyakori menet közbeni ellenőrzés mellett lehetett volna alkalmazni. (MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A EMDOSZ 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.)
- 166 MOL XIX-K-1-x 166. doboz
- 167 A lakókocsik „berendezése” 2 db szalmazsákban, 1 viharlámpában, 1 víztartályban és egy satuban merült ki. A „luxust” az a kisasztal és szekrény jelentette, amit a Gépesítési Ügyosztály pótlólag rendelt a lakókocsikhoz. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz. Jegyzőkönyv 1948. május 14 és június 3.)
- 168 MOL-M 276. f. 93/446. öe. Az ÁMG Főigazgatóság Politikai Osztályának 1953. augusztus 18-i feljegyzése a gépállomási dolgozók szociális helyzetének megjavításáról.
- 169 MOL XIX-K-1-x 34. doboz. Körlevél a megyeközpontoknak, 1950. november 3.
- 170 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A MEDOSZ elnökének, Borbás Lajosnak 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.
- 171 Az egyes zöldség-, főzelék- és gyümölcskonzervek ármegállapításáról szóló 1948. évi Gazdasági Főtanácsi határozatban tételesen gyümölcszék, zöldborsó, vajbab, zöldbab, natúrlecsó, ecetes uborka, vegyes savanyúság és sózott tök szerepel. A 10–30 Ft között mozgó, 1 kg-os zöldborsóval, zöldbabbal stb. a traktoros a mezőn semmit sem tudott kezdeni, ti. ezt meg kellett volna főzni. (A GF 82 200/1948 Á. H. számú rendelete. *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. november)
- 172 Ha mégis főztek este, műszak után, akkor azt rendszerint a járó traktor lámpája mellett tették, ami a pazarlásnál is nagyobb tönkremenetelét okozták. (MOL XIX-K-1-x 24. doboz. Az 1950. augusztus 6-i Hajdú megyei főgépész-raktárosi értekezletről felvett jegyzőkönyv.)
- 173 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. Borbás Lajos MEDOSZ elnök 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.
- 174 MOL-M 276. f. 93/407. öe. 1952. december 19-i kimutatás a gépállomási női dolgozók arányáról
- 175 MOL-M 276. f. 93/478. öe. Az FM Tervfőosztály kiértékelő jelentése a gépállomások 1953. évi tevékenységéről, dátum nélkül
- 176 1951. negyedik negyedévében átlagosan 500, 1952. június 1-jén 1351 női traktoros dolgozott a gépállomásokon. (MOL-M 276. f. 93/407. öe. 1952. szeptember 6-i kimutatás.)
- 177 A gépállomásokon ekkor 18 014 fő traktorvezető dolgozott. Az 50%-os női arány eléréséhez tehát 9000 női traktorosra lett volna szükség. (MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztály 1953. január 6-i feljegyzése.)
- 178 Mivel 1953. január 6-án összesen 167 női tsz-tag traktoros dolgozott a gépállomáson, nagy mérészség volt annak feltételezése, hogy 1953-ban közel 5000 (!) női tsz-tag traktorost visznek a gépállomásokra.
- 179 Ennek a létszámnak a kiképzését a meglévő női iskolák kapacitása nem biztosította, ezért a meglévők kibővítését tervezték.
- 180 MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter első helyettes 1953. január 16-i körlevele a megyei tanács mezőgazdasági osztályvezetői számára.
- 181 MOL-M 276. f. 93/478. öe. Az FM Tervfőosztály kiértékelő jelentése a gépállomások 1953. évi tevékenységéről, dátum nélkül
- 182 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 2143/47/1954. sz. határozata a népgazdaság munkaerőhelyzetéről. Határozatok Tára, 1954. szeptember 16. 285. old.
- 183 MOL XIX-K-1-x 209. doboz. Szabad Nép, 1954. március 14. Szabad Föld, 1962. augusztus 12., 1964. május 24.

Párhuzamos vidékek

Tájépítés és identitáskeresés összefüggései egy holland és egy svájci esettanulmány modellszerű vizsgálata alapján

Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*¹ című értekezésében, melyben Bibó István befejezetlen téziséte² folytatja, rámutat az önrendelkezés eltérő léptékű köreinek kiemelt szerepére a nyugat-európai fejlődés dinamikájában. Territórium és szabadság összefüggését azonban nemcsak a történelem vagy az államszervezet, hanem a tájépítés gyakorlata szempontjából is érdemes megvizsgálni. A nyugati modellt követő államok közül a nagyhatalmak perifériáján megszülető két demokrácia, Svájc és Hollandia sajátos útkeresése azért érdekes, mert mindkét ország társadalmi berendezkedését nagyban meghatározták a zord természeti, táji adottságok, és bár a tájkultiválás eredményeként megjelenő tájkép identitásukat is jól reprezentálja, az elmúlt évtizedek urbanizációs folyamatai új kihívások elé állították a tájalakítási gyakorlatukat.

SVÁJC: Urbanizáció és nemzeti önrendelkezés

„Megléhetősen keveset tudunk az osztrák, a svájci és a francia Alpok településtörténetéről, hiszen e területek betelepítése a történelem előtti időkbe nyúlik vissza. Azonban mégiscsak érdemes eltöprengnünk azon, miként történhetett, hogy olyan emberek, akik földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, az Alpok legkietlenebb és legjárhatatlanabb völgyeibe húzódtak, ahol eleinte a legjobb esetben is csupán kemény, inséges és veszélyekkel terhes életvitel volt lehetséges. A legvalószínűbb, hogy ezek az emberek azért vonultak a hegyekbe, mert a vadonban elviselt létet előnyben részesítették az erősebb szomszédnépek fenyegető zsarnokságával szemben. A szabadságot választották – a bizonytalanság, a veszély ellenére. Megtanulták, hogy a szabadságot ki kell harcolni, és hogy akkor is ki kell állni érte, ha a siker esélye elenyészően csekélynek tűnik. Svájcban csak a harc eltökélt hagyománya volt az – akár egy kétségkívül túlerőben lévő ellenféllel szemben, ilyenek voltak előbb a Habsburgok, ilyen volt később a Harmadik Birodalom –, ami a második világháborúban szabadságuk megőrzésére ösztönözte a svájciakat.”³

Karl Popper „Szabadság és demokrácia” című esszéjében pontosan és szenvedélyesen fogalmazza meg azt a mitikus mozzanatot, amely a svájci identitás alapját és mára egyre inkább kiéleződő kettősségét eredményezi; az autonómiát és a műveltséget. 2011-ben interjúkötet jelent meg *Architekturdialoge: Positionen, Konzeptionen, Visionen* címmel Svájcban, melyben a szerkesztők, Marc Angélil és Jörg Himmelreich svájci építészekkel készített beszélgetéseik során az ország és a kortárs építéset új kihívásaira keresik a válaszokat. Az egyik kiemelt téma az urbanizáció és a közösségi autonómia kérdése, hisz a tájról, vidékről alkotott kép nagyban összefügg az alkalmazott építészeti stratégiával, azaz hogyan lehet a szuburbánus területek képlékeny identitását tervezésmódszertani szempontból értelmezni?

Az interjúk alapján izgalmas, az építészetben túlmutató közéleti erőter rajzolódik ki, amit talán az a vita fejez ki leginkább, ami az ETH Studio Basel professzorai (Roger Diener, Jacques Herzog, Marcel Meili, Pierre de Mueron) és a graubündeni Vrinben alkotó Gion A. Caminada között már néhány éve zajlik. Az ellentétek természetesen szorosan összefüggnek eltérő társadalmi-földrajzi pozíciójukkal és az ebből adódó személyes nézőpontjukkal, mindez az építészeti stratégia kérdésén túl a svájci társadalom megosztottságát is jól jellemzi. Míg Marcel Meili a Studio Basel egyik vezető tanára azt állítja, hogy a tudásból és műveltségéből fakadó urbánus fejlődés, mely mára megkérdőjelezi az ország autonóm berendezkedését, magából a svájci identitásból ered, addig Caminada a totális városiasodásban a kiszolgáltatottságot és az önrendelkezés képességének elvesztését látja.

De mit is jelent az autonómia és a függetlenség a svájci kultúrában? Elsősorban a közösségi önrendelkezés szabadságát, melynek feltétele az önvédelem képessége és az önellátás biztosítása. Mindez az ország sajátos politikai berendezkedését eredményezi, ami a belpolitikai döntéshozatalban a közvetlen demokrácia gyakorlását és a többléptékű közösségi autonómiát jelenti, azaz jogkörök felosztását a települések (kommunák), a kanton és az államszövetség között. A külpolitikában deklarált az ország semlegessége, az autonómia biztosítása az „ellenállás stratégiáját” alakította ki a gyakorlatban, amely azonban az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb konfliktusba került az országra is hatással lévő globális gazdasági, társadalmi és politikai trendekkel, elsősorban az európai uniós tagság és az euró elutasítása jelent növekvő tehertételt az európai exportra termelő ipar számára. Miközben a semlegesség az ország pénzügyi menedék szerepét erősíti, ugyanez az ipari termelésből adódó exportot veszélyezteti. A gazdaság mellett a társadalom és a kultúra is látványos átalakuláson megy keresztül. Zürich, Basel és Genf határokon átívelő világvárosokká nőnek ki magukat, miközben a magas hegyi területek elnéptelenednek, és Mittelland, azaz az öskantonok (Uri, Schwyz, Unterwalden), valamint Bern jelentősége egyre csökken az ország életében.

(Diagnózis: a mitikus centrum ma már csak ugar?) A Studio Basel célja a látvány tárgy-szerű analízise és ez alapján egy új identitás megfogalmazása. Elsősorban egy módosított térségi rendszert, topográfiát szeretnének megfogalmazni, mely öt nagy térségi típusból áll; metropolita régiókból, városhálókból, csendes zónákból, alpesi üdülőterületekből, és a hegyvidéki ugarból. A projekt kidolgozásakor az adminisztratív és politikai korlátoktól mentesen gondolkozhattak, de tisztában voltak vele, hogy ez a térségi elképzelés egy hadüzenet Svájc tradicionális, láthatatlan térségi-települési cellastruktúrája ellen. Véleményük szerint az elaprózódó községi autonómia a törékeny kormányzás legfőbb oka, amely mára már blokádok, tüntetések és létszámleépítések formájában országos problémákat okoz.

A határok képlékeny válása és a hagyományos városépítészeti kontúrok elmosódása felerősíti a községi autonómia ellentmondásait. A szerzők szerint minden község egy mini univerzum, ahol az egyes közfunkcióknak településenként külön-külön rendelkezésre kell állniuk, ezzel azonban a tájelemeknek egy olyan sűrűsége áll elő, aminek eredményeként az agglomerációs övezetnek minősülő Mittellandot mára már dús urbánus köd borítja, de épp a térségi struktúra fragmentációja miatt nem tudják egységes koncepció mentén kezelni a problémát. Herzog a kommunák szent tehénként kezelt autonómiájában látja a városiasodással való szembenézés mély elutasításának okát. A községi autonómia megkérdőjelezése persze jelentős politikai érdekeket sért, de Meili szerint a projekt politikai felhangját kezdettől fogva vállalták, ezért a kutatásuk eredményeit a szakmán kívülre is eljuttatták, és bemutatták az érdekelt szervezetek képviselőinek.

A szuburbánus területek elhatalmasodásával párhuzamosan a hegyvidék elnéptelenedése is problémát jelent. Miközben az ország történelmében meghatározó szerepet játszott a mezőgazdaság, addig mára társadalmilag és gazdaságilag is csökkent a jelentősége; a földművelésből és állattartásból eredő életforma már a múlté, az agrárium mindössze 4%-át foglalkoztatja a lakosságnak, miközben állami segélyezésből finanszírozzák működését. Az utóbbi években azonban visszaesett a turizmus és jelentős bevételektől esett el az állam, így a korábban a kompenzációra fordítható összegek elapadtak.

Az agrárium az ország önképét is hosszú évszázadokon át meghatározta, és bár a mezőgazdaságban dolgozók száma már évtizedek óta csökkenést mutatott, a svájci táj szerepe a turizmust szolgáló hivatalos országimázsának továbbra is meghatározó része maradt. A tízévenként megrendezésre kerülő svájci expónak, a Schweizerischen Landesausstellungnak például a rurális mítosz hagyományosan központi eleme volt, épp ezért volt szembetűnő, hogy 2002-ben már teljesen mellőzték a mezőgazdasági szektort.

(Alternatív regionális jövőkép) A kutatás során felvázolt diagnózist egy jövőbeli vízióvá fordítják át a kutatóépítészek, de nem jelölnek meg időhorizontot. Az összegző térkép statikus állapot helyett egy folyamatot ábrázol, melynek bizonyos részletei már a jelenben is érzékelhetők, a jövőben pedig mindez totálissá válhat. A folyamatok pusztá ábrázolása mellett él az értelmezés és forma adás lehetőségével, a szerzők nem kívánnak elszenvedői lenni az eseményeknek, inkább alakítóként lépnek fel és egy jövőbeni térségi identitás alapjait rakják le. Az ábrázolásban és a gondolkodásban különös jelentősége van a képlékenységnek, mintegy jelezve a területi változások dinamikusságát.

Az erejük teljében pulzáló metropoliszok a jövő életformáját jelentik az elnéptelenedő hegyvidékekkel szemben, területük az összekapcsolódó városmagok fűzéréből és a köztük kialakuló laza, urbánus tájból állnak. Az így létrejövő településfolyamokban az egykoron autonóm kommunák idővel feladják majd önállóságukat és egységes régiókba szerveződnek. A metropoliszok jellemzően Svájc peremvidékén található és a szomszédos országokba is átfolynak, mint például a három országot átfogó Basel–Mulhouse–Freiburg háromszög, a Genfi-tó térsége vagy Zürich. A vízió szerint az országhatárokon átnyúló kapcsolataik idővel erősebbé is válhatnak az államszövetséget összetartó erőknél és ez akár az elzárkózó ország szétszakadásához is vezethet. Bár ez ma még nehezen elképzelhető, a metropolita régiók kiemelkedése minden bizonnyal a főváros, Bern jelentéktelenné válását is magával hozza.

A metropolita régiók legyengített, lokális formája a városháló, ezek gazdaságilag az előzőeknél lassabban fejlődnek és kevésbé szorosan kapcsolódnak a globális rendszerekhez. A jelenlegi folyamatok például előrevetítik, hogy a jövőben Bern a környező kisvárosokkal egyetlen városkoszorút alkot majd, amit egyébként az S-Bahn már ma is egységes rendszerként fog össze. A berni gyűrű mellett Közép-Svájc (Mittelland) és a tövidékek városai fűződhetnek összefüggő hálózatba.

Az urbánus területek csoportjához tartoznak még azok az alpesi üdülőhelyek is, melyek állandó lakosainak száma ugyan alacsony, de a főszezonban akár európai viszonylatban is jelentős városokká duzzadhatnak, elég csak Gstaadra, Zermattra vagy Davosra gondolnunk. Az utóbbi mint kedvelt síparadicsom a World Economic Forum alatt bekapcsolódik a világ vérkeringésébe, hogy aztán a holtidényben ismét jelentéktelen faluvá zsugorodjon.

Az urbánus területek közé ékelődnek azok a kiegyenlítő zöld területek, amelyek a városiasodás számára tartalékterületeket biztosítanak. Az összefüggő urbánus folyamatban zöld lyukakként jelennek meg, melyeken belül nincsenek lokális alközpontok, az itt található települések megőrizhetik önállóságukat és rekreációs területeket biztosíthatnak a városi lakosság számára.

A maradék, hegyvidéki területek alpesi ugar elnevezése már önmagában is provokatív, ez az egyetlen térség, amely számára a kutatás nem lát értelmes perspektívát. Az alpesi ugar Svájc mitikus szívéét fedi le, azokat a területeket, ahonnan az Államszövetség története kiindult. A svájci identitásképben betöltött helyzete ellenére a gazdasági és a demográfiai veszteségek rohamosan nőnek, és bár a szerzők csak a problémák felvázolására törekedtek a politikusokra hagyva a döntések meghozatalát, ennél a területtípusnál egyértelművé tették az álláspontjukat, és az állam számára a területek feladását, azaz a kontrollált visszavonulást javasolják. Schmid szerint „ezeken a területeken a tradicionális modellje a készletfelhalmozásnak nem nyit újabb perspektívát”. Példaként a Calanca-völgyet említi, ahol az 500 fős lakosság életfeltételeinek biztosítására az Államszövetség (Bund) és a Kanton évi 4 millió svájci frankot költ infrastruktúrára, 0,9 millió frankot pedig mezőgazdasági támogatásként folyósít. Mind az ökológiai, mind az ökonómiai megfontolások alapján a közép-alpesi településeket fel kéne számolni és vissza kéne adni azokat a természetnek. Schmid szerint „a területek jövője csak a hulladékkezeléssel oldható meg, a regionális támogatások klasszikus eszközeivel nem”.

(Reflexiók a közéletben) A provokáció elég! – hangsúlyozza Herzog, azaz a javaslatokat nem konkrét ajánlásként vagy projektként készítik, nem akarják feltétlenül elképzeléseik szerint megváltoztatni Svájcot, bár a probléma megoldásával már nem lehet sokáig várni, mert a kiéleződő térségi különbségek komoly politikai robbanótöltetet hordoznak. Szerintük téziseikkel nem fogalmazzák meg új és meglepő állításokat, csak az amúgy is kitapintható folyamatokat ábrázolják. Mivel kezdetől fogva a közvélemény megszólítása volt a Studio Basel projektjének egyik legfontosabb küldetése, a kiadványt olyan vitanyagnak szánták, amellyel nemcsak az építész szakmát, hanem az egész közgondolkodást fel tudják rázni. Megjelenésekor széleskörű sajtónyilvánosságot kapott a kutatás, és ebben a vezető építészek ismertsége is nagy szerepet játszott.

A kiadványból minden község részére eljuttattak egy-egy példányt, mert épp ezek autonómiája jelenti a ballaszt Svájc (urbánus) fejlődésében. A berni kormányzat 2001-ben intézkedéstervezetet fogadott el *Agglomerationspolitik des Bundes*⁴ címmel, hogy az urbanizáció problémáit és lehetőségeit koordinálják. Emellett 2003-ban Angelus Eisinger és Michel Schneider az *Avenir Suisse*⁵ felkérésére elkészítette a *Stadtland Schweiz* című kiadványt, amelyben a szerzők – a Studio Basellel szemben – konkrét megoldási javaslatokkal álltak elő.

A *Tages Anzeiger* magazinja különszámot szentelt a kutatásnak; szerintük ez „az egyik legizgalmasabb, amit a svájci értelmiség az elmúlt évtizedben létrehozott”. A *Wochezeitung* ironikus felütésében értetlenkedik, miért fognak ismert építészek kutatómunkába, majd megjegyzi, már csak az a tény is meglepő, hogy egy Jaques Herzog lavinavédőművekkel és közlekedési hálózatokkal kezd el foglalkozni. Ugyanakkor kritikaként fogalmazzák meg, hogy az ingatlanpiacról és az adókedvezményekről egy szó sem esik, holott ezek az agglomerációnak és az ingázó életformának egyik legfontosabb hajtóerői.

(Élet a periférián) A Studio Basel tanulmányára az építész szakmából Gion A. Caminada válaszolt, aki személyesen is megszólítva érezhette magát, amikor saját települését, Vrint is felszámolandó területként jelölték meg. 2005. június 26-án az észak-olaszországi Meranban kiállítást és konferenciát szervezett az alpesi területek jövőjéről és ekkor publikálta a *Kilenc tézis a periféria erősítésére* című kiáltványát is.

Caminada, aki a Studio Basel alapítóihoz hasonlóan szintén az ETH professzora, téziseiben megerősítette, hogy hisz a periféria erejében, és az alpesi kultúrtáját az Alpok legnagyobb gazdasági tökéjének tartja. „Táj és kultúra fontos részei a turizmusnak. A kultúra kultiválás, megművelést jelent, befejezni mindazt ami természetes. De a kultúra másságot is jelent, ezért a globális normák a természet legnagyobb ellenségei. A kultúrturista egy ellentett világot keres, hogy megtermékenyítse saját kultúráját.” Épp ezért 1990-ben a települési stratégia egyik fontos alapköveként a vidéki ökoturizmus fejlesztéséért létrehozták a Pro Val Lumnezia alapítványt. A szomszédos völgyben fekvő Vals példája ugyanakkor ma már óvatosságra inti a község vezetőit; a Zumthor fürdője által felvirágoztatott faluban lakókat egyre inkább zavarja a rengeteg látogató. Nem véletlen hogy a Studio Basel kutatásában Vals területét már nem ugarként, hanem üdülőterületként jelölték meg.

Vrin kicsiny falu a Lumnezia-völgyben, a demográfiai krízis ezt a területet sem kímélte; míg 1950-ben 441 lakost számlált a település, addig 2000-ben már csak 249-et. 1958-ban lépett hatályba a kantonok közötti költségkiegyenlítés törvénye, azóta a falu segélyekből tartja fent magát, amit még további pénzekkel egészítenek ki a félbemaradt Greina-erőmű beruházása miatti kompenzációként. A környező községeknek ugyanis évente 2,4 millió frank bevételt jelentett volna, ha a *Nordostschweizerische Kraftwerke* nem állította volna le az építkezést. A falu mai településszerkezetét 1982-ben kezdték kialakítani, amikor az elaprózódást kezelő területrendezési terv keretében a korábbi 3500 gazdasági egységet 600-ra csökkentették és ezeken versenyképes mezőgazdasági üzemeket hoztak létre. Szigorú szabályokat vezettek be a tájhasználat és az építéseterén, kötelezővé téve a tervtanácsot. Kijelölték a belterület határait, hogy az épületek egy helyre koncentrálódjanak és ne szóródjanak szét a tájban az agglomerációhoz hasonlóan. A vrini modell 1998-ban vált széles körben ismertté, amikor megkapta a svájci műemlékvédelem⁶ Wakker-díját, majd 2004-ben az Arge Alp Díjat.

A falu túlélésért vívott harcáról nem sokat tudnánk, ha az építési szabályzatok, mezőgazdasági megfontolások mellett nem valósultak volna meg azok az építmények, amik a stratégiai elképzeléseket reprezentálták. Caminadanak nagy szerepe volt abban, hogy a jellegzetes graubündeni gerendaépítést képes volt újragondolni és az új szerkezeti kihívásoknak megfelelően alkalmazni. Az olyan közismert épületei mellett, mint amilyenek a vrini családi háza, a halottasház, a telefonfülke vagy a tornacsarnok, ezúttal a mezőgazdasági épületei érdemelnek nagyobb figyelmet. A falu peremén álló istállók részére előregyártható modulemet fejlesztett ki, amellyel gazdaságosabbá tudta tenni az építést. A mellékük telepített vágóhíd az építészeti értékein túl a közösségi, termelő szövetkezeti működés jó példája. A közösen fenntartott létesítményben a helyieknek lehetőségük van az állataik húsát feldolgozni és ezt követően a termékek közvetlen értékesítését megszervezni. A falutól távolabb eső üzemek számára előre gyártható elemekből kifejlesztett egy olyan építési rendszert, amivel a szállítást és a helyszíni munkát is gazdaságosabbá tehet.

Caminada azonban nem akar a világtól elvonult építész szerepében tetszelegni. Bár a hegyek közé zárt Vrinben lakik, egyetemi professzorként a zürichi ETH-n tanít, és mára már több épülete is megvalósult a szülőfalujától távolabb eső városias területeken. Ezek közül egyik legismertebb munkája, a disentis-i leánykollégium egy barokk kolostor mellett áll, az urbánus környezetben egyértelmű volt számára, hogy a már-már védjegyévé vált faszerkezetek helyett betont és vakolatot alkalmazzon, akárcsak a Vals főterén álló hotel épületénél, de több ország és nemzetközi pályázaton is sikerrel vett részt.

(Pozíciók és víziók) Ahhoz, hogy megértsük Caminada álláspontját, érdemes felidéznünk Popper bevezetőben idézett szavait a hegyvidéki népek szabadságvágyáról. Svájc hosszú évszázadokon át Európa koldusának számított, a látványos gazdasági fellendülés csak

az elmúlt száz év története. A nehéz hegyvidéki tájon gazdálkodó települések egyfajta válság-kultúrát alakítottak ki, ahol a legfontosabb érték a természeti és katonai fenyegetéssel szembeni állandó készenlét, amellyel megőrizhető a közösség és általa az egyén szabadsága. Caminada a 2011-es Architekturdialoge kötetben kifejti, hogy a szabadság számára annyit tesz, mint tartozni valahová; egy közösséghez, egy helyhez. Téziseiben a hagyományos vidéki kultúrát nem öncélú, nosztalgikus szempontból veszi védelmébe, hanem az ország egészéhez viszonyítva kívánja igazolni a periféria létjogosultságát. Caminada-nál a táj megművelése és a vidéki építő kultúra folytonossága az önellátás képességének fenntartása. Ha valóban eltűnik a vidéki kultúra, azzal mindaz a tudás és ismeret is elvész, ami a tájat megművelő ember sajátja és amelyet csak a gyakorlat által lehet megőrizni. Az elidegenedést okozó mezőgazdasági technológiák, a táj esztétizálása, azaz a természetvédelmi és műemléki területek csak tetszhalott állapotában őrzik meg a kultúrtájukat. Caminada számára a hegyvidéki termelés megőrzésének igénye ugyanúgy az önrendelkezés része, mint a Svájcban mai napig fenntartott bunkerek, az előírt mennyiségű élelmiszer háztartásonkénti felhalmozása vagy az önkéntesek állandó katonai készenléte. Bár ma az ország dinamikusan fejlődik, hosszú távon nem zárható ki egy olyan krízis helyzet, ahol ismét kiemelt fontosságú lesz az önrendelkezés személyes és közösségi képessége.

Épp ezért a perifériának az a feladata, hogy impulzusokat küldjön az urbánus területek felé, mellyel az önrendelkezés, az önellátás képességére figyelmeztetik a városi civilizációt. Az autonóm gondolkodás lényegét ezek a területek őrizhetik meg legtisztábban, és ezzel az átalakuló, urbánus területeket is inspirálhatják, hogy autonóm létformát alakítsanak ki. Ez az elképzelés ugyanakkor egyáltalán nem tűnik egyoldalúnak, ha a Studio Basel legújabb, Metabolism-Food nevű kutatási projektjét megismerjük, amelyben az urbánus területek (városahlók, metropolita régiók) önellátó képességére helyezik a hangsúlyt a városok kiszolgáltatottságának csökkentése érdekében.

HOLLANDIA

*„Minden társadalom társadalmi szervezeteken alapul. Az emberi közösségnek boldogulása érdekében együttélési formákat kell létrehoznia, meg kell osztania funkciókat, meg kell határozni a hatalmi alárendeltség összefüggéseit, röviden: meg kell szerveznie magát. A szervezetség hatalmat jelent, s a hatalom önmagában, teljes értékű cél nélkül rossz. Csak akkor lehet üdvös, ha személyes, erkölcsi felelősségérzeten alapul.”*⁷

A társadalom önszerveződése és a táj birtokba vétele szorosan összefügg a holland kultúrában. Az ország jelentős része tengerszint alatt fekszik, így a szárazföld nem adottság, hanem fáradtságos munka eredménye. A belvizes területeken a polderok létrehozása és megművelése nagyfokú szervezetséget kíván meg, ennek következtében a holland társadalom nemcsak önmaga, hanem a birtokba vett természet felett is hatalommal rendelkezik, a táj kultiválása azonban inkább jelent szimbiózist, mintsem a természet erőinek nyers leigázását. A polder-modell tehát egy olyan konszenzusra törekvő társadalmi modell, ami közvetlenül kifejezésre jut a kultivált táj látványában, ahol az egyéni tulajdonban lévő megművelt birtoktest reprezentálja az individuális szabadságot, a polder infrastruktúrájának összefogott, koncepcionális megszervezettsége pedig azt a felülről lefelé építkező önszerveződő társadalmi berendezkedést, amely a rendszer egészét szem előtt tartva közelíti a rész felé és különböző léptékű keretekkel jelöli ki a hétköznapi élet territóriumait.

(Helykijelölés: az ijburgi fejlesztés előzményei) Táj, város és társadalom megszervezésének különös példája az amszterdami IJburg fejlesztési terület, ahol mesterséges szigetek létrehozásával alakítottak ki nagyléptékű lakóterületeket. A projekt közvetlen előzményé-

nek a Zeeburg városrészben található egykori keleti kikötő megújítása tekinthető, amely beleillik a napjainkban világszerte zajló vízparti rehabilitációk sorába, Európában elég csak a hamburgi HafenCity-re, vagy Koppenhága kikötőnegyedére gondolnunk,⁸ bár az IJ-folyó torkolatánál pontosabb kifejezés, ha barna- helyett kékmezős beruházásként tekintünk a projektre.

A terület átalakulási folyamata 1876-ban kezdődött, amikor IJmuiden és Amsterdam közt elkészült az új csatorna, és bár a területet egészen a 70-es évek közepéig használták, a kikötő fokozatosan nyugatra települt. Az IJmeer biztonságos tengeröbölként évszázadokon át nagyban hozzájárult Amsterdam tengeri kereskedelmének virágzásához, a mesterséges csatorna azonban gyorsabb kijutást biztosított a nyílt vízre. A hajóforgalom áttelepülésével összhangban az IJmeer öblét kettős gátrendszerrel zárták el, ami lehetővé tette a mesterséges szigetekben való gondolkodást. Először 1964-ben merült fel a város keleti irányú bővítése egy 350 ezres városrészsel, és mivel a város körül csak szűk területen lehetett terjeszkedni, az IJ-tóban jelölték ki az új, közlekedési tengelyre felfűzött szigetcsoportot. A Van den Broek és Bakema által jegyzett Pamplusplan a keleti kikötőtől az akkor épülő Almere városáig mesterséges szigetek sorolásával hozta volna létre az új szárazföldet, a 60-as évek végén azonban a városfejlesztés más irányba terelődött, és a Pamplusplan helyett Bijlmeer és Almere szatelitvárosait építették meg. A 70-es, 80-as években felgyorsult a lakosság kiáramlása az Amsterdam körüli településekbe, a népesség rövid időn belül 850 000-ről 640 000-re csökkent, és a városvezetés ismét napirendre vette a keleti kikötő területének megújítását.

A Borneo-Sporenburg, illetve a Java-KNSM szigetek beépítése kapcsán korábban már kiderült, hogy a rendelkezésre álló építési terület nem elég nagy a fejlődéshez, és új mesterséges szigetek létrehozására van szükség. Emiatt a 80-as évek végén újra felmerült egy mesterséges szigetvilág létrehozása; a Nieuw-Oost terv 50 000 főnek kívánt lakást biztosítani. A 90-es években a központi VINEX program keretében dolgozták tovább a tervet, mint a koncentrált új lakásfejlesztés legnagyobb volumenű beruházása. Sőt az elképzelések szerint IJburgnak többnek kellett lennie egy átlagos VINEX-beépítésnél, a léptéke miatt egy új városnegyedet irányzott elő, ahol lakások mellett üzletek, irodaházak, iskolák és rekreációs lehetőségek állnak az ideköltözők rendelkezésére.

Végül 1996-ban született meg a döntés a tíz új homoksziget megtervezéséről, a városépítészeti koncepciót a Palmboom & Van den Bout páros jegyezte. A beruházás szükségességéről és a lehetséges következményekről széleskörű társadalmi vita bontakozott ki. A környezetvédők tiltakozása miatt 1997 tavaszán népszavazást rendeztek, amely során ugyan elutasították a beruházást, de az alacsony részvétel miatt érvénytelennek minősült az eredmény, és elkezdődhetett az építkezés.

(A történeti mintáktól a képlékeny tájformáig) IJburg beépítési koncepciójának előzményei a területtől nem messze, Amsterdam vízparti fejlesztései közt keresendők. Az Y-plein beépítése és a Keleti kikötők rehabilitációja elméleti és gyakorlati síkon egyaránt előkészítette a kékmezős fejlesztést, ugyanis ezeken a területeken szembesült a városépítész szakma először azokkal a kihívásokkal, amelyek a kontinuitás és identitás hiányából fakadnak. *A jelleg nélküli,* korábban ipari vagy ártéri területek rehabilitációja új beépítési kísérletek színhelyévé vált, ahol a morfológiai szemlélet helyett a tájépítés oldotta fel a hely és program ellentmondásait.

A holland városépítészetben az 1980-as évek közepén játszódott le az a szemléletbeli változás, amely során a korábbi, várostörténeti, tipológiaorientált tervezési módszertan helyett a táj kapcsolatteremtő szerepében kezdték megtalálni a nagyvárosi identitás prob-

lémájának megoldását.⁹ Nem véletlen, hogy épp a holland városépítészet jutott először arra a felismerésre, hogy a táj lehet az a nézőpont, amely képes az egyre inkább összeolvadó természeti és mesterséges környezet kihívásaira választ adni. A holland mélyföld természetföldrajzi adottságai megkívánták a mező- és vízgazdálkodás magas fokú megszervezettségét, a tájat átszövő fejlett infrastruktúrahálózatot, és a rendelkezésre álló terület sűrű beépítését. Ebből adódóan már viszonylag korán a táj nem egymástól élesen elválasztható felületekből, hanem az urbanizáció különböző fokait mutató, folytonos rétegekből állt. A holland tájépítészek által artificial landscape-nek nevezett, kultivált, mesterséges táj elsősorban a természet és épített környezet kölcsönhatásából alakult ki, és az ország identitásába mélyen beágyazódott.¹⁰

A város, mint a hagyományos minták dekonstruálásából kialakuló urbánus táj, először Koolhaas 1981-es Y-Plein kísérleténél jelent meg, amikor az Íj-folyó északi partján, az egykori árvízvédelmi területre szociális bérlakásokat és kapcsolódó közintézményeket helyezett el szokatlan beépítési formában. A korábban üres területet analitikus szemlélettel, a tájat alkotó egyenrangú elemek, tömegek, terek, mozgáspályák kölcsönhatásával rendezte be. Bár Koolhaas korát megelőzte, az elméleti és módszertani áttörés az ijburgi beépítést is jegyző Fritz Palmboomhoz köthető, aki 1987-es írásában az identitását kereső, jelleg nélküli ipari nagyváros Rotterdamt folyamatosan változó urbanizált tájként írta le.¹¹ Ebben a megközelítésben a táj alaprétege mindenhol ugyanaz, amire az urbanizációnak különböző fázisait mutató újabb és újabb rétegek épülnek, a központ felé egyre növekvő sűrűségben. Ez az analitikus, funkcionális rétegek logikus szervezéséből építkező szemlélet jelenik meg Palmboomnak az amszterdami mesterséges szigetekre kidolgozott koncepciójában is.¹²

Az egyre totálisabbá váló topografikus látvány jellemzi az egykori amszterdami Keleti kikötők Borneo-Sporenburg szigetének beépítését, amit Adriaan Geuze vezetésével a West8 iroda tervezett meg 1996-ban. Az IJburggal közel egy időben induló rehabilitáció programját jellemző szélsőséges léptékváltásokat és a vonatkoztatási rendszerek kontrasztját az épületegyüttesek tájformaként történő értelmezésével oldotta fel. A sűrű, alacsony intenzív beépítést három szobrászi szupertömb tagolja, amelyek intenzív jelenlétükkel nagyban meghatározzák a terület identitását. Ugyanakkor a tájelemek alkotta látványos mintázat leginkább felülnézetből vagy a tervezési modellen értelmezhető, a gyalogos nézőpontjából már kevésbé. Bár Koolhaas szerint a táj lett a kiüresedett történeti mintázatok helyett az a médium, amivel „mindenki közvetlenül kapcsolatba kerülhet”,¹³ és ami képlékenységevel képes az ellentmondások feloldására és a városi folyamatok lekövetésére, az egyre absztraktabb, a hétköznapi nézőpontoktól távolodó értelmezések, valamint a felszínes, spekulatív építészeti formálás a látványorientált megközelítés inflálódását is maga után vonta.

A tervezéseméleti változás tehát eltérő építészeti, városépítészeti, tájépítészeti léptékekben, de egymással szoros összefüggésben játszódtott le. A probléma a történeti fejlődés során kialakult, beállt mintázatok válságától indul, majd előbb ezek dekonstruálásával, később a formák képlékennyé válásával jut el a topográfia, illetve a táj felszabadító fogalmaihoz. A táj egyszerre jelenti az értelmezés elméleti nézőpontját, illetve gyakorlatban a tapasztalati külső látvány fontosságát.

A lépték, a nézőpont és a látvány egyaránt a tájtervezési módszer érvényességének határait feszegette a Borneo-Sporenburg beépítésében, és mivel az ijburgi fejlesztés a korábbi két vízparti rehabilitációhoz képest sokszorta nagyobb léptékű és összetettebb feladatnak bizonyult, ezért a terület megszervezésére és beépítésére már nem volt elegendő a látvány külső megközelítése. Az összetett, több lépésben, különböző

szakágakat integráló feladat egy olyan tervezési módszert igényelt, amely képes a látott kép mögötti struktúra újbóli felépítésére, és erre a polderek tektonikus rétegzettsége adott választ.

(A „re-konstruált” polder-modell) A polder-modell újrafelfedezésével a holland város-történeti fejlődés geneziséhez tért vissza a tervezőszakma. A bevezetőben már tárgyaltak szerint ezeket a gátakkal körülvett területeket a holland mélyföld belvizeinek kiszáritására és a tómeder megművelésére alakították ki, formájuk a természetes morfológia és az egyenlőségre törekvő geometrikus háló kölcsönhatásából jön létre. A polder-táj időtlen szépsége elsősorban az emberi használat monumentalitásából fakad, amellyel átlényegíti a fizikai konstrukciót. Ugyanakkor a látvány kifejező erejében fontos szerepe van a mesterséges formák lényegi funkcionalitásának, azaz a megművelt táj csak a legszükségesebb elemeket tartalmazza, tisztán alárendelve a rendszer egészének.

Az elmúlt években tájépítészek részéről ismét a figyelem középpontjába került a polder-modell, és kísérletet tettek egy olyan tervezési eszköztár kidolgozására, ami képes közvetíteni az építészeti program és a tájforma közt, annak ellenére, hogy napjainkra drámaian megváltozott a táj identitása és az egykori agrártájak helyén ma már urbánus és rurális elemek kollázsát találjuk.¹⁴ A polder-modell leginkább annak köszönheti reneszánszát, hogy transzparens rendszere és tektonikus felépítettsége révén kidolgozható egy olyan folyamat elvű tervezési módszertan, mely felülről lefele építkezve a terület egésze felől próbálja meg a definiálni a beépítés részleteit.

Első lépésben az alapréteg, az altalaj létrehozása a feladat. A természeti adottságok, azaz a szél, víz és a geológia minden egyes poldernél más és más, ezek alakítják ki a terület határait, méreteit és külső formáját. Második lépés az előzőekben kialakult kontúr és az agrártechnikai séma ütköztetése, aminek eredménye a tájat racionalizáló ortogonális háló. Ennek legkisebb egysége a szabvány parcella, ezek sorolásával alakul ki a parcellaszalag, két hosszanti oldalán utakkal összefogva. A szabályosan ismétlődő egységek a polder-modulok, ezek adják a derékszögű, egységes polder-táblát. A gát és a polder-tábla téglalapja közt fennmaradó szabálytalan rojt területeket szükség esetén bevonhatják a megművelt parcellák sorába. Harmadik lépés az épületek telepítése és a beépítési formák meghatározása a kétdimenziós raszter alapján. A polder hagyományos, jellegzetes beépítési formái a stólpok, a tanyák, az út menti épületszalagok, a falvak és a víz szivattyúzására használt malmok. A negyedik lépésben a látvány felől közelítve a mesterséges elemek megformálása és az építészeti kialakítás a cél, amely során kulturális jelentéssel ruházzuk fel a látványt.

A fent vázolt polder-modell a holland tájépítés első szakaszát mutatja be, ugyanakkor időközben a területek egy része átalakult, és ma már a városhálózatok részeként lakóterületeket vagy más urbánus funkciókat alakítottak ki rajtuk, de alapvető feladatukat, a mélyföldek szárazon tartását még ma is az eredeti csatornarendszerrel látják el. Az urbánus táj tehát egy második szakasza a fejlődésnek, amely új mintába szervezi a poldereket. Az infrastruktúra, a városi funkciók és a közlekedési hálózatok már szabadabban alakíthatóak, miközben az urbánus beépítési formák többnyire felveszik a terület eredeti felosztását.

(*Amszterdam, a polder város*) A holland városok formája, beépítése szoros következménye a delta polder rendszerének, és épp Amszterdam fejlődése az egyik legkoherensebb példa erre. De nemcsak a kompakt várostest beépítése vezethető vissza a polderekre, hanem az egyre kiterjedtebb agglomeráció révén a környék egykori agrártájai is ma már az urbánus háló alapját képezik. A polderek városi beépítésre gyako-

rolt hatása Amszterdam időbeli növekedésén keresztül figyelhető meg. A gáton belüli belváros, a „dam city” a városfejlődés gyújtópontja, ezt veszi körül a 19. századi csatornarendszer, amelyek mentén kialakult az „amszterdami keretes beépítés”. Mivel a terület korábban tőzeg-polder volt, a parcellák hosszú keskeny alakjából következik a sajátos beépítési forma. Az 1930 utáni expanzió során a környék poldereit kertvárosként építették be, ezek közé tartozott Watergraafsmeer is, ahol az agrártáj fontosabb elemeit, mint a csatorna- és úthálózatot átvették, a parcellázást pedig kertvárosi telekosztásának alapjává tették. A polder-séma tehát urbánus tartalommal gazdagodott, a városias használati zónák az eredeti agrár hálózatot követik, miközben radikálisabb beavatkozást jelent az infrastruktúra fejlesztése, hisz az út- és vasúthálózatok vagy a távvezetékek már kötetlenebbül szelik át a terület raszterét. A polder-séma tehát újabb tartalmakat is befogadhat, miközben az átalakuló, urbanizálódó rétegei folyamatosan torzítják egymást.

(IJburg: rétegek) A holland tájépítészet átalakulásának tükrében érdemes tehát megvizsgálni az ijburgi beépítés koncepcióját, mely léptékéből és funkcionális összetettségéből adódóan szükségszerűen vette át a polderek rétegződő rendszerét. Sőt, az ijburgi modellben a poldereken túl az amszterdami fejlődés esszenciális tapasztalata is megjelenik a földparcellák városias beépítési formájában. Mindez azonban nem a történeti minták panelszerű átemeléséből adódik, hanem abból a racionalitásból, amivel egy jól szervezett társadalom egy előzmények nélküli területet logikus rendben berendez.

2000 februárjában mutatta be Felix Claus, Frits van Dongen, Ton Schaap IJburg beépítési tervét az amszterdami városi tanács számára. A prezentáció a fenntartható városért tartott védőbeszéd volt, valamiféle „manifesztum a hétköznapiért”.¹⁵ A városépítészet gyakorlat az utóbbi időbe egyre inkább a „különlegességet” és az „eredetiséget” hangsúlyozta, ami túlságosan formalista terveket eredményezett, ahelyett hogy a szociális tartósságra és kényelem megkönnyítésére koncentrált volna.

Altalaj

A mesterséges szigetvilág szeszélyes kontúrját elsősorban vízrajzi szempontok és az uralkodó szélirány határozta meg. A víz mozgása, eróziós hatása miatt szabad utat hagytak az áramlatoknak, a nyílt víz felől pedig a második ütemben elkészülő szigetcsoport gátjai védik majd a területet. A tervezők figyelembe vették a tófenék topográfiai adottságait, hogy a homokszigetek létrehozását a lehető leggazdaságosabban oldják meg, a feltöltéshez szükséges anyagot a kikötők kotrásából biztosították. Emellett a végtelen tó látványára is odafigyeltek, a szigetek felosztását a táj fontosabb vizuális tengelyei alakítják tovább.

Infrastruktúra és program

A fejlesztés kidolgozásánál a központi VINEX-program korábbi példáihoz képest komplexebb és tágabb hatókörű regionális koncepciót dolgoztak ki. A telepítésnél fontos szempont volt az új városrész intenzív bekötése Amszterdam életébe, a szigeteket a Piet-Hein alagút és az Enneüs Heerma híd köti össze a belvárossal. A közutak terhelésének csökkentésére jó tömegközlekedési és kerékpáros hálózatot alakítottak ki. A főpályaudvarral az összeköttetést a 2005-ben átadott IJ Tram gyorsvillamos biztosítja, míg a 2006 nyarán elkészült látványos kerékpáros és gyalogos híd, a Nesciobrug Oost/Watergraafsmeert köti össze IJburggal.

A hosszú távú fenntarthatóság elérése érdekében kevert funkciók telepítésével 18 000 lakás mellett 12 000 új munkahelyet is létrehoztak. A szegregáció megelőzését a lakásösszetételrel próbálták megoldani, a 45 000 lakosú új városrészben különböző lakásminőségeket irányoztak elő, így egyaránt megtalálhatók itt vízparti villák, átriumos sorházak, valamint 4–8 szintes többlakású épületek. Továbbá igyekeztek a különböző társadalmi helyzetű lakókat egymás szomszédságába költöztetni, a támogatott bérlakások aránya pedig 30%.

Beépítés

A polder-modellhez hasonlóan a program és az infrastruktúra kidolgozását követően ortogonális rasztert fektettek a le Haveneiland területére, ezzel racionalizálva a szigetvilág szabálytalan formáját. A háló kijelölte az utak és a tömbök helyzetét, amiket a két hosszirányú szélesebb vízfelület és a kisebb csatornák rendszere módosít, valamint Centrumeiland irányába széles zöldsáv kíséretében a főút és az IJ Tram vonala átlósan átmetsz. A belső közlekedésben fontos szerep jut a hidaknak, amelyek a történelmi városközpontot idézik vissza. A hálóban a különböző terek, parkok és zöldfelületek tömbök kihagyásával jönnek létre, és ebbe a rendszerbe illeszkedik Haveneiland négyyszögletű kikötője is. A fennmaradó blokkokat beépítették, a kisebb, nem teljes értékű területeken tömör épülettömböket helyeztek el. A morfológiai alapsémát az egykori tözeg-polderekre épített amszterdami keretes tömbök szerkesztése jellemzi, ugyanakkor ezeket egyéni módon variálták, sokszor felszabdalták. A nagyobb alapterület érdekében a beépítést tekeredő vonalvezetéssel, fogazással vagy belső pontszerű bővítésekkel növelték, de előfordul a blokkok egy-egy nagyobb felületének tömör beépítése is.

A négy, hat szintes, többlakásos tömbök nagyvárosias sűrűséget eredményeznek, az intenzitás a vízpartoktól a főútvonal felé növekszik. A beépítést a neutrális, szabályos utcai térfalak és az individuális variációk közti egyensúlykeresés jellemzi. A teljes városrész összehangolt megjelenéséért Kees Rinboutt koordinátor felelt, míg az egyes tömböket más és más építészcsoport tervezhette meg, ezzel is segítve az egyéni, szabad formálást az összehangolt rendszeren belül.¹⁶

(Identitás) Látványos formai koncepció helyett a beépítés transzparens olvashatóságából vezethetjük le a terület identitását. A holland városépítészetben az elmúlt évtizedekben felgyűlt tapasztalatok alapján építették fel azt a racionális fejlesztési koncepciót, ami a társadalmi összetételtől a közlekedési hálózatok megszervezettségéig a projekt minden rétegében tetten érhető. Az urbánus tájforma egészétől a rész felé hierarchikusan építkező koncepció csak keretek felállítását vállalta, a formai elemek megkötését mellőzte, ezzel teret hagyva az egyes épületek individuális, kreatív megtervezésére. Talán nem véletlen, hogy nem a forma meghatározottsága, hanem a rendszer felől közelíthető csak meg a terület identitása; szabadság és territórium szorosan összefügg a holland kultúrában.

(Az esettanulmányok összefoglalása) Az átalakuló, folyamatosan változó látvány, az emberiség egyre erősebb tájalakító szerepe táj és építészet kapcsolatának új megközelítéseit igényli. A sokáig természeti vagy vernakuláris tájként kezelt területek az emberi tevékenységek térhódításával egyre látványosabb átalakuláson mennek keresztül, és ez a változás mára visszafordíthatatlanná is vált. Az urbanizált táj fogalma azon új minőségi dimenziókra irányítja a figyelmet, melyek megpróbálják a képlékennyé váló territóriumok, az elmosódó határok és az összekeveredő területi identitások változásait lekövetni.

IRODALOM

- Angélil, Marc; Himmelreich, Jörg: *Architekturdialogue Positionen Konzepte Visionen*. Niggli Verlag, Zürich, 2011.
- Bideau, André: *Die Geburt der Maus*, in: WOZ - Die Wochenzeitung, 2005.11.05., <http://www.woz.ch/artikel/inhalt/2005/nr48/Kultur/12557.html>
- Caminada, Gion A.: *Stiva da morts. Vom Nutzen der Architektur*. (2. Aufgabe, gta Verlag, ETH Zürich, 2005.
- Caminada, Gion A.: *Kilenc tézis a periféria erősítésére*. (ford.: Herczeg Tamás DLA)
In: <http://server.filozofia.bme.hu/~kerekgyarto/szakmernoki>
- Diener, Roger, Herzog, Jacques, Mieli Marcel, de Mueron, Pierre, Schmid, Christian: *Switzerland – An Urban Portrait, ETH Studio Basel*, Contemporary City Studio, Birkhäuser Verlag, Basel, 2006.
- „Einladungs karte: Angélil, Marc; Himmelreich, Jörg: *Architekturdialogue Positionen Konzepte Visionen*.” (Niggli Verlag, Zürich, 2011.), in: Architekturforum Zürich, 2011.11.04. <http://www.af-z.ch/node/572>
- Heller, Andreas: *Es gibt noch Platz*, in: NZZ Folio, 2012/1, <http://www.nzzfolio.ch/www/21b625ad-36bc-48ea-b615-1c30cd0b472d/showarticle/44cc20ae-bc3d-4184-a2aa-90423388d81f.aspx>
- Hildebrand, Sonja: *Urbane Schweiz. Urbanistische Konzepte für die Schweiz von 1930 bis heute*, in: H-Soz-u-Kult, 13.09.2006, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=790&type=diskussionen>
- Hubertus, Adam: Mythos, Brachen, Branding. *Schweizer Bergdörfer zwischen Abwanderung und Erneuerung*, in: Deutsche Bauzeitung, 2007/5 <http://www.nextroom.at/article.php?id=26750>
- Hollenstein, Roman: *Alpiner Urbanismus. In Meran werden Gion A. Caminadas architektonische Visionen für Vrin diskutiert*, in: NZZ Online, 2005.06.03., <http://www.nzz.ch/2005/06/03/ad/articleCUL2H.html>
- Hönig, Roderick: *Stadtebauliche Analyse. Ein neuartiges Lehrperiment der ETH Zürich in Basel*, in: NZZ Online 1999.11.05., <http://www.nextroom.at/article.php?id=4938>
- Kis Dániel: Svájce – urbánus? in: <http://epiteszforum.hu/node/1573>
- Kriesi, Hanspeter: *Közvetlen demokrácia. Svájce esete*. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest: DKMKA – Századvég, 2009. pp. 87–106.
- Popper, Karl R: *Szabadság és demokrácia*. (ford: Báthori Csaba) in: *Nagyvilág XLIII*. 9–10, 1998, <http://www.c3.hu/scripta/nagyvilag/98/0910/11popp.htm> (eredetileg: Die Philosophie und die Wissenschaften. Simon Moser zum 65. Geburtstag. Meisenheim am Glan (Anton Hain) 1967.)
- Rüegg, Peter: *Schweiz in neuem Licht sehen*, in: ETH Life, 2005.11.08, <http://archiv.ethlife.ethz.ch/articles/tages/staedtebauportraet.html>
- Rüegg, Peter: *Metropolregionen sind Realität. Neues Buch zur Raumentwicklung*, in: ETH Life, 2006.03.30, <http://archiv.ethlife.ethz.ch/articles/sciencelife/metropolregionen.html>
- Scorhauffer, Bettina (ed.): *Cul zuffel e l'aura dado. Gion A. Caminada*. Quart Verlag, Luzern, 2008.
- Schäfer, Robert: *Landscape Urbanism*. Topos 71, 2010
- Spier, Steven; Tschanz, Martin: *Swiss Made. New Architecture from Switzerland*. Thames and Hudson, London, 2008.

* * *

- Benkő Melinda; Fonyódi Mariann: *Glocal city. Kortárs európai városépítészet*. Terc, Budapest, 2010.
- Bobbink, Inge; Loen, Suzanne: *Water in Zicht. Een verkenning naar mogelijke landschapsarchitectonische*. Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2012.
- Buurman, Marlies – Kloos, Marten (szerk.): *Impact. Amsterdamse stedenbouw na 1986*. Urban Planning in Amsterdam after 1986. Arcam, Architecture and Natura Press, Amsterdam, 2005.
- De Groot, Frank: *IJburg*. Amsterdam Development Corporation, Amsterdam, 2004.
- Gera Judit: *A holland kultúra sokféle arca*. in: *Élet és Irodalom*, Vol. 53, No. 44., 2004.
- Huizinga, Johan: *Hollandia szellemi ismérve*. in: Huizinga, a rejtőzködő. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. p. 92–127.
- Ibelings, Hans (szerk.): *The Artificial Landscape – Contemporary architecture, urbanism, and landscape architecture in the Netherlands*. In: Hans Ibelings (ed.), *Netherlands Architecture Institute (NAi) Publishers*, Rotterdam, 2000.
- Lootsma, Bart: *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*. Thames and Hudson, London, 2000.
- Móser Balázs: *A víziótól a megvalósulásig. Vízparti fejlesztések Amszterdamban*. in: *Építészfórum*, 2008.08.26. <http://epiteszforum.hu/node/10358>. megtekintve: 2012.05.31.
- Palmboom, Fritz: *Rotterdam, verstedelijkt landschap*. 010 Uitgeverij, Rotterdam, 1987.
- Reh, Wouter, Steenbergen, Clemens; Aten, Diederik: *Sea of Land. The polder as an experimental atlas of Dutch landscape architecture*. Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2007.

- Szántó Katalin: *A táj megdicsőülése – transzparencia a holland városépítészetben*. in: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról*. Terc, Budapest, 2002.
- Ten Cate, Gerda; Camp, D'Laine: *Nieuwe open ruimte in het woonensemble / New Open Space in Housing Ensembles*. NAI Uitgevers / Netherlands Architecture Institute (NAI) Publishers, Rotterdam, 2009.
- Van Den Bout, Jaap; Palmboot, Frits: *IJburg. Ontwerp voor een nieuwe stedelijke uitbreiding van Amsterdam*. Palmbout – Urban landscapes, Amsterdam, 2002.
- De Korte, Yvonne; Maes, Lieselore: *IJburg 2010 Architectuurkaart / Architectural map*. Amsterdam, 2010.

JEGYZETEK

- 1 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz., önálló kötetben: Bp., 1983; Les trois Europes, Fernand Braudel előszavával, L'Harmattan, Domaines danubiens sorozat, Párizs, 1985, II. kiadás Virág Ibolya (ford.), Párizs, 2002.
- 2 Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. Sajtó alá rend. és a bev.-t írta: Szabó Zoltán. London, 1960.
- 3 Popper, Karl R: *Szabadság és demokrácia*. (ford.: Báthori Csaba) in: *Nagyvilág XLIII*. 9–10, 1998, (eredetileg: Die Philosophie und die Wissenschaften. Simon Moser zum 65. Geburtstag. Meisenheim am Glan (Anton Hain) 1967.)
- 4 Szövetségi Agglomerációpolitika.
- 5 Svájc vezető nagyvállalatai által finanszírozott szervezet.
- 6 Schweitzer Heimatschutz.
- 7 Huizinga, Johan: *Hollandia szellemi ismérve*. in: Huizinga, a rejtőzködő. Balassi Kiadó, Budapest, 1999, p. 92–127.
- 8 Móser Balázs: *A víziótól a megvalósulásig. Vízparti fejlesztések Amszterdamban*. in: *Építészfórum*, 2008.08.26. <http://epiteszforum.hu/node/10358>. megtekintve: 2012.05.31.
- 9 Szántó Katalin: *A táj megdicsőülése – transzparencia a holland városépítészetben*. in: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról*. Terc, Budapest, 2002.
- 10 Ibelings, Hans (szerk.): *The Artificial Landscape – Contemporary architecture, urbanism, and landscape architecture in the Netherlands*. In: Hans Ibelings (ed.), Netherlands Architecture Institute (NAI) Publishers, Rotterdam, 2000.
- 11 Palmboom, Fritz: *Rotterdam, verstedelijkt landschap*. 010 Uitgeverij, Rotterdam, 1987.
- 12 Van Den Bout, Jaap; Palmboot, Frits: *IJburg. Ontwerp voor een nieuwe stedelijke uitbreiding van Amsterdam*. Palmbout – Urban landscapes, Amsterdam, 2002.
- 13 Ld. Szántó 2002, 7.
- 14 Reh, Wouter, Steenbergen, Clemens; Aten, Diederik: *Sea of Land. The polder as an experimental atlas of Dutch landscape architecture*. Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2007.
- 15 Buurman, Marlies – Kloos, Marten (szerk.): *Impact. Amsterdamse stedebouw na 1986*. Urban Planning in Amsterdam after 1986. Arcam, Architecture and Natura Press, Amsterdam, 2005.
- 16 Az épületeket jegyző építészirodák: KCAP: Block 11, SeArch: Block 17, De Architecten Cie: Block 23, Claus en Kaan: Solid 18.

A longobárdok

(*Bevezetés*) A népvándorlás hosszú századai elhozták a véget a Római Birodalom számára. Az európai kontinens hatalmi viszonyainak gyökeres átformálói közé tartozó germán népek sorába tartoztak a gótok, a vandálok, a frankok, a gepidák, a longobárdok és még sok kisebb nép. Dolgozatom a longobárd népről fog szólni; mitikus eredetüktől egészen államuk tulajdonképpeni megszűnéséig, a frank függőségbe kerüléséig. Vándorlásaik során a mai Magyarország területén, az egykori Pannonia provinciában is megállapodtak egy időre, így e nép részese lehetett annak a mozgásnak, amely csak a honfoglalás után ért véget a Kárpát-medencében.

(*A longobárdok eredete és történetük Pannóniában*) A longobárd őstörténetről leg részletesebben Paulus Diaconus ír *Historia Longobardorum* (A longobárdok története) című munkájában, amely a VIII. században keletkezett. Paulus felhasználja az *Origo Gentis Longobardorum* (Longobárd eredettörténet) 668–670-ben írt változatát. Ennek az írásnak, valamint a közhiedelem nyomán írta, hogy a longobárdok (másik nevükön: *winnilek*) őshazája Scandinavia, illetve Scadanan szigete. Ez volt minden germán nép bölcsője, ezért Germániának is nevezték. Ez az őshaza-elképzelés Ablabius elveszett gót-történetéből maradt meg, és Jordanes *Geticájában* maradt ránk (551). Ez a toposz a VI–VII. századi frank, a burgund és a szász eredetmondában is előfordul. Egyes elképzelések szerint az *Origoba* is csak a VII. század környékén kerül bele Scadanan szigete. Sőt, a frank Fredegarius egyenesen a kontinensre helyezi a longobárdok őshazáját.

Az őshaza elhagyásáról a következő történet maradt fenn: Scadanan szigetének lakossága annyira felduzzadt, hogy egy részük kénytelen volt elvándorolni. Három csoportba osztották fel magukat, és sorsot húztak. A vesztes csoport elindult új hazát keresni egy ikerpár, Ibort és Aiot vezetésével, akiknek mitikus ősanyjuk Gamba volt. Így érkeztek el Scoringába,¹ ahol a vandálok adófizetésre akarták őket kényszeríteni. A longobárdok azonban nem voltak hajlandók erre, így harcra került sor. Freyához, Wotan feleségéhez könyörögtek segítségért. Ehhez az eseményhez kapcsolódik a nép elnevezésének a legendája is. Ugyanis Freya utasítására a longobárd asszonyok hajukat az arcuk elé rakták, hogy Wotan őket is férfinak nézze, és támogatása biztos legyen. Erre a cselre azért volt szükség, mert a férfiak kevesen voltak. A hosszú hajból így hosszú szakáll lett, és ennek megfelelője a „*longobardorus*” szó. Így a longobárdok elnyerték az istenek támogatását, és egyúttal a győzelmet is.

A scorgiai tartózkodás a Wotan-féle történettel szemben azonban nem csak legenda. Több régészeti feltárás is bizonyítja, hogy a longobárdok legalább egy évszázadot eltöltöttek az Elba mentén.

Visszatérve a longobárdok vándorlásához: Scorgia után Mauringába mentek,² ahol sok rabszolgát tettek szabaddá. Innen pedig Gollandába³ vándoroltak, és a továbbiakban is az Elba mentén haladtak.

Ibort és Aio halála után Aio fia, Agelmund, mint király uralkodott a longobárdok felett, utána pedig sorban: Lamisso, Lethu, Hildeoc, Gudeoc⁴, Claffo és Tato.

A longobárd társadalom a Kr. u. II. században átalakuláson ment keresztül. A fegyveres nép háttérbe szorult, megjelentek a királyok. Ezek hatalma a fegyveres kíséreten nyugodott. Az első longobárd király 380/400 körül kerülhetett hatalomra. Az előbbieken felsorolt, mitikus királyok után az első biztosan történeti személy Gudeoc volt a Lething nemzetségből, aki 480 körül a cseh medencébe vezeti népét. Unokája, Tato vezetésével foglalták el a Feldet⁵ 505/507 tájékán. Itt azonban a herulok befolyása alá kerültek. A két nép közötti háborúból a longobárdok kerültek ki győztesen; Rodulf herul király elesett a harcban. A herulok ezután gepida és kelet-római területekre menekültek.

A következő időszak jószerével a trón elfoglalása körüli harcokról szól. Tatot öccsének, Winigisnek a fia, Wacho ölte meg 510 körül. A longobárdok ekkor terjesztették ki hatalmukat Észak-Pannoniára. Erről a korszakról Paulus mellett Prokopios, Agathias, és Menander Protektor is írt. Wacho uralma alá hajtotta a szvébeket is, és hogy a terület feletti uralmát legitimizálja, elvette feleségül Rodulf lányát, Silingát. Mivel első házasságaiból csak lányok születtek, maga mellé vette unokaöccsét, Risiulfot, mint leendő örökösét. Wacho fiának, Waltarinak a születése után azonban menekülnie kellett. Risiulfot 539 körül ölték meg, Wacho pedig 540 körül halt meg.

A gyermek Waltari mellé gyámot („*munduald*”) adtak, aki Wacho türingiai feleségének a rokona, a Gausus nemzetségbe tartozó Audoin volt. Waltari ezek után 546-ben, gyanús körülmények között távozott az élők sorából. Utódja természetesen Audoin lett, aki addig is a hatalom birtokosa volt. Politikája gyökeresen más volt, mint Wachoé. A gepida és frank szövetséget felmondta. Helyette I. Justinianus császárral igyekezett jobb viszonyba kerülni. Segítségével Audoin 547-ben vonult először a gepidák ellen. Uralkodása idején vették birtokba a longobárdok Dél-Pannoniát. 549-ben elmaradt a következő longobárd–gepida összecsapás egy napfogyatkozás miatt. Az eseményt kétéves fegyverszünet követte, majd 551-ben Asfelden⁶ néztek újból szembe egymással. A csata longobárd sikerrel végződött. Ráadásul a gepidák részéről elesett Turisind király fia, Thorismod herceg. Paulus szerint a herceget párviadalban győzte le Alboin, Audoin fia. Más feltételezések szerint azonban – mivel Alboin ekkor még csak 4-5 éves volt – a párviadal győztese Amalafriad türing herceg, Audoin sógora volt.⁷

A sorozatos harcok, és némi bizánci nyomás hatására a két nép megállapodott, hogy kivégzik az udvaraikban élő trónkövetelő hercegeket, azaz Tato fiát, Hildigist és a gepida Ostrogothát. Ez így is történt.

A császárral szövetségben a longobárdoknak többször kellett segédcapatokat küldeni. Így harcoltak Itáliában Narses vezetésével Totila osztrogót királlyal, de a perzsa hadszíntéren is feltűntek.

Az 550-es évektől Audoin ismét nyitott a frankok felé. I. Clotachar leánya, Chlodoswintha Alboin felesége lett.⁸ Ismét helyre áll a jó viszony a két nép között. Audoin még pár évig uralkodott; halálának pontos ideje nem ismert.

(Alboin uralkodása. Kivonulás Itáliába) I. Justinianus császár egyik taktikája volt, hogy a különböző barbár népeket szövetségként, vagy ellenségként kijátszotta egymás ellen. A Kárpát-medence területén élő népek is ennek a „játéknak” a részesei lettek. A császár igyekezett egyensúlyt tartani a longobárdok és a gepidák között, egészen 565-ben bekövetkezett haláláig. A longobárd trónon ekkor már Alboin ült, a gepidák királya pedig esküdt ellensége, Kunimund volt, Turisind második fia. Az első összecsapásra 566 tavaszán került sor. A Sirmiumig visszaszoruló gepidák II. Justinushoz, az új csá-

szárhoz fordultak, aki el is fogadta a szövetséget. Ekkoriban kezdte meg Alboin erőszakos arianus térítését népe körében, ezzel is az ortodox Bizánc ellen fordulva. Ezzel egyidejűleg a frank szövetség is megújul.⁹

A második longobárd–gepida háború longobárd vereséggel zárul. Kuniund a segédcsapatokért cserébe átengedi Sirmiumot a bizánciaknak.

A vereség olyan súlyos volt, hogy Alboin népét a pusztulás fenyegette. A megoldást ezúttal I. Sigebert frank király szolgáltatta: a longobárdok frank közvetítéssel kötötték meg szövetségüket az avarokkal 566–567 fordulóján. 567 tavaszán a gepidákat két oldalról érte támadás. A longobárdokkal vívott, döntő összecsapásban maga Kunimund is meghalt;¹⁰ lánya, Rosamunda Alboin fogságába kerül. A király első felesége halála után ismét megnősült, és elvette a gepida királylányt. Ezzel a frank szövetség felbomlott.

Az igazi győztesek azonban az avarok voltak. Baján kagán kemény feltételeket szabott: a gepida területeken kívül a longobárd lovak tizedét is akarta. A feltételek nem voltak teljesíthetők Alboin számára, aki belátta, sokkal erősebb szomszédot kapott, mint amilyenek a gepidák voltak. Ezért 568-ban új szerződést kötött az avarokkal, melyben átengedte Pannóniát Baján népének. 568. április 2-án a longobárdok családostul elhagyták földjüket.

(Az itáliai longobárd királyság) A történetírók körében elterjedt történet, hogy a longobárdokat Itáliába Narses bizánci hadvezér hívta.¹¹ Ez volt a bosszú azért, hogy Sophia császárné nyomására mellőzték az udvarban. Narses árulásának története azonban csak kitaláció.

A longobárdok mellett más népek is érkeztek Itália földjére. A legyőzött gepidákon kívül szászok is csatlakoztak hozzájuk, méghozzá családostul.

568. május 20-án a longobárdok megkezdték Itália előzönlését. Mivel nem bíztak az avarokban, megszállták az Iuliai Alpok innenső oldalán lévő erődöket. Venetia tartományban elfoglalták Forum Iulii¹² városát. Ennek első hercege Alboin unokaöccse, Gisulf lett. Még ebben az évben került a longobárdok kezére Aquileia, 569-ben Milánó, 572-ben pedig Pavia. Ez utóbbi várost tette meg székhelyévé Alboin. A király azonban nem sokáig élvezhette új hazáját. Egy veronai lakoma során Rosamundát arra kényszerítette, hogy az apja koponyájából készült ivócsészéből igyon. Az asszony bosszúja nem maradt el: szeretője, Helmechis és Alboin testőre, Peredeo orvul legyilkolták Alboint¹³ 572. június 28-án. Helmechis hiába próbálta megszerezni a trónt, szeretőjével együtt menekülnie kellett. A párt Longinus, a Ravennai Exarchátus helytartója fogadta be. Rosamunda a parancsnok kedvéért megmérgezte Helmechist, aki kardjával kényszerítette az asszonyt, hogy szintén igyon a méregpohárból. Így végezték Alboin gyilkosai.

(A dukátusrendszer kialakulása) Már szó esett Forum Iulii elfoglalásakor, hogy a terület feletti kormányzást Gisulf kapta meg. Ez volt az első longobárd hercegség. Később a következő hercegségek jönnek létre Észak-Itáliában: a paviai, a bergamoi, a bresciai, és a tridenti.¹⁴ 605-ben pedig még két hercegség jön létre Dél-Itália területén: a spoletói és a beneventói.¹⁵ A longobárdok erőszakos hódítása és berendezkedése tovább rontotta a félsziget helyzetét. A rómaiakat a helyi vezetők engedélyével arányosan fosztogatták. Az előkelőket, hivatalnokokat és püspököket elűzték vagy megölték. Ezen a helyzeten már Alboin is változtatni akart, korlátozva a fosztogatásokat. De a halála után a Beleos nemzetségből megválasztott Cleph (572–574) ismét szabadjára engedte a rablásokat. Uralkodásának gyilkosság vetett véget. A következő tíz év az interregnum időszaka

volt. A hercegek külső katonai vállalkozásokba kezdtek. Forum Iulii hercegei az avarok ellen vonultak bizánci kérésre, a frank területeket pedig Tolardus és Nuccio hercegek támadták.

A tízéves interregnumot megelégelve Cleph fiát, Autharit választották királlyá. A külpolitikai helyzet ekkor jelentősen javult. Békét kötöttek a frankokkal és a bizánciakkal, és dinasztikus házassággal szövetséget kötöttek a bajor herceggel. Authari felesége így a katolikus Theodelinde lett. Politikai okokból azonban nem engedte népének, hogy katolikus hitre térjen.

A királyság helyzete tovább javult Agilulf idején (591–616). Vallási kérdésekben sokkal elnézőbb volt, mint apja. A longobárdok ekkor már szabadon gyakorolhatták a katolikus hitet. Megújult az avar szövetség – ők segítették a királyt a Ravennai Exarchátussal szemben (602–603) és Forum Iulii hercegei ellen is. A longobárdok fennhatósága alá került Isztria, Cremona és Mantua. Sőt, Dél-Itáliában a két új hercegség is létrejött: Spoleto és Benevento. Ezek hamar függetlenítették magukat a királyi hatalomtól. 605 körül Bizánc már csak Ravenna, Ancona és Róma területei fölött gyakorolhatta hatalmát.

Agilulf után a gyengeelméjű fia, a katolikusnak nevelt Adaloald következett (616–626). Vele megszakadt az apáról-fiúra való öröklés; állandósulni látszott a választókirályság. Az lett király, akit a hercegek megválasztottak, vagy aki esetleg le tudta verni őket.

Arioald király idején (626–636) újabb frank beavatkozásnak lehetünk szemtanúi. Ezúttal is a Gausus nemzetség által kézben tartott Forum Iulii hercegséget kellett leverni. Habár arianus vallású volt, Arioald nem lépett fel a katolikusokkal szemben.

Arioald utódja a longobárdok egyik legfontosabb törvényhozója, Rothari lett (636–652). Nevéhez kapcsolódik az *Edictus Rothari* (643), amely 388 rendelkezést és büntetést tartalmaz. Vallási türelme is fontos mérföldkő. A királyi székhelyen, Paviában egyszerre volt katolikus és arianus püspök is. Ennek köszönhetően a longobárdok körében egyre elterjedtebbé vált a katolikus hit. Sokan persze megmaradtak az arianus hiten, sőt, régészeti leletek bizonyítják, hogy a VII. században még a régi isteneket is tisztelték néhányan. Van olyan sír, amiben egyszerre megtalálhatók a pogányságra és a kereszténységre utaló jelképek.

Rothari fiának, Rodoaldnak (652–653) rövid uralma után I. Aripert (653–661) került trónra. Ő volt az első, aki fellépett az arianizmus, mint eretnek vallás ellen. Az Aripert utáni uralkodók már mind katolikusok voltak, sőt, a nép körében is elterjed ez a hit. Azonban a Bizánccal való közeledés ismét elmaradt; a longobárdok ugyanis a schismatikus irányzatot követték.

Aripert halála után a beneventoi herceg, Grimuald (661–671) ragadta magához a hatalmat, miután a jogos örökösöket, Pectaritot és Godapertet legyőzte. A király hatalma ekkor átmenetileg a déli tartományokra is kiterjedt. Grimuald szerencsésen oldotta meg a belső viszályokat is: az avarok segítségével legyőzte Forum Iulii hercegét, Lupust.

A virágzó időszak után azonban ismét bizonytalan időszak következett. Grimuald öccse, Gisulf (671–688) nem tudta kezében tartani a hatalmat. A déli hercegségek ismét függetlenítették magukat. Halála után Cunincpert (688–701) ragadta meg a hatalmat. 698-ban egy zsinaton sikertelen kísérletet tett az ortodox katolicizmus és a schismatikus vallás összeboronálására.

A VIII. század eleje a trónviszályok és belharcok időszaka lett. Egymást követték az uralkodók: Raginpert (701), II. Aripert (701–712) és Ansprand (712). A változást végül Ansprand fia, Liutprand (712–743) hozta el. A királyi hatalom ismét megerősödött; a

déli hercegségeknek be kellett hódolniuk. Rothari törvényei még nem foglalkoznak igazán vallási kérdésekkel; Liutprad törvényei viszont már igen. Az egyházi törvények szerint szabályozták a házasságkötés módját, valamint védelmezték az apácákat és kolostoraikat. Csak a király beleegyezésével vonulhatott egy nő apácának. A 727-es törvények felléptek a tévtanítások, a pogányság és az eretnekek ellen. A pogány jósök, vagy ősi kultikus helyek felkeresése súlyos büntetést vont maga után. Liutprad törvényeiben elismerte a pápát az egyház fejének, de ez korántsem jelentett békülést. A 750-es törvények a katonai szolgálatot páncélos lovasok, lándzsás lovasok és íjászok szerint szabályozzák.

Liutprad halála után¹⁶ tovább folytatódik a királyi hatalom előretörése. Ratchis (744–749) uralma alatt átmeneti visszaesés tapasztalható, de utódja, Aistulf (749–756) megdönti a Ravennai Exarchátust (751). Ezzel Bizánc itáliai jelenléte gyakorlatilag megszűnik. Közép-Itáliában ekkor már csak egy hatalom volt a longobárdokon kívül: a pápaság. II. Sándor pápa ekkor a frank uralkodóhoz, Kis Pippinhez fordult. 754-ben Aistulf vereséget szenvedett a frankoktól, és le kellett mondania az Exarchátus területről a pápa javára. Pippint ekkor a pápa frank királlyá koronázta. 756-ban a longobárd hódítási kísérletnek ismét véget vetettek a frankok.

Desiderus király (756–774) ekkor dinasztikus úton próbálja kivédeni az esetleges frank támadást: beházasodott Nagy Károly családjába. A 772-ben megindult longobárd támadás ellen azonban Károly a pápa oldalán lép fel: 773–774-ben meghódította a longobárd királyságot, és birodalmához csatolta. Címei között szerepelt ezután a Rex Longobardorum is. Károly hatalma kiterjedt a déli hercegségekre is; Spoleto-ra közvetlenül, Benvento azonban megőrizhetett valamennyit önállóságából. A VIII–IX. században két új hercegség is létrejött Salerno és Capua központtal.

776-ban Rotguad a longobárd előkelők támogatásával felkelést robbantott ki, de Károly leverte őket. A felkelők ezután a régi szövetséges avarokhoz menekültek, de segítségükben már nem reménykedhettek.¹⁷ A királyság sosem nyerte vissza önállóságát. A longobárd jog a XI–XII. századig fennmarad. Azokat nevezték longobárdoknak, akik e szerint éltek. Emléküket a középkorban Lombardia elnevezése őrizte meg.

(Longobárd társadalom és egyház) A társadalmat a 643-ban írásba foglalt *Edictus Rothariból*, korabeli forrásokból és régészeti emlékekből ismerhetjük.

A vándorlás időszakában erősen éltek a nemzetségi kötelékek, amik felbomlani látszottak nem sokkal a Pannóniába való beköltözés előtt. A nemzetség (*fara*) ezek után névlegessé vált. Továbbélése főleg az előkelőbb rétegben figyelhető meg: a *farák* hététeret biztosítottak az uralkodóknak, Itáliában pedig a hercegeknek. A királyi hatalom sebezhetőségét jelzi, hogy nem tudott az egész népre (*gens*) támaszkodni, csak saját nemzetségére.

A *farába* beletartozott a vezető család rokonsága, a teljes jogú, nem rokon szabadok, a félszabadok és a szolgák is. Itáliát *in fara*, azaz háznép, birtok vagy egy falu népeként szállták meg (erről tanúskodnak a Fara helynevek). Ezek a területek nagyjából egybe estek a korábbi római területi egységekkel. Pannoniában a *farák* nem mindig falvak szerint települtek; gyakran nagy családokra bomolva udvarházakban, tanyákon éltek. A *farák* közti vitákban a falunagy (*sculdhais*) döntött. A pannóniai és itáliai időszakban 30 nagy *fara* ismert. Ezek közül a legfontosabb a Lething, amely a királyt adta 546-ig. Több más *fara* pedig a seregvezéreket, a későbbi hercegeket (*dux*, *duces*) adta: Gausus, Harodius, Guging, Beleos, Anawa, Kaup. A kisebb *farák* vezetői a nemesek (*adalingik*): pl. Ademar, Authareni, Winifred stb. A hercegeknek és a királynak saját

hivatásos harcosokból álló kísérete (*gasindium*) volt. Hogy ezeket megtartsák, a hadizsákmányból jelentős ajándékot kellett adni a katonáknak. Az itáliai tisztségviselők elűzése után a katonák feladata lett az adószedés is. A rómaiak elűzésének legékesebb bizonyítéka az, hogy mindössze Desiderus idején bukkantak fel római tisztségviselők a királyi udvarban. A római és a longobárd előkelők is csak ebben az időben kezdtek keveredni egymással.

A longobárdok hadseregének tagjai a szabad harcosok. A fegyveresek népgyűlése a *thing*. Ez fennállt a longobárdok bukásáig. A *thing* döntése a „lándzsások határozata” volt.

A társadalom zömét a fegyveres szabadok adták. Teljes fegyverzettel (kard, lándzsa, vasalt pajzs) azonban csak 30-35% rendelkezett (*baro*), a haderő 20-30%-ának csak lándzsája és kardja, vagy lándzsája és pajzsa volt. Ők voltak a közszabadok, a *faramannik*. A fennmaradó részt a szegény szabadok vagy félszabadok tették ki, akiknek legtöbbször csak ijuk volt. A longobárdoknál elterjedt szokás volt, hogy szolgálkat katonai célokra szabadítsanak fel. A *thing* ekkor vashegyű nyílvevőket adott nekik. Az így felszabadított embereknek azonban továbbra is uruk szolgálatában kellett maradniuk.

A rómaiak végig ki voltak zárva a katonáskodásból, vagy csak a legalacsonyabb katonai rétegbe tartozhattak. Más néptörödékek (szvébek, gepidák, szászok, herulok, thüringek és később gótok) bekerülhettek a seregbe. Igaz, így sem nyertek jogot arra, hogy *thing*ben megjelenhessenek, és nem is számítottak a longobárd nép teljes jogú részének. Sokan megtartották saját szokásjogukat. Később a király egyik támaszát látta bennük (a forrásokban: *arimannus*), ezért királyi földeket kaptak. Ezt a földet nem hagyhatták el, sőt, adományozás esetén ők is új úrhoz kerültek. Főleg határvédő szerepet láttak el, de a stratégiaileg fontos középső területekre is kerültek. Tizedekbe voltak beosztva; előjárójuk egyben bírójuk is volt. Ezzel nemcsak a rómaiaktól, de a longobárdoktól is elkülönültek.

A szolgálk is több csoportra oszlottak. A *ministralsek* egy-egy herceg udvarához tartoztak és személyes szolgálk voltak. A felemelkedésre jóval kevesebb esélyük volt, mint a királyi szolgálknak (*pueri regis*), akik nagy befolyással bírtak.¹⁸ A legrosszabb helyzetben a földeken dolgozó szolgálk voltak.

A társadalmi különbségeket a vérdíjak összege mutatja a legjobban. Egy szabad ember vérdíja hússzor magasabb, mint egy félszabadé, és hatvanszor magasabb, mint egy szolgálké.

A Paulus Diaconus által írt történetből – miszerint a longobárdokat Wotan segítette a vandálok ellen – következik, hogy a longobárdok körében népszerű volt Wotan (Odin) tisztelete. Thornak (Donar) és Tyrnek is nagy kultusza volt. 547-ben viszont Prokopius már azt írta a longobárdokról, hogy a katolikus keresztény hitet követik. És valóban: a Lething fara még a Pannoniába való érkezés előtt vette fel a keresztény hitet. A longobárdokhoz csatlakozó katolikus herulok pedig még inkább elősegítették a hit terjedését a nép körében. Azonban Alboin trónralépésével (555/556) és a bizánci szövetség felbomlásával megindul az erőszakos arianus térítés. Egészen a VII. századig megtalálhatjuk a pogányságot, az arianizmust és a katolicizmust is a longobárdoknál.

A longobárd hódítás nem kedvezett az itáliai egyháznak. Birtokaikat elkobozták az egyházi intézményekkel együtt. Az üldözésnek nem ideológiai, hanem vallási okai voltak. A legnagyobb ellenségek, a frankok és a bizánciak is a katolikus hitet vallották. Ugyanakkor az itáliai katolikusok ténylegesen szemben álltak a bizánci katolikusokkal. Az 553-ban megrendezett V. egyetemes konstantinápolyi zsinaton az elmérgesedett viszony schismához (szakításhoz) vezetett. A VII. században megerősödő itáliai katoli-

cizmus éppen azért egy schismatikus irányzat volt. Agilulf politikájának ez a Bizánccal szemben álló irányzat nagyon is megfelelt; a longobárd királyok ezután felléptek a schismatikusok mellett. Agilulf kolostorokat alapított, és a hozzá hű püspököket támogatta. A katolikus hegemonia csak I. Aripert után kezd kialakulni.

Ugyanakkor nem alakult ki longobárd tartományi egyházszervezet (*Landeskirche*). Ennek egyik oka, hogy a tartományi határok nem estek egybe az egyházi határokkal. Egyes püspökök a királyhoz, mások a pápához kötődtek. Az egyházi zsinatokon olykor a király is részt vett. A gyűlések egy része azonban számukra kedvezőtlen döntéssel zárult.

Az egyház bíraskodási jogait is megnyirbálták. Két püspök vitás ügyében csak a király dönthetett; az egyházszervezeten belül pedig a világi bíróság.

A longobárd királyság területén megjelennek a magánkolostorok, amelyek királyi magántulajdonnak számítottak. Ezeknek évi járadékot kellett fizetniük. Ezeknek az intézményeknek az élén gyakran a királyi ház egyik tagja állt, aki így a klérus tagja lett.

(*Rothari király törvényei, VII. századi longobárd társadalmi viszonyok*¹⁹) A longobárd betelepülések után megmaradtak a területi szerveződések, a városok pedig megőrizték a társadalmi tevékenységek központjának szerepét, mint a kormányzás, igazgatás, a vallási szolgáltatások, a kézműipari termelés, a gazdaság központjai, de mindenhol megfigyelhető volt egy általános hanyatlás.

Változatlan maradt a nagybirtok, a település és a paraszti munka szervezete, bár a longobárdok úgy tekintettek az őslakos rómaiakra, mint ellenségre, és elkülönülő etnikumként kezelték őket. A jogrendszer sokban változott a korábbiakhoz képest. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a longobárd uralom Itália történetének fontos mérföldköve, de nem gyökeres megváltoztatója.

A jogi kodifikációra az első komoly lépés 643-ban történt, és Rothari király nevéhez fűződik. A király kijelenti, hogy a nép ősi hagyományait akarja egybegyűjteni és jóváhagyni, amit az idős emlékezetéből merített.²⁰

Rothari a bűnözőkkel szembeni szankciókat sokkal enyhébben kezelte, mint a kortárs vizigót törvénykönyv.²¹ A longobárd törvények nem mondtak ki sem testi fenyítést, sem elzárásos büntetéseket. A súlyos bűncselekményekért halál járt. Ilyen például a társadalmi, és politikai rend veszélyeztetése, a királyi hatalom, a király biztonsága elleni vétség, a társadalmi rend alapvető viszonyainak (a kíséző hűsége a patrónus iránt, a feleség férjnek való alávetettsége, a szolgálai és a szabad állapot elválasztása) megsértése és a lopás. Míg a lopás nagy becstelenségnek számított, az emberölés nem feltétlenül járt halálbüntetéssel.²² Ezt Rothari magánjellegű sérelemként fogta fel. A vérbosszú elkerülése végett (ami egyébként jellemző a germán népeknél), vérdíjat kellett fizetnie az elhunyt családjának, elvárásuk szerint. Ezzel elismerték a kár megtérítését, és a támadó is elnyerte büntetését. Az egyezés eszköze élt egyes személyeken esett erőszak esetén is. A király feladata ugyanis a belső béke megőrzése volt, nem tudott mindenki számára kártérítést adni. A bűnös által adott kártérítés egy részét a király kapja. Mindezt nem közhatalmi elégtételként, hanem a királynak fizetett kárpótlásként fogták fel.

A longobárd jogi hagyományok szerint minden szabad ember olyan fizikai értelemben vett méltósággal rendelkezik, amelyet minden merénnyel szemben védelmez a törvény, olykor már a királyi hatalommal szemben is sérthetlenebb. Megfigyelhetjük, hogy a közhatalommal szembeni büntettek száma nem túl nagy, így a királynak ezeken kívül nincs büntető hatalma a szabad ember fölött. A jogi kártérítést pedig nem büntetésként fogják fel, hanem a békesség megváltásaként. Ezeknek a kártérítéseknek van

előírányzott összege, a szabadok, a félszabadok és a szolgák esetében különbözők, de például a szabadok esetében egységes, bármilyen társadalmi helyzetben is legyenek. Rothari törvényeiben a család közösségi szervezetként jelenik meg. Rendeltetése a családtagok védelme, a vérségi és a vagyoni összetartozás megőrzése. Itt jelenik meg az autoritás elve, melynek lényege, hogy a vagyon és a jogok kizárólag férfijogon örökölhetőek. Ezzel kapcsolatos a mundium intézménye is: a családfő feladata védelmezni és óvni a családtagokat, azaz a nőket és a kiskorú fiúkat. Habár ők teljes jogú alattvalónak számítanak, a felelősség és a kezdeményezés a családfő kezében volt. A felnőtt korba lépett férfiak kikerültek ez alól, de a nők soha. A felnőtt férfiak esetében is csak a családalapítás adta meg a lehetőséget, különben csak a főúr vagy a király szolgálatában szerzett vagyon felett rendelkezhetek.²³

De kik is tartoztak a családba? A családfő házasságából született gyermekek mellett a szolgarendű nőkkel létesült kapcsolatból származó gyermekek is. Utóbbiak szintén rendelkeztek a szabad jogállással, és az öröklés jogával.²⁴ A családfő jogai egyedül a vagyonukkal és a birtokukkal kapcsolatban voltak korlátozva, mégpedig fiai által. Semmilyen utalást nem találhatunk a törvényekben a végrendelkezéssel kapcsolatban. A családfő nem zárhatta ki fiait az örökségből, csak súlyos bűnök esetén,²⁵ és a javakat sem vesztegethette el. Azonban a fiúk nem adhatták idegennek ezeket a javakat, míg apjuk élt.²⁶ Ezen érdekközösség minden egyéni érdeken felül állt. A lényeg az, hogy minden olyan fiúnak jusson vagyon, aki a család folytonosságát fenn tudja tartani. Törvényes fiúörökösök esetén a lányokat kizárták az örökségből. Csak arra az adományra volt joguk, amit szüleik házasságkötésükkor adtak. Viszont ha özvegyek lettek, és visszatértek a családjukhoz, ezt az adományt vissza kellett adni. A nők öröklési joga csak akkor állt fenn, ha nem volt fivérük, de akkor is csak korlátozottan. Az örökséget meg kellett osztani a távoli rokonokkal, apjuk más természetes fiaival, sőt magával a királlyal is! Ez azért volt így, mert a nők nem az eredeti családot vitték tovább, így nem volt joguk a teljes családi vagyonra sem. Ráadásul vagyonukat a *mundinium* szerint házastársuk kezelhette.

Összegezve az eddigieket, a longobárd jog, mint a szabadok joga mutatkozik meg. De ugyanakkor a nem szabadokról is szó esik, ha ezt a kifejezést használjuk azokra, akiknek korlátozott a személyes és az örökösödési joguk. Azok a rómaiak, akik a szabad jogállás elérésére törekednek, ezáltal a longobárd jog alá akarták vonni magukat, a katonai szolgálat, vagy a római identitás feladásával teheték meg. Ez a folyamat már Rothari idején megkezdődhetett, hiszen ha megfigyeljük, a törvények nem csak a longobárdok zárt csoportjára vonatkoztak. A római jog csak a hódítások idején, a 8. században terjedt el, de Lintprand király óvatos ezzel kapcsolatban, hiszen nem ismeri jól ezeket a törvényeket.²⁷

Már a végrendelkezés elmaradásakor láthattuk, hogy a hetedik században az írás nem volt túlságosan elterjedt a longobárd királyságban. Írás nélkül kötöttek szerződéseket. Például adományozáskor, az adományozó egy szimbolikus viszont-adományt kapott. Mindezt természetesen megfelelő tanúk előtt. Ilyennek számított a fegyveres szabadok gyűlése.²⁸ Olyan megegyezéseket, mint az eljegyzés, vagy az építkezési szerződés, nem írásban, hanem szóbeli formulák elmondásával (*fabulae*) kötötték meg.²⁹ Járadékok és kölcsönök rögzítésekör készítettek *cartulákat*, de ez nélkülözhető volt. A kétséges eseteket párbaj bizonyította.³⁰ A longobárd törvények a *cartula* szerkesztését egyedül rab-szolga-felszabadítás esetén ajánlották. A törvény büntette a hamis *cartulák* készítését.³¹

Ennek az írás nélküli joggyakorlatnak köszönhető, hogy a VII–VIII. században az írásos okiratok jelentősen megfogyatkoztak. Még Lindprandt idejében sem kötelező

iratot kiállítani adományozás,³² eladás³³ és a személyes önkéntes megegyezés³⁴ esetén. Így a longobárd jogrend nem sok garanciát tudott nyújtani. Lintprandtnak éppen ezért kellett törvényt hoznia a *cartula* bizonyító erejéről.³⁵

A pénzügyekre és a piacra Rothari nem sok szót vesztegetett. Mindössze a pénzverést tiltotta meg.³⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a kereskedelem és a gazdasági élet még korántsem volt olyan fejlett, hogy foglalkozni kellett volna velük bővebben is. A települések ebben az időben hanyatlásnak indultak, lélekszámuk csökkent. Ezzel együtt járt a nagybirtokok hanyatlása, a megművelt föld csökkenése és az árucserre beszűkülése. Javulás ezen a téren a VII. század végén, és a VIII. században figyelhető meg. A törvényeket és hatásukat nézve több kérdés is felmerül: Rothari milyen mértékben használta fel az ősi törvényeket, szokásokat és a rómaiakat? A törvények rendelkezései kizárólag a longobárd nemzetségekre vonatkoztak, vagy a rómaiak behódolt csoportjaira is? Egyértelmű, hogy a longobárdoknak megvolt a saját társadalmi szervezete és jogi kultúrája, nemkülönben a rómaiaknak. Ezek biztosan gyakoroltak egymásra hatást az együttlét alatt. Rothari célja a következő lehetett: az uralkodó által meghatározott és kiadott longobárd törvényeket a királyság joghatósága alatt álló összes szabad ember törvényeként tüntesse fel. A longobárd törvények kiterjedtek azokra, akik nem longobárdnak születtek, a törvényeik által felszabadított rabszolgákra,³⁷ és a király által befogadott idegenekre. Az idegenek egyébként más törvények szerint is élhettek, ha azt a király engedte. Az ediktumnak éppen azért, hogy egy fejlett királyság összetartó tényezője lehessen, inkább befogadó, mint elválasztó funkcióval kellett rendelkeznie.

Rothari ediktuma egy törekvés része. Ebben az időben ugyanis a longobárd hódítás csak részben állt a király felügyelete alatt. A hercegek független birtokai erős helyi hatalmi központok lettek, melyek olykor Bizánc barátai voltak. Rothari ebben a helyzetben akarta megszilárdítani alattvalói hűségét, és egyesíteni őket Bizánc és a frankok ellen. Az ennek alapjául szolgáló nemzeti identitás tetten érhető az ősi hagyományok említésekor. A hagyományok és a mitikus történelem a VII. században az *Origo Gentis Longobardorum*-ban öltött testet, ez az etnikum prológusa is.

(*Források a longobárdokról*) Az első írott forrás Kr. u. 5-ben keletkezik a longobárdokat említve. Tiberius ekkor verte meg őket az Elbánál, és ezt örökölte meg C. Velleius Paterculus tábori történetíró („*A longobardok: a nép, mely vadabb, mint a germán vad-ság.*”). Rajta kívül még Strabón, Tacitus és Ptolemaios is írt róluk. Ezután 489 tájáig nincs róluk írott forrás.

Origo gentis langobardorum (668–670): A fegyveres erőszakkal hatalomra került Gausus nembeli Grimuald király átszerkesztette rövid longobárd történetet. A mitikus régmúlttól az összeállítás koráig foglalja össze a longobárdok históriáját.

Paulus Diaconus: Historia Longobardorum című művének fő forrása az *Origo*, de ezen kívül más írók műveit, törvénykönyveket és hercegségi feljegyzéseket is használt. A mitikus régmúlttól egészen Liutprand király haláláig írta le az eseményeket (744).

Historia longobardorum codicis Gothani (807–810): Észak-Itáliában íródott longobárd történet, ami egyedül egy gothai kódexben maradt fenn. Nagyjából az *Origo* szövegét tartalmazza, de csak Rothari király idejéig (643).

Kiemelkedő a longobárdok első latin nyelvű törvénykönyve, az *Edictus Rothari*, amit Rothari király állított össze 643-ban. A király megjegyzi, hogy ezek atyáik ősi törvényei, amelyeket eddig nem írtak le.

Továbbá meg kell említeni Liutprand király (712–743) törvényeit, amely először foglalkozik vallási kérdésekkel.

(*A longobárdok királyai*)³⁸ Végezetül álljon itt a királyok felsorolása:

Agelmund
 Lamisso
 Lethu
 Hildeoc
 Gudeoc (480 körül)
 Pero³⁹ (488 körül)
 Claffo(?-?)
 Tato (?-510)
 Wacho (510-540)
 Waltari (540-546)
 Audion (546-565)
 Alboin (565-572)
 Cleph (572-574)
 Interregnum időszak
 Authari (584-591)
 Agilulf (591-616)
 Adaloald (616-626)
 Arioald (626-636)
 Rothari (636-652)
 Rodoald (652-653)
 I. Aripert (653-661)
 (Pectarit és Godapert 661)
 Grimuald (661-671)
 Gisulf (671-688)
 Cunincpert (688-701)
 Raginpert (701)
 II. Aripert (701-712)
 Ansprand (712)
 Liutprandt (712-743)
 Ratchis (744-749)
 Aistulf (749-756)
 Desiderius (756-774)

IRODALOMJEGYZÉK

Források:

Paulus Diaconus: *A longobárdok története (Historia Langobardorum)* ; Brassói lapok, Brassó, 1901.
 Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei (7., 8., 9. könyv)* ; Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
 Einhardt: *Nagy Károly élete* (ford. Gyurkovics Zoltán) <http://mek.oszk.hu/02600/02636/02636.htm>

Szakirodalom:

Angi János, Bárány Attila, Orosz István, Papp Imre, Pósnán László: *Európa a korai középkorban* ; Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 1997.

- Bóna István: *A középkor hajnala. A gepidák és a longobardok a Kárpát-medencében*; Hereditas, Budapest, 1974.
- Bóna István, Cseh János, Nagy Margit, Tomka Péter, Tóth Ágnes: *Hunok, gepidák, langobardok*; Magyar Östörténeti Könyvtár, Szeged, 1993.
- Christie, Neil: *The Lombards*; Blackwell Publishers, Oxford, 1998.
- Delogu, Paolo: Rothari király törvényei és a 7. századi longobard társadalom; *Aetas*, XIX. évfolyam, 2004. 2. szám. 22–40. o.
- Erdélyi István: *Pannóniai húsvét*; Akadémiai kiadó, Budapest, 1987.
- Halsall, Guy: *Barbarian Migrations and the Roman West 376-586*; Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Reynolds, Robert R.: *Europe Emerges*; The University of Wisconsin Press, London, 1961.

JEGYZETEK

- 1 Jelentése: „Partvidék”, „Szirtvidék”; helye: a mai Hamburg környéke.
- 2 Jelentése „Moorland”, „Mocsárvidék”, helye: a mai Moswidi területe.
- 3 Helye: a mai Magdeburg környéke.
- 4 Paulus Diaconus az Edictus Rothari királylistáját használta fel, így Gudeoc után kimaradt Pero, aki egy ismeretlen nemzetségből származó trónbitorló volt.
- 5 Helye: a mai Morvamező.
- 6 A germán népeknél megszokott, hogy a csaták helyszínét az Asfeldre helyezik. Ennek mitológikus okai vannak: isteneik, az Ázoknak a lakhelye az Asgard. Az elnevezés innen származik. A csata helyszíne a Duna–Tisza közére tehető, de pontos helye nem ismert.
- 7 Nem csodálkozhatunk Paulus állításán, aki Alboint nevezte meg Thorismod legyőzőjének. Ez része volt a királyt övező történetnek, az Alboin-ságának. Később Alboin (ezúttal bizonyítottan) merész tettet hajtott végre. Hogy apjával közös asztalhoz ülhessen, egy másik királynak kellett őt fegyverrel felöveznie. Alboin ekkor Turisind királyhoz ment, aki saját fiának, Thorismodnak a fegyvereit adta a hercegnek.
- 8 Ebből a házasságból egy lány született, Albsolinda (Albswinda), aki apja halála után Bizáncba került.
- 9 Érdekeség, hogy Alboin frank felesége is az ortodox vallást követte, de nem tudott férje valáspolitikájára hatni.
- 10 Kunumund örököse unokaöccse, Reptila lett volna, de a gepida királyság soha nem éledt újjá.
- 11 A legenda kitalálója Fredegarius, aki így igyekezett enyhíteni a longobard megszállás támadó voltát. A történet alapjául az szolgált, hogy Alboin részt vett segédcapataival a gótok elleni harcokban; a hadsereg parancsnoka ekkor Narses volt. „Árulásának” története tovább élt Paulus Diaconusnál és Sevillai Izidornál is. Bizáncban a X. században terjed el a történet; Biborbanszületett Konstantin irt erről.
- 12 Paulus Diaconus művében Foroiulium néven említi a várost, de Friaul elnevezés is él.
- 13 Alboin sietve, veronai palotájának egyik lépcsője alá temették. Később Gilsepert – aki Paulus Diaconus idejében volt Verona hercege – kifosztotta a sírt.
- 14 Paulus Diaconusnál ezek a hercegségek sorrendben Ticinium, Bergamum, Brixia, és Tridentum néven szerepelnek. Természetesen ezek a városok római elnevezései.
- 15 Paulus Diaconusnál ez a két város Spoletum és Beneventum néven szerepel.
- 16 Paulus Diaconus munkája Liutprand halálával ér véget. A király volt egyik fő pártfogója, és így értelemszerűen kortársa is. Paulus róla külön is megemlékszik művében.
- 17 Néhány karoling évkönyvben ennek ellenkezője szerepel, de teljesen alaptalanul. 791-ben, majd 795-ben is éppen a frankok indítottak hadjáratot az avarok ellen, amiben részt vesz Forum Iulii frank hercege, Erik. 796-ban pedig Pippin longobárd király frank–longobárd serege győzi le az avarokat. Ekkor kér kegyelmet az avarok között élő longobárd nemes, Aio (Agoi), akinek Nagy Károly 799-ben visszaadja birtokait.
- 18 Egy Droktulf nevű fogságba esett alemann harcos például hercegi címet szerzett.
- 19 A dolgozat ezen része Paolo Delogu: Rothari király törvényei és a 7. századi longobard társadalom című tanulmánya alapján készült.
- 20 Roth. 386.
- 21 Chinsurith és Recesmith királyok 643 és 645 között keletkezett törvénykönyvei.
- 22 Roth 1,3,5,7,13,203,221,253.
- 23 Roth. 167.

- 24 Roth. 154, 161, 158-169.
- 25 Roth. 168.
- 26 Roth. 170.
- 27 Liutpr. 91.
- 28 Roth. 172, 175.
- 29 Roth. 144, 178, 191.
- 30 Roth. 227.
- 31 Roth. 234.
- 32 Liutpr. 102, 113.
- 33 Liutpr. 22, 54, 58, 149.
- 34 Liutpr. 107.
- 35 Liutpr. 54.
- 36 Roth. 242.
- 37 Roth. 224, 225, 226
- 38 Liutprandig Paulus Diaconus nyomán. A mitikus, valószínűleg nem létező királyoknak csak a neve szerepel.
- 39 Pero neve kimarad az Edictus Rothari királylistájából, ugyanis nem a Lething nemzetségből származott, tehát trónbitorló volt.

Az ifjabb Köleséri tudományos levelezéséből

Több évtizedes adósságot törlesztett az a kiváló kutatói kollektíva, akik közreadták az Erdély kulturális kincseinek összegyűjtésében, feldolgozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett *Jakó Zsigmond* szellemi hagyatékának fontos részét képező – máig kiadatlan – ún. *Köleséri leveleskönyvet*.

Ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) korának nemcsak emblematikus személyisége, de – életútja állomásainak tanúsága szerint – jellegzetes tudós alakja is volt. A partiumi református papcsaládból elinduló, az európai egyetemeket látogató peregrinus diákot nem a lelkesi hivatás vonzotta, hanem a természettudományok keltették fel érdeklődését. Orvosi tanulmányokat folytatott több németalföldi egyetemen, de konkrét adat még sincs arra vonatkozóan, hogy kézhez kapta volna orvosi diplomáját. Ennek ellenére mind a kortársak, mind életművének későbbi elemzői orvosdoktorként, sőt kiváló orvosként emlékeznek róla. Mint gyakorló orvos szerzett hírnevet, a Károlyiak, a Telekiek és a Bethlenek udvarában is nagyra becsült háziorvosként tevékenykedett. Nagyszebenben városi fizikus (orvos), majd az erdélyi Gubernium alkalmazásában az erdélyi protomedikus (főorvos) tisztséget töltötte be. A Gubernium titkáraként figyelemre méltó járványügyi rendelkezések meghozatala fűződik nevéhez. Egy ideig katonarvos, majd az erdélyi ércbányák felügyelője volt, utóbbi feladatkörének is nyilvánvalóan lehettek orvosi vonatkozásai a bányászok betegségei viszonylatában. Járványtani írásai minden kétséget kizáróan gyakorló orvosi megfigyeléseire támaszkodtak. Életének fordulópontja egyértelműen 1699-ben következett be, amikor az erdélyi ércbányák felügyeletével bízta meg őt a *Cameratica Commissio*. Köleséri „hosszú évek munkájával mindent feltárt, amit erről tudni kell”. Ennek eredményeként jelent meg 1717-ben az *Auraria Romano Dacica* című munkája. Tartalmazza mindazt az ismeretet, amelyet Erdély bányakincseiről, a bányászat addigi múltjáról és akkori helyzetéről, a bányajogról, az arany orvosi felhasználásáról összegyűjtött Köleséri, jelentős a könyv numizmatikai fejezete is. A mű kedvező kortársi fogadtatásban részesült.

Jakó Zsigmond még az 1950-es években kezdte el Köleséri tudós leveleinek összegyűjtését. Jakó gyűjtőmunkáját túlzástól mentesen jellemezhetjük heroikus vállalkozásnak, hiszen a több évszázaddal korábban írott levelek, illetve a levelek XVIII–XIX. századi másolatai, nem csupán Erdély különböző városaiban (Kolozsvárott, Brassóban, Szébenben), de egy részük távolabbi nyugat-európai archívumokban (British Library kéziratára, a zürichi Zentralbibliothek kéziratára) lelhetők fel. A Jakó-gyűjtemény alapját az a XVIII–XIX. századi nagy másolat-kötet képezte, amelyet ő találóan *Köleséri leveleskönyve másolatának* nevezett. A kiterjedt levelezés teljes összegyűjtése még ilyen alapos kutatómunkával sem valósult meg, hiszen feltételezhető, hogy családi magánlevéltárak is őriznek belőle, és kéziratban hátrahagyott több művéhez hasonlóan elvesztek, vagy – a szakzsargon szavaival élve – lappangnak valahol.

Köleséri mintegy fél évszázadon át igen kiterjedt levelezést folytatott, családjával, magyar és külföldi tanáraival, pártfogóival, üzletfeleivel, munkatársaival, pácienseivel, barátaival. Feltételezhető, hogy a tudományos levelezés összegyűjtését még maga a levélíró kezdte meg, humanista hagyományokat követve saját maga őrizte azt a fogal-

mazványkötetet, amelyből a levelek egy része származik. A kor „divatja” is vezérelhette mostohafiát, Lázár Jánost, aki szintén leveleskönyvben őrizte meg a Kölesérinek írt és tőle kapott leveleket, hasonló másolatokat gyűjtött össze Lorenz Weidenfelder, Joseph Tausch és Franz Zimmermann. A kisszámú saját kézírású levél a zürichi Scheuchzergyűjteményben található.

A levelek témája Köleséri enciklopédikus műveltsége és sokirányú érdeklődése miatt rendkívül sokrétű, sok tudományterületet felölel: Erdély természeti kincsei, őslénytan, ásványtan, földtörténet, elméleti orvosi kérdések és gyakorlati járványtan, epigráfia stb. A levelezés Köleséri munkásságának eddigi homályosabb pontjaira is részben vagy egészében választ ad, vagy közelebb visz a kérdések megoldásához (Magyar Újszövetség kiadás, matematika- és fizikatankönyv kiadása, a leibniziánus filozófiai értekezések kiadásának szándéka, a De Dacia Romana, Hunno Dacia című történeti munkája, stb.). A korszak egyik legnagyobb magánkönyvtárának – három és félezer kötet – volt tulajdonosa, amelynek minden darabját nagy gondossággal és hozzáértéssel szerezte be. Ezzel is magyarázható a levelek rendkívül sok könyvkiadásra, nyomdászatra és könyvvásárlásra vonatkozó említése.

Jelen kötet levelei között orvosi témák is felbukkannak. Némelyikben csak egy utalás erejéig, pl. amikor a korszak neves anatómusával – Frederick Ruysch, holland orvostanikkal – való megismerkedés feletti örömét írja le. Ír saját betegségéről, orvosi gyakorlatának eseteiről, gyógyvizekről stb. Különösen érdekes az erdélyi időjárás és a pestis kitörésének kapcsolatáról szóló, Johann Kanold német orvosnak írott levele, vagy a havasalföldi vajda udvari orvosaival való levélváltása, amely a himlővel és a törökök körében régóta ismert és alkalmazott megelőző (variolizációs) módszerrel foglalkozik.

Nézzünk néhány nevet a címzettek közül, akiket gyakran keresett fel leveleivel: Mihail Sendo, Johann Jacob Scheuchzer, Constantin Brancoveanu, Lázár János, Lorenz Weidenfelder, Bél Mátyás, Luigi Ferdinando Marsigli stb.

Jakó Zsigmond természetesen közlésre szánta az általa kiválogatott, időrend szerint rendezett, jegyzetekkel ellátott 112 levelet, amelyekhez a levél tárgyát megjelölő rövid regesztákat is csatolt. A Jakó-örökösök jóvoltából került az anyag a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékére, Keserű Bálint és Font Zsuzsa kezéhez, akik szintén nem kímélve fáradságot, igyekeznek a Köleséri-életművet feldolgozni, publikussá tenni. Ennek a nagylélegzetű vállalkozásnak első örömdokumentuma a Köleséri 1709–1732 közötti tudományos levelezésének közreadása. A kiadvány sikerét egy jól összehangolt gárda munkája biztosította, az erdélyi és magyarországi kutatókhoz bécsi, svájci, amerikai kutatók csatlakoztak.

A mostani közreadás során is számos nehézséggel kellett megküzdeni, hiszen az adatközlésnél figyelembe kellett venni a Jakó kutatásai óta eltelt évtizedeket, a levéltári adatfeldolgozás során megváltozott jelzeteket, az esetleges újabb kutatási eredményeket, stb. A kötet rendezési, közlési alapelve megegyezik Jakó elképzelésével, azonban ahol az szükségesnek bizonyult, kiegészítéseket fűztek a szöveghez. Jelentős változást, bővítést jelent *Magyar László András* érdeméért a részletes regeszták csatolása, amely nem „egyszerűen” a latin nyelvű levelek fordítása, hanem az értékes, információban gazdag szövegek értő lábjegyzetelése, magyarázatokkal való ellátása is.

Az előszó, továbbá *Font Zsuzsa* összegző tanulmánya, a tárgy és névjegyzék a kötet értékes és hasznos kiegészítői. Reménykedve várjuk, hogy a szerkesztők terve – a Köleséri szellemi hagyatékát közreadó sorozat további kötetei – minél előbb megvalósuljon.

(Jakó Zsigmond: Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732). Kolozsvár, EME, 2012, 252 p. – /Köleseriana I./)

A magyar kapcsolat – gondolatok a magyar–lengyel kapcsolatokról

A magyar–lengyel történeti rokonszenvnek – fennkölt szóval élve barátságnak – hatalmas korszakai felölelik a két nép történelmét, az idők sodrában olyan meghatározó kapcsolatok formálódtak ki, amelyek napjainkig meghatározzák egymáshoz kötődő viszonyainkat. Csak a történeti kapcsolataink mélységére érdemes felvillantani az Árpád-háziak, a Jagellók korszakait, Báthory István lengyel királyságát, a magyar és a lengyel szabadságmozgalmakban való kölcsönös részvételt, a krakkói egyetem szerepét a magyar művelődéstörténetben stb. A 20. század nagy világpolitikai eseményei is hatással voltak kapcsolataink alakulásában: a második világháború kirobbanását követően mintegy 100 ezer lengyel menekült talált otthont magyar földön, kapott támogatást németellenes katonai szervezkedéseinek. Lengyel fiatalok nyugodtan végezhatték anyanyelvükön középiskolai tanulmányaikat, tanulhattak magyar egyetemeken. Ekkor felnőtt egy lengyel, magyarul kitűnően beszélő értelmiség, amely ápolója lett a két nép kapcsolatainak. Ez a magyar humán értelmiségre is érvényes, hiszen kitűnő történeti és irodalmi munkák születtek a közös múlt nagy korszakairól. 1945 után megismétlődött az első világháborút követő külpolitikai helyzet, a szovjet megszállás következtében a háborúból győztesként kikerült Lengyelország helyzete semmivel sem volt könnyebb, mint a vesztes Magyarországé. Mindkét országban csak idő kérdése volt a szovjet típusú államszervezet kiépítése, a polgári erők csak egy-két röpké évre kaphattak teret, hogy aztán az 1947. évi párizsi békeszerződés után felgyorsuljanak az események, és kialakuljon a Moszkva elképzeléseinek megfelelő politikai, társadalmi és gazdasági rendszer. Magyarország és Lengyelország egy szövetségi rendszerhez tartoztak, s ez ugyan feltételezte volna a kapcsolatok szorosabbá válását, mégsem így történt. Moszkva „vigyázó szeme” élénken figyelte a magyar–lengyel kapcsolatok alakulását, illetve „ki nem alakulását”, hogy e két rokonszenvező és nehezen kezelhető nép csak „ellenőrzött formában” tartson kapcsolatot. A Varsói Szövetségen belül 1960-ig zárva voltak a határok, csak indokolt, vagy az 1950-es évek végéig, szervezett formában lehetett egy másik országba utazni (a szövetségi rendszeren belül is). A Moszkvával gyakran dacoló lengyelek és a megbízhatatlan magyarok barátkozását nem nézték volna jó szemmel, már csak azért sem, mert a két nép vállalta ezeréves barátságát, egymás iránti rokonszenvét. Micsoda „szerencse”, hogy közējük ékeződött Csehszlovákia, amely földrajzi értelemben is elválasztotta őket egymástól.

Annak ellenére, hogy a két ország között 1948-ban kulturális egyezmény született, amely kiegészítette a magyar–lengyel barátsági szerződést, ez valójában szigorú szabályokat írt elő a kapcsolatokban. Mindkét országban tilalmi listák születtek, amelyben szerepelt a második világháború éveit alatt magyar földre menekült lengyelek ügye, a magyar magatartás, a lengyel polgári ellenállás, természetesen Katyń, a varsói felkelés, a Honi Hadsereg harcai, s lehetne sorolni a témákat. Hirtelen a nyomtatott sajtóból eltűntek ezek a témák, mintha magyar földön nem lettek volna lengyel menekültek, Piłsudskiról, Sikorskiról, a két világháború közötti lengyel eszményekről csak rosszat lehetett írni, jót semmi esetre sem. A közelmúlt ködbe veszett, mintha nem is lett volna.

Ebben a „semmi állapotban” jelentett fordulatot 1956, a poznani lengyel felkelés és az októberi magyar forradalom. A magyar sajtó tudósított a poznani eseményekről, a magyarok a Szabad Európa híreit hallgatták lelkesen, vagyis nem véletlen, hogy a lengyelekkel való rokonszenv és szolidaritás kinyilvánítására szerveződött a Bem tere az október 23-i tüntetés, amely felkelésbe csapott át. Varsóban vért adtak a magyar sebesülteknek, gyűjtéseket szerveztek, aggodalommal figyelték a magyar eseményeket, az országok nagyságát figyelembe véve a lengyelek adták a legnagyobb anyagi és természetbeli segítséget Budapestnek és a magyaroknak. Ez volt az a fordulat, amit Moszkva nem tudott „megfegyvelmezni”. A lengyel sztálinisták bukása után hatalomra került Gomulka sok szempontból engedni volt kénytelen: engedett a lengyel szellemi élet területén, a gazdasági életben engedett a szigorú előírások betartása vonatkozásában. Ez is csak egy pontig, a szovjet típusú szocialista rendszer megkérdőjelezéséig mehetett. Azon túl nem, de ez is nagy fel szabadulást jelentett minden vonatkozásban.

Számos jó és alapos történeti feldolgozás született a középkorról, a 17/18. századi kapcsolatainkról, a lengyel részvételről a magyar szabadságharcban, stb. Lengyelországban is szabadabbá vált a szellem, foglalkozni lehetett a második világháborúban részt vett polgári erők történetével, például a menekültüggyel, amelynek még számos tanúja és résztvevője élt. (Nálunk ez még váratott magára, sőt az 1970-es évek gyenge kísérleteire nekivadult fogadtatás következett.) Történt mindez abban az évtizedben, amikor előbb az egyszerű kiutazásra szóló, majd az ún. piros útlevelel szabadon lehetett kiutazni Lengyelországba: ki vonattal, ki autóstoppal igyekezett lengyel földre, a fiatal nemzedék sokat merített a szabadabb lengyel szellemi életből. A diák- és a jazzklubok, ahol szabadon lehetett beszélni és vitatkozni. A magyarokat barátsággal fogadták. Történt ez akkor, amikor nálunk Andrzej Wajda Hamu és Gyémánt című filmjének bemutatását a politikai szervek fontolgatták, illetve késleltették, végül hosszú huzavona után a Filmmúzeumban mutatták be, ugyancsak késői időpontban. Nem volt szerencsésebb Wajda második nagy filmje, a Csatorna sem, rövid ideig maradt műsoron, igyekeztek gyorsan elfelejteni. Az utóbbi film érintett „tabunak” nevezett témaköröket, olyanokat, amiről nem kívántak beszélni. Mellesleg sok honfitársunk csak azért utazott Lengyelországba, hogy ott megnézze a vetített filmeket. A turizmus fellendülésével párhuzamosan igényként merült fel egy Lengyelország történetét és irodalmát ismertető könyv megjelentetése. Valóban több ilyen témájú könyv látott nyomdai napvilágot, amelyek úgy az első világháború körül zárták témaköreiket, vagy nagyváltan szóltak a két világháború közötti két évtizedről. Ez utóbbi szakaszt talán el lehetett volna felejteni, mivel inkább ideologikus, mint tárgyilagos volt.

Az 1960-as évek végén bizonyos fordulat állt be az addig diszkrétén kezelt vagy elhallgatott témakörök kezelésében. Kádár Jánost lengyelországi látogatása idején (1966) Krakóban az egykori magyarországi lengyel menekültek köszöntötték, és hálájukat fejezték ki hazánk akkori nagylelkűségéért. Ennek akkor már gazdag irodalma volt Lengyelországban, de erről legfeljebb a lengyelül tudó és lengyel szakirodalmat olvasó történészek tudhattak. Ezután született néhány, a lengyel menekültüggyel foglalkozó közlemény, nagyon lokális témát feldolgozó könyv. Gondot okozott, hogy ez az emigráció a reakciónak minősített londoni kormányhoz kötődött, ebben legfeljebb a szociáldemokrácia képviselte a baloldalt. Ennek ellensúlyozására a hivatalos körök szorgalmaztak egy olyan, a második világháború éveinek lengyel–magyar kapcsolatait feldolgozó munka megírását, amelyet itthon idegenkedve (nagyon megbírálni nem lehetett!) fogadtak, viszont a lengyel „történész világ” ízekre szedett szét. Ez csak egy példa, de számtalan más esetet lehetne felsorolni. Az akkori modern lengyel irodalmat is csak a lengyelül beszélők olvashatták, ezekről a magyar sajtó csak elvétve, bírálóan szólt.

Az előbbieket csak felvillantani kívánják az 1960/1970-es évek hangulatát, miért indult el a magyar ifjúság egy része Lengyelországba, ki vonaton, ki stoppal, megtöltve velük Krakkó és Varsó ifjúsági klubjait. A lengyelek vendégszeretete nem változott, a „csoró” magyar fiataloknak gyorsan jutott szállás, ellátás és baráti fogadtatás. Egy sikeres utazás ösztönzőleg hatott a nyelvtanulásra, a kapcsolatok továbbépítésére. A lengyelországi egyetemi ösztöndíjas helyekre – bár nem voltak nagyszámúak – többen is jelentkeztek, mint amit fogadni lehetett. Ahogy a második világháború éveiben magyar földön körvonalazódott egy magyarbarát lengyel nemzedék, úgy a hatvanas-hetvenes években kirajzolódott ennek magyarbarát lengyel nemzedék, úgy a hatvanas-hetvenes években kirajzolódott ennek magyarbarát lengyel nemzedék, úgy a hatvanas-hetvenes években kirajzolódott ennek magyarbarát lengyel nemzedék, úgy a hatvanas-hetvenes években kirajzolódott ennek magyarbarát lengyel nemzedék. A magyar „polonisták” akkor ifjú nemzedéke ilyen körülmények között erősödött fel, többségük a magyar rendszerváltó politikai garnitúra jeles egyéniségei lettek. Nem véletlen, hogy az első szabadon választott magyar kormány varsói követségének meghatározó egyéniségei az előbbieket sorából kerültek ki.

A lengyel Fronda könyvkiadó egy kötetben 2009-ben jelentette meg öt jeles magyar – Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila és Molnár Imre – közéleti emberrel, a szellemi élet kiemelkedő egyéniségével készített „életinterjúját”, amelynek fő vonalát a lengyelekhez kötődő kapcsolatuk, az odavezető út felvázolása adja, amely meghatározó lett nemcsak egyéni szellemi karrierjük vonatkozásában, de a két nép kultúrájában is új fejezetet nyitottak. Engelmayer Ákos az 1960-as évek legelején találta meg lengyel földön szellemi szabadságát, vált nélkülözhetetlen kapocsá a magyar–lengyel szellemi kapcsolatok területén, hogy majd aktív részvevője legyen a szolidaritás földalatti mozgalmának, végül Magyarország varsói nagykövetségént az Antall-kormány legsikeresebb diplomatája legyen. Családot alapított lengyel földön, de soha nem érezte távolinak magyar szülőföldjét. Szalai Attila is hasonló pályát futott be Lengyelországban, három alkalommal működött Varsóban magyar diplomataként. Ide tartozik Kovács István, a kiváló történész, költő és műfordító, aki két alkalommal is – diplomataként – képviselte a magyar kultúrát lengyel földön. A legrangosabb lengyel irodalmi díjakkal ismerték el ezirányú munkásságát. [Nemrég a Lengyel Tudományos Akadémia választotta tagjai közé – a szerk.] Kiss Gy. Csaba életművének egy nagy szegmense a polonisztika, aki nemcsak kutató, írt, de a szellemi kapcsolatoknak kereteket és fórumot igyekezett teremteni. Még az 1970-es évek elején megszervezte a Polonisták Körét, amely a hozzá hasonlóan gondolkodóknak adott együttműködési és tevékenységi lehetőséget. Nála meghatározó lett a rendszerváltópolitika, de amikor az olyan irányt vett, amit nem tudott meggyőződéssel összeegyeztetni, ismét a tudományok világába tért vissza. Más találkozása volt Lengyelországgal Molnár Imrének, aki a Felvidékről került a szegedi egyetemre, majd kötődött a lengyel szellemi élethez, s olyan vonatkozásokat vitt e kapcsolatrendszerbe, amely csak gazdagítja a magyar–lengyel múltbéli és jelen kapcsolatokat. A könyv előbb lengyel, majd – a Bem József Lengyel Kulturális Egyesület gondozásában – magyar nyelven is megjelent.

A magyar kapcsolat kitűnő könyv, nemcsak öt jeles magyar személy életébe, munkásságába és hivatásszeretetébe enged bepillantást, de felidéz egy olyan korszakot, amikor újjáéledt a két nép kapcsolata. Igen lényeges másik vonatkozás: milyen szellemi hatást gyakorolt a lengyel kultúra az akkor ifjú magyar értelmiségre, amelynek hatásai ma is érződnek. A könyv értékes és tanulságos olvasmány, ajánlható mindenkinek, nem csak e témában rendszeresen olvasó „lengyelbarátoknak”.

(Bogdańska-Szadai Bożena, Szalai Attila (szerk.): A magyar kapcsolat. Budapest, 2010, [lengyel kiadás: Głos Polonii, 2009] Magyarországi Bem József Kulturális Egyesület, 247 p.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Ian Johnson

Szuperhatalommá válik-e Kína?

Az 1950-es évektől az 1970-es évekig tartó turbulens maoista korszak alatt Kína fontosabb szomszédai közül többel is katonai konfliktusba keveredett. 1962 őszén Indiával, 1969 márciusában a Szovjetunióval, 1979-ben pedig Vietnammal csaptak össze a Kínai Népköztársaság csapatai. Mindemellett Kína Indonéziában és Afrikában is támogatta a maoista-kommunista erőket – gyakran katasztrofális eredménnyel. Az 1980-as években azonban Teng Hsziao-ping meghirdette az „első a fejlesztés” politikáját, és azt tanácsolta az országnak, hogy „rejtse el kapacitásait és várjon, amíg eljön az ideje”. Ez nem volt éppen megnyugtató, hiszen azt sejtette, hogy egy bizonyos, közelebről meg nem határozható időpontban Kína majd felfedi valódi (nem feltétlenül békés) szándékait. Mindenesetre az 1980-as évektől a 2000-es évek közepéig Kínának egyre növekvő gazdasági, politikai és katonai hatalma ellenére is viszonylag kevés összeütközése volt szomszédjaival.

Most azonban úgy tűnik, hogy ez a visszafogottság eltűnt. Kína már régóta hangoztat területi követeléseket különböző kelet-ázsiai szigetekre és vizekre vonatkozóan; olyan követeléseket, amelyek mára ismétlődővé, harciássá, sőt provokatívvá váltak, ami mély szakadékot képez Kína és számos szomszédja között. Legutóbb a Fülöp-szigetek és Japán jelentette be, hogy „stratégiai partnerekként” tárgyalnak majd a tengeri viták rendezése érdekében Kínával. Ez Peking szempontjából egyáltalán nem jó hír, hisz a kínaiak inkább elkülönítve szeretik kezelni ezeket a vitákat. Függetlenül a kínai követelések és fellépések jogos vagy

jogtalan voltától, reálpolitikai szempontból ezek a viták és az új szövetségek komoly politikai baklövésekre mutatnak rá Kína múltjában.

A legsúlyosabb konfliktus Japánhoz kapcsolódik. Bár Kína fellépései Délkelet-Ázsiában sokszor adnak okot dühös nyilatkozatokra, a legtöbb ország képtelen arra, hogy megakadályozza a kínai hajókat abban, hogy olyan vizeken járőrözzenek, amelyeket sajátjuknak tekintenek. Japán alakjában azonban Kína a világ egyik legjelentősebb tengeri hatalmával kellett hogy szembenézzen. Ellentétben a Fülöp-szigetekkel, amely nem volt képes megakadályozni, hogy a kínai hajók behatoljanak parti vizeire és ráadásul még markereket is elhelyezzenek a vitatott hovatartozású zátonyokon, Japán aktívan védte igényeit azokra a szigetre, melyeket japánul Szenkaku, kínaiul Tiaoju, a közeli Tajvanon pedig (amely ugyancsak igényt tart a szigetekre, nagyrészt ugyanazon történelmi érvek alapján, amiket Kína is hangoztat) Tiaoju-taj néven ismernek.

Míg más viták néhány nap vagy hét után véget értek, a mostani konfliktus immár hónapok óta tart. Februárban Japánban azt állították, hogy egy kínai fregatt tűzvezető radarjával befogott egy japán rombolót és egy helikoptert. A japán média néhány naponta ad hírt arról, hogy kínai hajók – főképp a kínai tengerészeti megfigyelőszolgálat felmérőhajói – engedély nélkül hajóznak be Japán területi vizeire a vitatott szigetek körül. (Legalább 28 ilyen jogsértésről érkezett hír azóta, hogy tavaly ősszel a konfliktus kirobant.) A konfliktus nagymértékben hozzájárult ahhoz is, hogy 2012 végén megbukott az akkori miniszterelnök, Noda Josihiko kormánya.

Könnyű lenne Kína jelenlegi vezetőit hibáztatni mindezekért a problémákért, de azok eredete valójában megelőzi a Kínai Népköztársaság lét-

rejöttét. Bár a történelmi feljegyzések vázlatosak, sok kínai meg van győződve arról, hogy a régi térképek és a szigetek megemlítése a birodalmi feljegyzésekben a szigetek feletti történelmi kínai ellenőrzésre utalnak. 1895-ben Kína és Japán háborút vívott, amelynek lezárását követően Japán annektálta a szigeteket, miután azokat lakatlannak és uratlannak (*terra nullius*) nyilvánította. A Rjúkjü-szigetlánc részeként a második világháború után a szigeteket átadták az Egyesült Államoknak. Washington 1972-ben adta vissza a Rjúkjü-szigeteket (beleértve a Tiaojü/Szenkaku-szigeteket is) fölötti ellenőrzés jogát Tokiónak.

Ez volt az a lépés, amely sok kínait feldühített. Úgy gondolták ugyanis, hogy Washingtonnak egy kínai kormánynak – akár a pekinginek, akár a tajvaninak – kellett volna visszaadnia a szigeteket. Különösen a tajvani kínaiak voltak dühösek, akkoriban ugyanis a sziget úgy tekintett magára, mint a legális – bár száműzetésben lévő – kínai kormányra, ráadásul a szigetek amúgy is igen közel vannak Tajvanhoz. Egy másik lehetséges tényező az az 1969-es ENSZ-felmérés volt, amely arra utalt, hogy kiterjedt olajmezők találhatóak a szigetek alatt. Az 1970-es években tajvani civilek többször behatoltak a szigetekre, s később hongkongi lakosok – akik nem kötődtek Pekinghez – is követték a példájukat.

Az aktivitás legutóbbi hulláma 2006-ban kezdődött, amikor hongkongi magánszemélyek váltak türelmetlenné és küldtek hajókat a szigetekre. Az elmúlt egy vagy két évben a kínai kormány úgy tűnik, aktívabban csatlakozott a szigetek ellenőrzéséért folyó versenyhez. Többször is előfordult, hogy a kormány ellenőrzése alatt álló halászhajókat küldtek a szigetek vizeire. Ezekhez a hajókhöz csatlakoztak most a felmérőhajók és – a parti vizeken kívül – a kínai haditengerészet. A kínai blogoszférában több kommentátor is megjegyezte, hogy a kínai gazdaság már túlszárnyalta Japánt, és ez utóbbinak nagyobb szüksége van a kínai piacra, mint amekkora szüksége Kínának van a japán termékekre és technológiára. Nem világos, hogy a felsőbbrendűség ezen érzésének része van-e a közelmúlt manővereiben. Annyi azonban bizonyos, hogy a két ország a második világháború

óta a leginkább tartós és legelkeseredettebb vitában feszül egymásnak, egy olyan vitában, amelyikben egyik fél számára sincs egyszerű kiút.

Hogy hogyan alakulhatott ki ez a helyzet, arra több új könyv is megpróbál választ adni. A szerzők nagyon különböző perspektívákból közelítik meg a kínai kérdést, véleményeik és következtetések között pedig időnként szöges ellentét van. De mindannyian osztják azt a vélekedést, miszerint Kínára a történelmi múlt olyan súlyos teherként nehezedik, ami az ország felemelkedését kevésbé lineárisra teszi annál, mint azt sokan képzelnek vagy várnák. Tágabb értelemben véve viszont a szerzők arra utalnak, hogy a jelenlegi bajok nem elkerülhetetlenek, és lehet, hogy könnyebben kezelhetők annál, ahogy azt egyesek gondolják.

Sokan kijelentették már, hogy Kína felemelkedése megállíthatatlan, és közeleg az a nap, amikor az ország szuperhatalommá válik. A leghíresebb talán Martin Jacques *When China Rules the World (Amikor Kína uralja a világot)* című, 2009-ben megjelent munkája, amely sok szakértőt ösztönzött arra, hogy kifejtse a saját véleményét. A vitához legutóbb Arvind Subramanian, a washingtoni Peterson Institute for International Economics munkatársa csatlakozott. Subramanian *Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance (Napfogyatkozás: Élet Kína gazdasági dominanciájának árnyékában)*, Peterson Institute for International Economics, 2013, 216 oldal) című könyvében Kína szinte megállíthatatlannak látszik, s még akkor is az marad, ha a növekedés lelassul az elmúlt három évtizedben átlagos 10%-ról egy fenntarthatóbbnak látszó 6%-ra.

Subramanian meggyőzően érvel. Szerinte Kína meg fogja előzni az Egyesült Államokat, még akkor is, ha Washingtonnak sikerülne összehoznia egy 1990-es stílusú gazdasági fordulatot – ami egyre inkább valószínűtlen –, kiegyensúlyozva a költségvetést és újra növekedési pályára állítva a gazdaságot. Kína belátható időn belül meg fogja haladni gazdaságilag az Egyesült Államokat, és átveszi a világ első számú gazdasági hatalmának helyét. Ha pedig Washington továbbra is kitarthat azok mellett a gazdaságpolitikai elvek mellett, amelyeket

a pénzügyileg konzervatív szerző egyébként öngyilkosságnak tart, akkor Kína abban a helyzetben lesz, hogy a politikai vezető szerepet is magához ragadja. A legjobb, amit Washington tehet, az a felkészülés a lemaradásra.

Ez a gazdasági érv egy szélesebb külpolitikai érvhez szolgál alapul. Subramanian könyvének elején és végén egy megdöbbentő analógiát találunk az 1956-os szuezi válsággal. Nagy-Britannia hatalmának tetőpontján megszerezte az irányítást a csatorna fölött, amikor arra tudott kényszeríteni egy eladósodott államot – Egyiptomot –, hogy adja át neki az ellenőrzést. De néhány évtizeddel később, a huszadik század közepén, Nagy-Britannia elvesztette azt, amikor maga is adós országgá vált, és egy emelkedő hatalom – az Egyesült Államok – választás elé állította: vagy kivonja a csapatait a térségből, vagy szembenéz az államcsőddel.

Megtehetné Kína ugyanezt? Az elképzelés most még erőltetettnek tűnhet, de Subramanian rámutat arra, hogy az Egyesült Államok rendszeresen alkalmazta és alkalmazza gazdasági erejét arra, hogy megvalósítsa külpolitikai céljait. A második világháború óta eltelt időszakban, írja a szerző, az Egyesült Államok állt a világban életbe léptetett gazdasági szankciók 70%-a mögött. Nem elképzelhetetlen, hogy néhány évtizeden belül Kína is megteheti majd ugyanezt. És mit tehetnek az amerikaiak, ha megmarad az Egyesült Államok hatalmas adóssága Kína felé? Vajon el lehet-e dönteni így a Tiaojü/Szenkaku vitát? Vagy Kína igényét Tajvanra?

Szerencsére közgazdászokon kívül akadnak más szakemberek is, akik megnyugtatóbb következtetésekre jutnak. Subramanian lényegében úgy érvel, hogy a gazdasági növekedés politikai dominanciához vezet. A többiek elismerik Kína gazdasági fejlődését, de azt mondják, hogy a szupremácia kialakulása már kevésbé valószínű. Teszik ezt két radikálisan eltérő megközelítésből.

A legszórakoztatóbb és legprovokatívabb egy merész könyv, Edward Luttwak *The Rise of China vs. the Logic of Strategy (Kína felemelkedése a stratégia logikája ellenében)* (Belknap Press/Harvard University Press, 2013, 310 ol-

dal)) című munkája. Luttwak határozottan azt jósolja, hogy Kína nem fog sikeresen szuperhatalommá válni; valójában *nem tud* szuperhatalommá válni a jelenlegi formájában. Ez nem a növekedési rátán vagy a GDP-államadósság arányon múlik – Luttwak egy kézlegyintéssel intézi el mindkettő jelentőségét –, hanem azon, amit ő a stratégia vastörvényének tekint, és amely szerinte: „tökéletesen egyformán vonatkozik minden kultúrára, minden korban.”

Luttwak szerint Subramanian és társai Kína gazdasági növekedésére és a katonai kiadások növekedésének ütemére összpontosítanak, és még a recessziók és válságok kialakulásának lehetőségét megengedve is előrevetítik azt a napot, amikor Kína lesz az úr a tengereken. „De ez a legkevésbé valószínű eredmény, mert ütközne a stratégia logikájával egy olyan világban, amely különböző államokból áll, melyek mindegyike féltve őrzi önállóságát.”

Luttwak azt állítja, hogy Kína növekedésének hatására az országok összefognak, hogy együtt akadályozzák meg annak további emelkedését. Ahogy a 19. századi Németország gazdasági és katonai növekedése ahhoz vezetett, hogy Franciaország és Anglia, az egykori ellenfelek szövetségre léptek egymással (és Anglia arra kényszerült, hogy lenyelje az undort, amit az emberi jogok primitív elnyomása a cári Oroszországban, és a vele való szövetségre lépés váltott ki), Kína nyílegyenes útja a csúcsra máris okoz valamilyen reakciót, mint ahogy Japán és a Fülöp-szigetek példáján látjuk, nem is beszélve arról, hogy az Egyesült Államokat ismét szívesen fogadják a régióban.

Hogy miért nem változtat irányt Kína? Itt található az egyike Luttwak legérdekesebb elképzeléseinek, amit ő „nagyállami autizmusnak” nevez – ami nem más, mint a nagyhatalmak képtelensége arra, hogy szakítsanak a cselekvés és viselkedés megszokott módjaival. Mint ahogy Vilmos császár Németországnak is biztosan látnia kellett, hogy a német hadiflotta fejlesztése arra készíti majd Nagy-Britanniát, hogy szövetséget hozzon létre ellene, ugyanúgy Kínának is meg kell értenie, hogy visszavágást okoz, ha olyan szigetek felett követel ellenőrzést, amelyek messze vannak a kínai partoktól,

de közel a szomszédaihoz. (Itt nem is főleg a Tiaoju/Szenkaku-szigetekre gondolunk, hanem azokra a homokpadokra, zátonyokra és szigetcetekre a Dél-kínai-tengeren, melyekre Kína szintén igényt formál.) Még a Tiaoju/Szenkaku-szigetekért folyó csatáról is úgy tűnik, hogy nincs kedvező kimenetele Kína számára, nem számítva az állandó feszültséget a legjelentősebb szomszédaival.

Kína szemellenzős hozzáállását látva a nemzetközi ügyekhez, Luttwak megjegyzi, hogy sok kínainak meggyőződése, hogy egy taktikailag okos és kifinomult civilizáció örökösei. A kínaiak, jegyzi meg Luttwak, gyakran feltételezik, hogy a külföldiek ostobák vagy naivak, és biztosan nem egészen érnek fel azoknak az embereknek a ravaszságával, akik a *Háború művészetét*¹ megalkották. 2011-ben, írja Luttwak, Vang Csi-san, aki akkor az Egyesült Államokkal folytatott stratégiai és gazdasági párbeszéd vezetője volt (jelenleg miniszterelnök-helyettes és tagja a Politikai Bizottság héttagú Állandó Bizottságának) azt mondta az amerikaiakról és a kínaiakról: „Nem könnyű igazán megismerni Kínát, mert Kína egy ősi civilizáció... [míg] az amerikaiak ugyancsak egyszerűek.”

Luttwak rámutat arra is, hogy ezek a feltételezések nem szolgálták és nem szolgálják jól Kínát, sem a múltban, sem ma. Kína három utolsó császári dinasztiája közül kettőt kis nomád csoportok irányítottak, míg ma az ország taktikája miatt gyanakvó és egyre ellenségesebb országokkal van körülvéve. Talán nem túlzás azt mondani, hogy Kína nem rendelkezik valódi szövetségesekkel. Ennek az az oka, hogy a kínai diplomáciai gondolkodás egy olyan korból ered, amikor a külkapcsolatokat a kínai fejedelemségek – a Csin, Csu, Lu, Csi és a többiek, amelyek megjelennek Szun-ce klasszikus munkájában is – közötti kapcsolatok jelentették. „A kínai külpolitika nyilvánvalóan feltételezi, hogy a külföldi államok is ugyanolyan gyakorlatiasak és opportuniszták ügyeik intézésében, mint Kína.”

Am ez az elképzelés újra és újra csődöt

mond, ahogy azt Luttwak is bizonyítja, hiszen más országokban más gyakorlatokat követnek. 2007-ben például India azt tervezte, hogy egy jótékonyági körút részeként 107 magas rangú fiatal köztisztviselőt küld Kínába. A kínai hatóságok azonban megtagadták a vízumot egyiktől, mondván, hogy mivel ő India egy olyan részéről származik, amelyre Kína igényt tart, így gyakorlatilag nincs is szüksége vízumra. Luttwak szerint Kína stratégiájának része, hogy válságokat kreál annak reményben, hogy azokra számára kedvező megoldást talál majd.

Hasonlóképpen, 2010-ben Kína azzal reagált egy kínai halászhajó kapitányának letartóztatására, aki megsértette a japán felségvizeket, hogy szenvedélyes hangvételű nyilatkozatokat adott ki, japán üzletembereket tartóztatott le és gyakorlatilag felfüggesztette a Japánba irányuló ritkaföldfém-exportot. Aztán hátraarcot vezényelt, és arra törekedett, hogy alkut kössön Japánnal. A japánok megdöbbenek és megrémültek Kína fellépésétől, és ez közvetlenül a 2012-es válsághoz vezetett. 2012 áprilisában a Tokiói Fővárosi Önkormányzat, amely akkor még az ismert nacionalista politikus, Isihara Sintaró kormányzó vezetése alatt állt, úgy határozott, hogy megvásárolja a Szenkaku-szigeteket. A japán kormány végül közbeavatkozott és ősszel állami kezelésbe vette a szigetek egy részét. Ez a döntés volt akkor az alap Peking számára ahhoz, hogy több japánellenes demonstrációt, tiltakozást is engedélyezzen.

Úgy tűnhet, mintha rossz vezetésről lenne szó, de Luttwak azt írja, hogy még maga Bismarck sem tudná megoldani Kína problémáját. Minden hatalom emelkedése, erősödése reakciót vált ki, mondja, és csak ritkán tesznek szert hegemoniára – hacsak nem hoznak létre vagy használnak ki egy olyan történelmi fordulópontot, mint egy háború. Amerika arra használta Japán vereségét, illetve Nagy-Britannia és Franciaország második világháború utáni hanyatlását, hogy határozottan előre törjön a Csendes-óceáni térségben. Az Egyesült Államok azonban nem úgy lépett be a régióba, hogy hangos igényeket formált különböző területekre, hanem olyan országgént, amely gazdasági támogatást nyújtott. Ez segítette lágyítani az USA előretörését a Csendes-

1 *A háború művésze* Szun-ce klasszikus ókori hadtudományi műve. Magyarul több különböző fordításban is megjelent *A háború művésze*, *A hadviselés törvényei*, *A hadviselés tudománya*, illetve *A hadakozás regulái* címmel.

óceánon, bár azt még így is sok keserűség kísérette – emlékezzünk csak arra, hogyan vesztette légi támaszpontjait és haditengerészeti bázisait a Fülöp-szigeteken. Ezzel szemben Kínát máris egyfajta veszélyes ragadozónak tekintik, pedig még szinte semmit sem szerzett meg.

Amennyiben helyes, Luttwak elmélete azt jelenti, hogy az amerikaiaknak nem kell túlságosan aggódnuk. Kína lényegében megsemmisíti önmagát, legalábbis diplomáciai értelemben. A problémák listája miatt pedig, amellyel Kínának szembe kell néznie, úgy tűnik, hogy ez akár most is megtörténhet.

Odd Arne Westad norvég történész nem annyira biztos ebben. A London School of Economics professzora úgy véli, hogy a kínai történelem teher, de egyben azt is megmutatja, hogy mennyire alulbecsült a kínaiak alkalmazkodási és változási képessége. Westad kutatási területei a hidegháború kora és a jelenkor kelet-ázsiai története; szerkesztőként és szerzőként már több könyve is megjelent a hidegháborúról. *Restless Empire: China and the World Since 1750 (Nyugtalan birodalom: Kína és a modern világ 1750-től)* (Basic Books, 515 oldal) című könyve gazdag története az elmúlt 250 év kínai külpolitikájának. Luttwakhoz hasonlóan Westadban is van egy revizionista vonás, ám ebben derülátöbb következtetéseket von le.

Westad bemutatja, hogy a jelenlegi válságoknak részben az idealizmus az oka – egyfajta meggyőződés, hogy a nemzetközi rendszerben létezik valamilyen igazságszolgáltatás, amelyhez Kína folyamodhat. Kína szerint az országot megalázták a tizenkilencedik században és a huszadik század elején, és néhány területét, beleértve a Tiaojü/Szenkaku-szigeteket, elvették tőle. Ez nem jelenti azt, hogy ezeknek a területeknek mindegyikét vissza kellene adni – Pekingben természetesen senki sem akar irányítást például a független és szuverén Mongólia felett, ami egykor ugyancsak része volt a kínai birodalomnak –, de néhány tengeri követelését beleszótta a megaláztatás és az igazságkeresés szólamaiba.

Westadnak az is meggyőződése, hogy a kínaiak nagyon is készek az alkalmazkodásra. Az egyik legelterjedtebb nézet szerint a kínaiak

nem fogadták el elég gyorsan a változásokat, ám Westad bebizonyítja, hogy ez valójában nem igaz. Kína rohamléptekben épített vasutakat, hajógyárakat és gyárakat már a tizenkilencedik században is – ugyanakkor, írja, amikor szülőhazája, Norvégia is tette – a Csing-dinasztia pedig akár sikerrel is járhatott volna, ha nem sújtotta volna balszerencsés események hosszú sora: éhínségek és felkelések, nem is beszélve arról, hogy idegen hatalmak támadták meg az országot és kisebb-nagyobb területeket faragtak le belőle. Csang Kaj-sek sokat kárhoztott Kínai Köztársaságának adaptív képességeiről szólva megjegyzi, hogy ha nincs a japán invázió 1937-ben, akkor a köztársaság valószínűleg fennmaradt volna.²

„Azok a kínaiak, akik elfogadták az újat – ha kaptak rá esélyt, hogy így tegyenek –, mindig sokkal többen voltak, mint azok, akik nem”, írja Westad egy másik fontos érvre rámutatva. A „nyitás” jelenleg tapasztalható korszaka nem újdonság, hanem alapelvárás. Valójában Mao 30 éves uralmának elzárkózása volt az anomália. Ennek a közjátéknak az oka, mondja Westad, a második világháború volt, ami végzetesen meggyengítette a köztársasági kormányt. Itt egyben cáfolja azt az álláspontot is, miszerint a nacionalisták nem harcoltak, rámutatva arra, hogyan vetette be Csang Kaj-sek legjobb csapatait, míg a kommunisták több kínait öltek meg a háború idején a tisztogatások és összeesküvések során, mint a japánok. Ráadásul a külföldi hatalmak sem tudták kellő mértékben támogatni Kínát a háború alatt (az Egyesült Államok háborús támogatásaiból mindössze 1% jutott Kínának 1945-ig). Ez segített alátámasztani Mao üzenetét, miszerint Kínának nincs szüksége a külvilág segítségére. Ha a történelem másként alakul, Mao gerilla maradt volna, Kína modernizációja pedig folytatódik a háború után.

2 Bosszantó kivétel Westad köztársasági korszak iránt tanúsított példás korrektsége alól az a döntése, hogy a kínai írásjelek átírásának a Kínai Népköztársaságban alkalmazott (nem szabványos) pidzsín formáját használja tajvani hely- és csoportnevek átírására is. Így Tajvant, a sziget fővárosát Taibei-nek írja Taipei helyett, a Kuomintangot pedig Guomindangnak írja, és KMT helyett GMD-nek rövidíti.

Westad azzal a véleménnyel is vitába száll, hogy Mao rombolása nyitotta meg az ország kapitalista újjáéledésének útját:

„Kína az 1970-es években több különböző irányt is választhatott volna – a kambodzsai mintájú népirtó terrorizmustól a tajvanihoz hasonló demokratikus fejlődésig. Megvolt a lehetőség a piac fejlesztésére – és nem a Kínai Kommunista Párt (KKP) destruktivitása miatt, hanem annak ellenére –, mivel Kína sokáig kísérletezett integrált piacokkal, mielőtt a kommunisták megpróbálták elpusztítani azokat.”

Luttwakhoz hasonlóan Westad is komor képet fest a kommunisták külpolitikájáról. Az 1960-as években Kína szert tett némi presztízse a fejlődő világban, amiért elkerülte az Egyesült Államokat és végül elutasította a Szovjetuniót is. Mao kiszámíthatatlan politikai döntései miatt azonban el is vesztette ezt a jóindulatot. Azzal, hogy akadályozta a Vietnammal szánt támogatást, amikor a szomszédos ország az Egyesült Államok ellen harcolt, Mao tönkretette az egykor szoros kapcsolatokat a két ország között és előkészítette a megalázóan ostoba 1979-es kínai inváziót Vietnam ellen. Kína nyert néhány jó pontot azzal, hogy segített egyes afrikai országokat, de aztán eltékozolta ezt is, amikor – például Ghánában – maoista felkeléseket támogatott. Vajon Kína jelenlegi aktivitása Afrikában nem hasonlóan narcisztikus? Kína beruházási kedve és gazdasági sikerei sok afrikait lenyűgöztek, de egyben felismerhető az is, hogy Kína anélkül a minimális jó szándék nélkül tevékenykedik országaikban, amit a nyugati országok tanúsítanak.

Az Egyesült Államokkal való kapcsolatok sem úgy alakultak, ahogy a kínai vezetők elképzelték. Mao annyira nem volt tisztában a helyzettel, hogy amikor 1972-ben Richard Nixon Kínába látogatott, úgy gondolta, hogy az amerikai elnöknek fenyegető forradalommal kell szembenéznie otthon, és így a gyengeség helyzetéből jön, hogy a „Nagy Kormányossal” találkozzon – elvégre a kínai *Weltbild* szerint mi másért érkezne egy külhoni vezető a kínai fővárosba, ha nem azért, hogy elismerje Kína felsőbbségét? Később Teng Hsziao-ping az Egyesült Államok szövetségésévé tette Kínát a

Szovjetunió ellen, de lényegében csak segítette az erősebb szuperhatalmat abban, hogy legyőzze a gyengébbet, ezzel hozzájárulva az elmúlt negyedszázad globális amerikai hegemoniájának a kialakulásához. Nehéz megmondani, hogy mit kellett volna másképp tennie Kínának, de Westad joggal gúnyolódik a nyugatiak „rajongásán” a kínai vezetők külpolitikai hozzáértését illetően.

„A kínai vezetők nemzetközi politikára vonatkozó nyilatkozatait úgy tekintették, mint egy ősi civilizáció realista bölcsességének végső példáit, holott valójában az általuk képviselt államberendezkedés torz voltát tükrözték csak.”

Am minden téves lépés ellenére Kína továbbra is a legnagyobb kihívás, nemcsak a szomszédos országok, hanem az Egyesült Államok számára is. Az USA–Kína tanulmányok egyik vezéralakja, David Shambaugh a következőket írja az általa szerkesztett *Tangled Titans: The United States and China (Leláncolt titánok: Az Egyesült Államok és Kína)* (Rowman and Littlefield, 2013) című kötet bevezető tanulmányában: „A kölcsönös bizalmatlanság jelen van mindkét kormányzatban, és most kevés olyan bürokratikus szereplőt találhatunk bármelyikben, akinek erős késztetése lenne arra, hogy együttműködjön.” Shambaugh könyve nem ad pontos választ arra, hogyan váltak ennyire rosszszá a dolgok, de burkoltan arra utal, hogy mindkét ország szenved a Luttwak által ismertetett „nagyhatalmi autizmusától”.

A dilemmát, amellyel az amerikai döntéshozók szembenéznek, jól foglalja össze Vali Nasr *The Dispensable Nation: American Foreign Policy in Retreat (Az eldobható ország: Az amerikai külpolitika hanyatlása)* (Doubleday, 2013) című könyve. Nasr a külügyminisztérium egykori tanácsadója az Afganisztánnal és Pakisztánnal kapcsolatos ügyekben. Véleménye szerint Kína és az ország külföldi beavatkozásai az amerikai aggodalmak középpontjában állnak. Az egyik ok Kína egyre növekvő kőolajigénye, és hajlandósága arra, hogy óriási összegeket fizessen a kitermelési jogokért. A másik ok az, hogy a kitermelt kőolajat haza is kell szállítani, vagy a hajózási útvonalakon – amelyek szükség-

gessé teszik a kínai haditengerészet fejlesztését –, vagy csővezetékeken át, amelyek Közép-Ázsia politikailag törekeny államain keresztül húzódnak.

Mennyire lehet az ember optimista abban a tekintetben, hogy egy megváltozott Kína kisebb stratégiai fenyegetést jelentene? Könyve vége felé Westad alapvetően azt feltételezi, hogy Kína tovább erősödik. Azt is írja, hogy a Kommunista Párt „átvette a külföldi vállalatok számos irányítási módszerét” – talán így van, de biztosan csak a legrosszabbakat. Ám Westad optimizmusát támogatja Kína alkalmazkodóképessége, amit az elmúlt évszázadok során tanúsított. Luttwak nem zárja ki, hogy Kína képes megváltozni, de más módon fogalmaz – Kína csak úgy emelkedhet fel, ha oly módon változik meg, aminek eddig ellenállt:

„Csak egy teljesen demokratikus Kína léphetne előre akadálytalanul a globális hegemoniához vezető úton, egy teljesen demokratikus Kína kormányai viszont kétségtelenül egészen más célok elérésére törekednének.”

(*The New York Review of Books*)

Jonathan Kaiman

Egy kínai tisztségviselő rejtélyes börtönhalála

Vu asszony rémálma akkor kezdődött, amikor arra várt, hogy felvegye a férjét a repülőtéren. Ju Csi-ji a szülővárosába, Vencsuba repült vissza Pekingből, ahol épp befejezett egy ideiglenes politikai megbízatást. Ám nem sokkal azután, hogy a gép leszállt, Ju felhívta a feleségét, hogy inkább egy ismerőse veszi majd fel. „Egy másik hang a telefonban azt mondta, hogy menjek haza”, mondta Vu asszony a kínai állami médianak, amely nem hozta nyilvánosságra a teljes nevét.

Vu asszony 38 napon át nem látta a férjét, egészen addig, amíg a helyi kórház egyik orvososa április 9-én holtta nyilvánította a férfit. A

Hszinhua, a hivatalos kínai hírügynökség szerint a 41 éves Ju (aki az állami tulajdonban lévő Vencsu Ipari Befektetési Csoport főmérnöke volt) az eltelt időt *shuanggui* fogságban töltötte, a törvényellenes fogva tartás közismerten durva formájában, amely a kommunista párt korrupció gyanújába keveredett funkcionáriusait fenyegeti.

A helyi kormányzati hatóságok balesetnek nyilvánították Ju halálát. A Hszinhua honlapján látható szörnyű képek azonban egy kék-zöld foltokkal borított félmeztelen férfit mutatnak, aki bal karjával a mellkasán egy kórházi ágyon fekszik. A cikk nem ad magyarázatot arra, hogy miért tartották fogva a férfit.

A kritikusok azt mondják, hogy a jogvédelemtől megfosztott *shuanggui* fogvatartottak különösen ki vannak szolgáltatva az emberi jogok megsértésének. Flora Sapio, a Hongkongi Egyetem jogászprofesszora szerint, aki egy könyvet is írt a témáról, a Hszinhua együtt érző hangvételű riportja egy magas szinten meghozott döntésre utalhat, melynek célja, hogy kezdjék a fogvatartottak jogait tiszteletben tartani, miközben a rendszer alapjaiban véve lényegében változatlan marad.

„Azt akarják, hogy a rendszer karhatalmi szervei másként kezeljék a gyanúsítottakat – mondta a professzor. – Ugyanakkor a pártállam szeretne az egyetlen olyan tényező maradni, amely az igazságszolgáltatással kapcsolatos kérdésekben megszólalhat.”

A *shuanggui* fogvatartottak túlnyomó többségének esélye sincs arra, hogy megmentsék a karrierjüket, és sokan öngyilkosságot követnek el a fogva tartás közben. A legtöbb esetet végül átadják a bíróságnak, ahol a tárgyalás általában halálos ítélettel vagy hosszú börtönbüntetéssel végződik. Po Hszü-laj, a kegyvesztett csungcsingi pártvezető 10 hónapot töltött fogva ilyen körülmények között, mielőtt az ügy 2013 januárjában bírósági szakaszba került volna.

„Vannak beszámolóink a [*shuanggui*] fogva tartás és vallatás alatti pszichológiai manipulációról és fizikai kínzásról, például alvásmegvonásról, megijáztott vízbe fojtásról, a fogvatartott bőrének cigarettával való megégetéséről és verésről”, írja egy jelentés egy hongkongi kiadású,

emberi jogokkal foglalkozó folyóiratban, a *Dui Hua Human Rights Journal*ban.

A *Beijing Times* szerint húszrendőrkommandóست rendelték ki, hogy a családtagok tiltakozása ellenére átszállítsák Ju földi maradványait a krematóriumba. A rokonok szerint az orvosi szakvéleményben fulladásos halál szerepelt. „Az orvos, aki megpróbálta újraéleszteni, azt mondta, hogy már majdnem meghalt, amikor kórházba szállították –közölte Vu asszony. – De miért kellett addig várni a kórházba szállítással?”

Április 9-én a vencesui Városi Pártbizottság helyettes párttitkára, Hszü Jung-min azt nyilatkozta az újságírónak, hogy a „vizsgálóbizottság a közepén tart a vizsgálatnak, és még nem készített jelentést”.

Az elmúlt években a tisztviselők egész sor finoman szólva is valószínűleg magyarázattal álltak elő a „véletlen” börtönhalálokról írt jelentéseikben. Egy férfi 2009-ben állítólag belefutott a saját paplanjába alvás közben, míg mások halálát az okozta, hogy elrejtőztek, forralt vizet ittak vagy rémálmuk volt...

(*The Guardian*)

Ian Cobain – Richard Norton-Taylor

Gyarmati bűnök

Az Egyesült Királyság még mindig titkosan kezeli azokat az aktákat, amelyek fényt deríthetnének a gyarmati korszak visszaéléseire

Annak ellenére, hogy William Hague brit külügyminiszter ígéretet tett arra, hogy a titkosítás alól feloldva a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé teszik őket, még mindig titokban tartanak számos, a brit birodalom fennállásának utolsó éveiben keletkezett titkos kormányzati aktát.

A visszatartott akták annak az óriási dokumentumanyagnak a részei, amely évtizedeken át rejtve maradt a Külügyi és Nemzetközösségi Hivatal (Foreign and Commonwealth Office, FCO) egyik ismeretlen archívumában, megsért-

ve ezzel a hivatalos papírok kezelését szabályozó törvényeket. Amikor az archívum létezéséről tudomást szereztek azok az ügyvédek, akik olyan idős kenyaiak egy csoportját képviselik, akik a Mau Mau felkelés idején elszennvedett visszaélések miatt kívánják perelni a brit kormányt, Hague vizsgálatot rendelt el, és ígéretet tett arra, hogy az aktákat nyilvánosságra hozzák. „Hiszem, hogy az a helyes, ha az ezekben az aktákban levő információt megfelelően megvizsgálják és rögzítik, majd hozzáférhetővé teszik a nyilvánosság számára az Országos Levéltáron (National Archive) keresztül – mondta a külügyminiszter a parlament képviselőinek. – Az a tervünk, hogy a titkosnak nyilvánított részek kivételével minden értékelhető témájú dokumentumot hozzáférhetővé tegyünk.”

Később azonban kiderült, hogy a külügyminisztérium jelentős számú dokumentumot tart vissza egy olyan jogszabályi helyen szereplő jogi mentesség miatt, amely egyébként épp abban a törvényben található, amelyet megsértettek azzal, hogy a dokumentumokat titkos archívumban tárolták.

A papírok között, amelyekről tudjuk, hogy a hivatal visszatartja őket, van egy akta, amely jegyzőkönyveket tartalmaz a kenyai gyarmati kormány kabinetjének számos üléséről 1963-ból, azaz a függetlenséget megelőző évből. Egy másik akta arról a kártérítésről szól, amit azután fizettek, hogy 1946-ban bomba robbant a jeruzsálemi Dávid Király Szállodában levő brit katonai parancsnokságon, az egyik pedig olyan táviratokat tartalmaz, amelyeket brit diplomaták küldtek Londonba Mauritiusról 1968-ban, abban az évben, amikor az egykori gyarmat kikiáltotta függetlenségét.

Más akták között, amelyekről ismert, hogy rejtve maradnak a nyilvánosság elől, megtalálható egy ötrészes sorozat Fülöp herceg 1956-os szingapúri látogatását illetően, három akta egy Nigériába tervezett királyi látogatásra vonatkozóan ugyanabban az évben, továbbá egy 1968-ban Mauritiusra tervezett királyi látogatásról szóló anyag.

A Mauritius-papírok tartalma különösen kényesnek bizonyulhat, mert ezek rávilágíthatnak annak a brit döntésnek a hátterére, hogy miért

utasították ki a Chagos-szigetek 1500 lakóját néhány évvel később, amikor beleegyeztek, hogy bérbe adják Diego Garcia szigetét az Egyesült Államoknak, hogy azon amerikai katonai bázist létesítsenek.

Olyan akták egyes részleteit is visszatartják, melyeket egyébként már feloldottak a titkosítás alól és átadtak a délnyugat-londoni Kew-ben levő Országos Levéltárnak. Ilyenek például egy 1950-es, Kínába utazó „maláj kínaiak kiképzéséről” szóló akta részei, amit a külügyminisztérium egészen 2032-ig szeretne titkosítva tartani. Ide tartoznak még egyes szingapúri hírszerzési jelentések az 1950-es évekből, valamint egy 1960-as Észak-Kamerunt érintő akta. Az utóbbi két aktát a külügyminisztérium 2029-ig szeretné visszatartani. Ezek az akták az 1958-as közérdekű adatokról szóló törvény 3. és 4. szakasza alapján maradnak titkosítva, amely lehetővé teszi a kormányzati szervezetek, hogy visszatartsanak a nyilvánosság elől minden történelmi dokumentumot, amely „adminisztratív célokra szükséges” vagy amit „bármely más különleges okból vissza kell tartani.”

A külügyminisztérium nem nyilatkozott arra vonatkozóan, hogy miért nem hajlandók nyilvánosságra hozni egyes aktákat, mondván, hogy a nyilvánosságra hozatal megtagadásának oka jelenleg maga is titkos. A külügyminisztérium egyik szóvivője azt mondta: „Elköteleztük magunkat az iránt, hogy annyi aktát tegyünk hozzáférhetővé a nyilvánosság számára a gyarmati levéltárainkból, amennyit csak tudunk. Ezek az akták fontos részei a történelmünknek. A programunk végére mintegy 18 ezer nyilvánosságra hozott aktánk lesz. Átlagosan csak az anyag 1%-át tartják vissza a nyilvánosság elől.”

A titkos archívumot olyan történészek fedezték fel – köztük David Anderson, az afrikai politika professzora az Oxfordi Egyetemen –, akik annak a jogi csapatnak dolgoztak, akik a Mau Mau veteránokat képviselték, amikor azok azért harcoltak, hogy beperelhessék a brit kormányt az embertelen bánásmód miatt, amelyet a britek foglyaiként szenvedtek el az 1950-es években Kenyában. A kormány elismerte, hogy a szörnyű kínzásokról szóló beszámolóik igazak, ám továbbra is vitatja a kártérítéshez való jogukat,

mondván, hogy ennyi év után már nem lehet biztosítani a tisztességes eljárást.

A külügyminisztérium elismerte, hogy az archívum létezik, és 200 doboz akta található benne: 1,5 tonnányi, 200 folyómétert kitevő papír. Lord Howell, az akkori külügyminiszter azt mondta, hogy a dokumentumokat nemcsak Kenyából, hanem 37 különböző gyarmatról és brit védnökség alatt álló területről szállították az Egyesült Királyságba, beleértve Adent, Ceylont, Ciprust, Malayát (a későbbi Malajziát), Máltát, Nigériát és Észak-Rhodesiát.

Sok éven át a Buckinghamshire-ben levő Hanslope Park adott otthont a titkos archívumnak, Őfelsége Kormányzati Kommunikációs Központjának (UK Government Communications Headquarters, GCHQ) falain belül. Ez egy olyan létesítmény, ahol tudósok csapatai – mondhatni a James Bond filmekben szereplő műszaki zseni, Q valós változatai – dolgoznak öt méter magas, szögesdróttal is védett kerítések mögött, hogy műszaki támogatást nyújtsanak két brit titkoszolgálat, az MI5 és az MI6 számára.

Egy Hague megbízásából kezdődött vizsgálat megállapította, hogy az aktákat először a nyugat-londoni Hayes-ben tárolták, s később szállították át Hanslope Parkba, ahol a személyzettel elhitették, hogy nem a Külügyi és Nemzetközösségi Hivatalhoz, hanem egy másik, Hayes nevű szervezethez tartoznak.

A vizsgálatot lefolytató Anthony Cary, Kanada korábbi brit főbiztosa azt jelentette, hogy „a félrevezető történetben, amely széles körben elterjed és ami öröklődött az átadások során” szerepelt az a magyarázat, hogy a hivatal csak azért őrzi az archívumot, mert a Hayes épületében tűz ütött ki. Így aztán soha nem történt meg a törvény által előírt nyilvánosságra hozatal céljait szolgáló felmérés, az akták pedig kívül maradtak az információszabadságról szóló törvény (Freedom of Information Act) hatókörén.

Miután az anyag nagy részét megkezdték átadni az országos levéltárnak, világossá vált, hogy számos Nagy-Britannia későgyarmati korszakáról szóló hivatalos papírt sehol sem őriztek meg, hanem megsemmisítették őket. Az egy-egy gyarmat függetlensége elnyerése előtti

időkben elkövetett bűntettekről szóló bizonyítékokat tartalmazó dokumentumok ezreit égették el vagy süllyesztették a tenger fenekére. A fennmaradt dokumentumok bizonyítják, hogy a gyarmati tisztviselőknek az olyan gyarmatokon, mint például Kenya, azt mondták, hogy inkább semmisítsék meg a dokumentumokat ahelyett, hogy az Egyesült Királyságba szállítják őket – „a hangsúly az elpusztításon van” –, és sem a dokumentumokról, sem az elégetésükről nem maradhat nyom. Ha dokumentumokat égettek el, a tisztviselőknek azt mondták, hogy „a hamun kívül más hulladék nem maradhat, a hamut pedig porrá kell törni”.

Néhány ötlet a megsemmisítési műveletek skálájából megtalálható azokban az utasításokban, amelyek túlélték a tisztogatást. Bizonyos körülmények között, tájékoztatták a kenyai brit tisztviselőket, „az elégetés általi megsemmisítés alternatívájaként megengedett, hogy a dokumentumokat nehezekekkel ellátott ládába csomagolják, és azokat a parttól számított maximális lehetséges távolságra nagyon mély, áramlatmentes vízbe dobják.”

(The Guardian)

Jason Burke

Az ingatlanfejlesztők mohósága veszélyezteti Delhi építészeti örökségét

Delhit a brit császári korona ékkövének számít India fővárosának építették. A város túlélte a monszunokat, aszályokat, zavargásokat, a kommunista politikusokat és a savas esőt. Most azonban „Lutyens Delhijének”, a kormányzati épületek, parkok és lakóházak közel 3000 hektárra kiterjedő területének, amelyet a tervek elkészítő brit építészei neveztek el, új fenyegetéssel kell szembenéznie. A helyi önkormányzat ugyanis azt tervezi, hogy enyhítenek a sokemeletes toronyházakra vonatkozó tervezési korlátozásokon.

A változás érintené azt a zónát, amely magában foglalja az 1920-as, illetve 1930-as évek-

ben, a brit Rádzs idején indiaiak százmillióit kormányzó néhány ezer köztisztviselő számára épített elegáns bungalókat is.

Lutyens Delhijének eredete arra a brit döntésre vezethető vissza, ami elrendelte, hogy az indiai fővárost Kalkuttából (ma: Kolkata), a párás keleti kikötővárosból Delhibe, a mogul császárok történelmi városába helyezték át. A döntést V. György király jelentette be 1911-ben a Delhi Durbaron, a brit hatalom ünneplésére rendezett nagyszabású parádén. A britek, India akkori urai abban az időben még nem tudhatták, hogy mindössze 36 évvel később, a II. világháború után kimerülve már képtelenek lesznek arra, hogy elfojtsák az indiai függetlenségi követeléseket és távozniuk kell Indiából.

Az új kormányzati épületek mellett az Edwin Landseer Lutyens által vezetett brit és indiai építészekből álló csapat bungalókat is tervezett brit tisztviselők és családjaik számára. A mintegy ezer, neoklasszikus stílusban épült bungaló közül sokhoz több hektáros kert is tartozik. 1988-ban, majd 2003-ban is kibővítették a védett övezet határait, amely most magában foglalja India – és a világ – legértékesebb építési telkeinek nagyon jelentős részét. Ez az a terület, amely a városvédők szerint most támadás alatt áll.

„Nyújtsd a kisujjad, és a karodat akarják. Ennek a zónának a területe nem éri el a város összterületének 2%-át. Ha építeni akarnak, tudnak építeni máshol is”, mondta Krishnan Menon, egy városvédő építész és várostervező, aki az indiai Művészetért és Kulturális Örökségért Közalapítvány delhi osztályát vezeti. Ugyanakkor mások úgy vélik, hogy helytelen lenne, ha Lutyens Delhijét érintetlen állapotban őriznék meg egy olyan nyüzsgő városban, ahol több millió indiai kénytelen zsúfolt nyomorregyedekben álomra hajtani a fejét.

A Delhiben örökségétüket vezető Sohail Hashmi író és történész szerint Lutyens Delhijét imperialisták hozták létre azért, hogy ezzel is demonstrálják gyarmati hatalmukat. „Az egyetlen darab szabad föld ebben a városban ott van, a városközpontban, ahol a kormányzati tisztviselők ülnek a három vagy négy hold kerttel körülvevő házaikban – mondja Hashmi. – Ha én

vezetném ezt a várost, megtartanék egy utcát, hogy megmutassam, hogy nézett ki Lutyens Delhije, a többi területet pedig átvehetnék és lakóházakat építhetnének rajta.”

Mások tartanak Delhi telhetetlen ingatlanfejlesztőinek befolyásától. Azon ritka alkalmakkor, amikor a védett központi zónában levő ingatlanok gazdát cserélnek – kevesebb, mint egytizedük van magántulajdonban –, hatalmas összegekért adják-veszik őket. Az árak Delhi központjában magasabbak, mint London vagy New York legfelkapottabb negyedeiben. Egy távközlési mágnás nemrég 20 millió fontot fizetett egy egyemeletes, penészes modernista házáért. Más közeli lakóházakat 30 és 60 millió font közötti áron kínálnak megvételre.

Egyes kormányzati tulajdonban levő ingatlanok árát csillagászati összegekre becsülik. Egy száz közepes rangú katonatisztnak otthont adó lakóépület, amely szinte pontosan a Rashtrapati Bhawanra, az eredetileg India első alkirálya számára épített hatalmas épületre néz, ami jelenleg az elnök hivatalos rezidenciája, a becslések szerint 600 millió angol fontot ér.

A városvédők azt a tervet is ellenzik, hogy a védett övezet közepén építsék fel a nemzeti hadsereg múzeumát. Amiatt is voltak viták, hogy a bungalók lakói – elsősorban parlamenti képviselők – nem engedélyezték átépítéseket hajtottak végre. Az egyik elhíresült eset 2004-ben történt, amikor egy politikus egy hatalmas üvegpiramist építtetett a házához. A közelmúltban az indiai parlament felsőházának egyik tagja egy hindu templomot épített a kertjében. „Egyebek között az a szép ezekben a bungalókban, hogy van egy sajátos, csendes és szerény atmoszférájuk. Nem lehet, hogy csak a miniszterek számára tartsák fent őket. Ez egyszerűen nem működik. A bungaló azonban státuszszimbólummá, a hatalom jelképévé vált, így mindannyian szeretnének egyet”, mondta Charles Correa, India egyik legismertebb építész.

Correa hozzátette, hogy bár nagyon nehéz volt egyes bungalókat modernizálni anélkül, hogy az egész övezet esztétikai hatását károsítanák, lehetséges lenne összeegyeztetni a fejlesztést a megőréssel, ha a folyamatot megfelelően kezelnék. „Könyörtelennek kell lenni

abban a tekintetben, hogy mit lehet megmenteni, és mit nem. De ez azt is jelenti, hogy nem hagyhatod, hogy a bürokraták és a politikusok úgy döntsenek, hogy a széleket le lehet vágni. Ez egyszerűen neveltséges”, mondta Correa.

A városvédők remélik, hogy az UNESCO, az ENSZ kulturális szervezete megadja az áhított Világörökség státuszt Lutyens Delhijének a lakott történelmi városok kategóriájában, ami szinte lehetetlenné tenné a radikális változtatásokat. Lehetségesnek tartják, hogy a döntés még ebben az évben megszületik. „A mi értékeink állnak szemben a pénzemberek és ingatlanfejlesztők értékeivel. Ez egy kemény csata”, mondta Menon.

Furcsa módon épp a hivatalnokok azok, akik a városvédők szövetségésének bizonyulhatnak. Az történt ugyanis, hogy egyszerűen eltűntek azok a korábbi tervek, amelyek a város központi területének szanálására vonatkoztak, áldozataivá válva az indiai bürokrácia hírhedt szövevényességének és lomhaságának...

(The Guardian)

Benoît Hopquin

Az indiai piac közepét veszi célba a kínai támogatással épülő nepáli „Barátság út”

A Katmandu a nepáli–kínai határral összekötő Araniko autópálya nevével ellentétben inkább keskeny aszfaltcsík vagy döngölt földút, ami 115 kilométeren át kígyózik szakadékok és hegycsúcsok között. A közlekedés jóformán életveszélyes lenne rajta a busz- és tehergépkocsi-vezetők rendkívüli ügyessége nélkül, akik szinte naponta művelnek csodákat a hajmeresztő kanyarokban manőverezve. A kilátás lélegzetelállító – feltéve ha az ember le meri venni a szemét az útról...

Khadichaurban senki sem panaszkodik az úton tovadüböngő közúti forgalom zajára. A Sun Kosi folyó partján fekvő kisváros néhány évvel ezelőtt „Chinatown” („Kínai Negyed”)

néven vált ismertté. Az ember itt megtalálja az összes árucikket, amelyet az ország hatalmas szomszédjában olyan olcsón előállítanak: telefonokat, ruhákat, cipőket, televíziókat, műanyag játékokat és hasonló dolgokat.

Bhairav Chhetri egy takarókat árusító boltot vezet, melyek mindegyikén ott a „Made in China” felirat. „Az üzlet jól megy, de a verseny egyre erősödik – mondja. – Öt évvel ezelőtt még csak nagyjából húsz üzlet volt itt. Most már közel száz van a városban.” Khadichaur mellett ráadásul más bevásárlóvárosok is megjelennek az országút mentén.

Chhetri rendszeresen átutazik a határ túloldalára, hogy feltöltse az árukészletét. A határ menti Kodariba vezető 35 kilométeres utat busszal vagy teherautóval teszi meg, aztán jó néhány kilométert gyalogol a senkiföldjén át, és áthalad a keskeny Barátság-hídon, hogy eljusson a tibeti Zhangmuba. Nagykereskedőktől vásárol, akik mindannyian han kínaiak. „Az egész üzletkötés nepáli nyelven zajlik – magyarázza a boltos. – [A kínaiak] már megtanulták a nyelvet. Okosak.” Aztán nepáli teherhordókat bérel fel, hogy visszaszállítsák az árukat Kodariba, ahol a beszerzési ár mintegy 15%-át fizeti meg vámként.

Chhetri még soha nem jutott ennél távolabb a 318-as főúton, ami továbbhalad Lhasza, és végül a több mint 5000 km-re keletebbre fekvő Sanghaj felé. Ez az út lett a fő útvonala a kínai befolyás terjedésének Tibet, és a Tibeten túli területek felé.

Kínai árucikkeket árulnak Katmanduban és más nepáli városokban is. De nem minden teherautónak Nepál az úti célja: egyesek Indiába szállítják a rakományukat. Az Araniko autópálya, amelyen a monszun és a földesuszamlások gyakran lehetetlenné teszik a közlekedést, így a globalizáció útvonallává vált, amelyen évente közel 200 millió amerikai dollár értékű áru halad át.

Az autópálya is tanúsítja, hogy milyen módszeresen hódítja meg Peking az új területet. Az út kínai pénzügyi támogatással épült az 1960-as években, felváltva azt az ösvényt, ami alig volt elég széles ahhoz, hogy két jak elférjen rajta egymás mellett. Most Kína azt tervezi, hogy kiszélesíti az utat. 2012 végén Kína korábbi nepáli

nagykövete, Jang Hu-lan hivatalosan megnyitotta a Kodari melletti hatalmas konténerdepót. Egy nagyobb híd épül a meglévő mellé, hogy a teherautók is átkelhessenek rajta.

Kodari továbbra is az egyetlen legális határátkelő Kína és Nepál, azaz két olyan ország között, amelyek 1400 km hosszan elnyúló közös határral rendelkeznek. De más útvonalakat is vágnak a Himaláján keresztül. A tibeti Gyirong és a határ túloldalán levő Syapru Besi közötti 17 kilométeres öszvérösvényt 20 millió dollárért igazi úttá építik át. Kína azt is tervezi, hogy egészen Katmanduig tovább építi a Lhaszából Sigacéba, Tibet második legnagyobb városába vezető vasútvonalat, és hogy egy új repülőteret épít a nepáli Pokharában, megnyitva az utat a kínai látogatók és árucikkek előtt.

Kína milliárdokat fektet be Nepálban, a világ egyik legszegényebb országában, amely hagyományosan India befolyási övezetének része. A kínaiak fejlesztik a közlekedési, távközlési és vízenergia-infrastruktúrát. Jang egy, a *Republica* című nepáli lapban tavaly decemberben megjelent interjúban vázolta fel Peking szándékait, kifejtve, hogy gazdasági szempontból Nepál összekötő folyosónak számít Kína és Dél-Ázsia között. Másként fogalmazva: út Indiába, és az ország hatalmas piacára...

A két ázsiai óriás viszonya meglehetősen hűvös, a hosszú közös határ pedig, amely állandó viták tárgyát képezi, zárt és militarizált. A kereskedelem volumene mégis szárnyal: 2010-ben elérte a 60 milliárd amerikai dollárt, a kereskedelmi mérleg nyelve pedig nagyrészt Kína javára billen. Peking befektetett a kolkatai (korábban: Kalkutta) kikötőbe, és most szárazföldi hozzáférést szerez magának Indiához a Himaláján át.

„Nepál lesz a Barátság-híd Kína és India között”, mondta Nepál maoista miniszterelnöke, Baburam Bhattarai, akit idén márciusban távolítottak el posztjáról. Delhi attól tart, hogy inkább egyfajta trójai faló lesz, és aggódik a kínai áruk tömeges beáramlása miatt, amelyet egyébként a két ország közötti szabadkereskedelmi megállapodás is támogat.

Nagylelkűségéért cserébe Peking azt követelte, hogy Nepál ismerje el Tibet annexióját és

az ottani politikai ellenzék elnyomását. 2012 januárjában, az akkori kínai miniszterelnök, Ven Csia-pao rövid katmandui látogatása (tíz év óta az első) után kiadott közös nyilatkozat teljesen világosan fogalmaz ebben a kérdésben: „Tajvan és Tibet is elválaszthatatlan része a kínai államterületnek. A nepáli oldal határozottan támogatja azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a kínai fél tesz azért, hogy fenntartsa az ország szuverenitását, a nemzeti egységet és a területi integritást, és nem engedi, hogy bármely erő nepáli területet használjon bármiféle Kína-ellenes vagy szeparatista tevékenységhez.”

Azóta korlátozásokat léptettek életbe a Nepálban élő mintegy 20 ezer kivándorolt tibeti által szervezett tiltakozó megmozdulásokkal kapcsolatban. Március 10-én betiltották az 1959-es felkelés évfordulójára szervezett tüntetést. Minden „Kína-ellenes tevékenységet” büntetnek, annak ellenére, hogy erre nincs semmilyen jogalapjuk. Sajnos a hatalmi egyensúlyon az sem változtat sokat, hogy a tibeti szervezetek felgyűjtják és halálra égetik magukat...

(Guardian Weekly)

Afua Hirsch

Kínai aranybányászok Ghánában

Huang Ren-Csung csíkos napernyője élesen elüt a hatalmas mennyiségű kitermelt föld háttérétől. A láthatáron jól látszanak a ghánai esőerdő magas fái, itt viszont csak Huang ütött-kopott napernyője kínál menedéket a tikkasztó trópusi nap ellen. Ő és kínai kollégái egymást váltva ülnek alatta, miközben felügyelik az ásást és a sötét, sáros víz kavargását abban az óriási gödörben, amelyben arany után kutatnak.

A negyvenéves Huang két évvel ezelőtt hagyta el a kínai Kuangtung tartományban levő teaültetvényét, hogy itt, Nyugat-Afrikában keresse a boldogulást. Azóta végzi nehéz és néha veszélyes munkáját a szinte elviselhetetlen hőségben – a munkát, amit szerinte nagyon jól megfizet-

nek. Huang azt mondja, hogy nagyjából 4000 júant – 420 angol fontot, azaz kb. 145-150 ezer forintot – keres havonta. Fizetését közvetlenül a Kínában maradt családjának utalják át, miután levonták belőle a megélhetési költségeket.

„A munka nehéz. [De] azért jöttem ide, hogy pénzt keressek – mondja Huang. – Kínában átlagos vagy szerény életkörülmények között éltem. Fantasztikus volt a lehetőség, hogy külföldre utazhatok [és] több pénz kereshetek.”

Huang a számos illegális kisüzemi aranybánya egyikében dolgozik Ghánában, Afrika második legnagyobb aranytermelő országában. A kisüzemi bányák működési engedélyeit kiadó ghánai ásványügyi bizottság nem engedélyezte a bánya megnyitását. Ghánában a külföldieknek tilos a kisebb bányauzemekben dolgozni. A rendelkezést az 1980-as években hozták, hogy biztosítsák a szegény, vidéki közösségek megélhetését.

Nincsenek pontos számadatok az illegális bányászat mértékére vonatkozóan. A ghánai hatóságok folyamatosan küzdenek a probléma ellen. A ghánai aranykitermelés 23%-a kisüzemi bányászatból származik, olyan kisebb bányauzemekből, melyeknek egyes becslések szerint 95%-a illegálisan működik. A munka is veszélyes: a közelmúltban például 17 ember halt meg egy bányabalesetben a közép-ghánai Kyekyiwerében.

A hatóságok elismerik, hogy a kínai bányászok és gazdag támogatóik beáramlása soha nem látott mértékű környezeti pusztítást és társadalmi konfliktusokat eredményez. A „[ghánai illegális bányászat] mértéke olyan hatalmas, hogy nehéz valójában számszerűsíteni – mondta Daniel Mishio dandártábornok, a földekért és természeti erőforrásokért is felelős ghánai nemzetbiztonsági hivatal vezetője. – Eltekintve a biztonsági fenyegetéstől, amit az jelent, hogy [az illegális bányászok] fegyvert viselnek, ott van még az emberek biztonságának problémája is. Egyes területeken az emberek még tiszta ivóvizet sem kapnak, másutt pedig látható, hogy az erdőterület nagy részét kiirtották. Ez nagyon nagy veszélyt jelent a jövőnkre nézve.” Mishio tábornok egyébként egy különleges alakulatot vezet, amely rendszeresen tart razziákat az il-

legális bányákban. A múlt hónapban 120 kínai bányászt tartóztattak le.

A kínaiak bevándorlása által okozott feszültségek arra indították az ország elnökét, hogy – mivel Kína Ghána legjelentősebb kereskedelmi partnere – megnyugtassa a kínai befektetőket: a nyugat-afrikai ország továbbra is támogatja a gazdasági együttműködést. Mind Peking, mind Accra azt állítja, hogy nincs kapcsolat a két ország közötti kétoldalú megállapodások, köztük a közelmúltban a Kínai Fejlesztési Bank által Ghánának nyújtott 3 milliárd amerikai dolláros hitel, és az illegális kínai bevándorlók tevékenysége között. A kínaiak több millió dollárt fektettek kotrógépekbe és ipari berendezésekbe az országban. Ugyanakkor sokan hibáztatják Accrát azért, mert nem akadályozzák meg az óriási területeken zajló illegális bányászatot.

„Ghánában és más afrikai országokban a kisüzemi bányászat stratégiai fontosságú megélhetési lehetőség a vidéki közösségek számára, és óriási mértékben járul hozzá a helyi gazdaság működéséhez – mondta Wilbert Brentum, a Solidaridad nevű szervezet munkatársa, amely azon dolgozik, hogy javítsa az aranybányászok munkakörülményeit. – Viszont Ghánában most az a helyzet, hogy több az illegális kisüzemi bánya, mint az engedéllyel működő. Az illegális bányászat fokozta a környezet állapotának romlását, illetve ez tehető felelőssé az ország vizeinek elszennyeződéséért is. Mivel olyan sok ember dolgozik a kisüzemi bányászati szektorban védőfelszerelés nélkül, a halálos balesetek száma is növekszik.”

Egy ghánai civil szervezet kutatása megállapította, hogy a bányász közösségekben 250 folyó volt ciánnal és nehézfémekkel szennyezett. Ebben a hónapban a kormány is kifejezte aggodalmát a vizek elszennyeződésének üteme miatt.

„[Az illegális kitermelés] egyáltalán nem jó nekünk”, mondta a 29 éves Kweku Gyaminah, Manso Abodom település vezetője, aki több mint 1000 angol fontot keres hetente azzal, hogy a falusiak – sokan közülük még gyerekek – által az illegális, kínai tulajdonban lévő bánya (ahol Huang dolgozik) peremén kibányászott arannyal kereskedik. „Most minden ivóvíz

szennyezett, a farmok mind tönkrementek, és nem volt semmi hasznunk az egészből.”

A külföldiek iránt érzett nehezítés egyre erősödik. A ghánaiak gyakran támadják meg az egyre jobban felfegyverzett kínai bányászokat. A kínaiakat is vádolják azzal, hogy bántalmazták azokat a ghánaiakat, akiket azért foglalkoztatnak, hogy a gépeket működtessék. A kitermelésnél, ahol Huang és kollégái dolgoznak, a föld tele van üres vadászpuska-lőszerrel. „Megvannak a fegyvereink, hogy megvédjük magunkat a helyiektől”, mondja Huang.

Úgy tartják, hogy a fegyverek nagy részét a rendőrségtől szerzik a kínaiak. Egy magas rangú tiszt szerint ez is jelzi a széles körben elterjedt korrupciót, amit az illegálisan bányászott aranyból származó pénzzel támogatott külföldiek beáramlása is elősegít.

„A kínaiak fel vannak fegyverkezve, [és] a legtöbb fegyvert rendőrök adják el nekik”, állította egy rendőrtiszt, aki azzal a feltétellel nyilatkozott, hogy nevét nem hozzuk nyilvánosságra. Az utóbbi időben több nagy horderejű rendőrségi korrupciós esetre is fény derült a kínai illegális kitermelésekkel összefüggésben. Április elején öt rendőrt tartóztattak le, mert fegyverrel kifosztottak egy kínai bányászt, és az esetet rögzítették a biztonsági kamerák.

„Bevett gyakorlat az illegálisan, külföldi alkalmazottakkal működő kisüzemi bányáknál, hogy lefizetik a rendőrséget – mondta egy ghánai bánya tulajdonosa. – Van egy külön költségvetés a rendőrség és a bevándorlási hivatalnokok lefizetésére, illetve minden hónapban fizetünk nekik azért, hogy békén hagyjanak minket.” „A bányászat megrontotta az embereket – mondta egyik riportalanyunk. – Vannak rendőrök, akik kihasználják ezeket a tevékenységeket és hasznot húznak belőlük. Néhány jelentős ghánai politikus [és] néhány törzsi vezető is profitál ebből.”

Már voltak kezdeményezések arra, hogy az egész aranyipart megtisztítsák. A kormány értékes ásványi anyagok kitermelésével és kereskedelmével foglalkozó bizottsága vásárolja fel a Ghánában kitermelt aranyat. A bizottság úgy tájékoztatta a *Guardian* munkatársát, hogy nem vásárolnak illegálisan bányászott aranyat. „A bizottság csak olyan, kisebb üzemekben dolgozó

bányászoktól vásárol aranyat, akik ghánai állampolgárok, ami összhangban van a bányaművelést lehetővé tevő felhatalmazással”, mondta a bizottság képviselője.

De a *Guardian* munkatársai filmre vették, amint több tucat kínai bányász lép be egy engedéllyel rendelkező bányába Dunkwában, egy közép-ghánai aranykitermelő központban, majd mindegyik egy-egy műanyagzacskóval távozik, amiről úgy tűnik, hogy tele van készpénzzel. Az IndoGhana Gold Agents nevű boltban a kínaiak aranydarabokat adtak át, melyeket a személyzet lemért és páncélszekrénybe rakott.

Govinda Gupta, a bolt vezetője azt mondta, hogy nem volt tudomása arról, hogy a cége jogellenesen vásárol aranyat a kínaiaktól, és hogy legalább 5 kg aranyat vásárolnak minden héten, amelyet aztán Dubaion keresztül Indiába exportálnak.

„Jobban nyomon kellene követni az arany mozgását”, mondta Wilbert Brentum, aki tagja egy világméretű kezdeményezésnek, amely „Fairtrade”, illetve „Fairmined” tanúsítvánnyal látja el a tisztességesen bányászott és forgalmazott aranyat. A kezdeményezés tagjainak célja, hogy 2025-re az összes felelősségteljesen bányászott arany legalább 5%-a ilyen tanúsítvánnyal rendelkezzen.

Míg más értékes ásványi anyagok, mint pl. a gyémánt kereskedelme reformokon ment át az elmúlt években annak érdekében, hogy a származásukat átláthatóbbá tegyék, az aranyipar továbbra is meglehetősen sötét ágazat. A finomítás során, a különböző forrásokból származó aranyat összekeverik, így lehetetlen nyomon követni az arany eredetét.

„Növekszik az etikusan előállított arany piaca, és eljön az idő, amikor minden aranyat felelősen kell majd bányászni, ami biztosítja a környezet, illetve a bányákban dolgozó emberek védelmét – mondta Brentum. – Ha megnézi a nagyüzemi bányákat, ők jól ismerik a környezetvédelmi, egészségügyi és biztonsági kötelezettségeiket, és tudják majd működtetni az iparágat. A gond az, hogy a kisüzemi és kisipari bányászok tönkre fognak menni.

„Az illegális bányászat szeplő a kisüzemi bányászat képén. A ghánai vidéki közösségekben

dolgozó emberek – azaz épp azok az emberek, akiknek a kisüzemi bányászat legalizálásából hasznuk kellene hogy legyen – szenvednek a legtöbbet miatta.”

Ghána aranya

Az egykor Aranypartnak nevezett Ghána híres aranytermeléséről, amelyet a helybeliek kézműves technikákkal már a 15. század óta folytatnak. A kisüzemi bányászatot 1989-ben legalizálták, Jerry John Rawlings katonai rezsimének uralma idején. A törvény tiltja, hogy nem ghánai állampolgárok kisüzemi bányászatot folytassanak.

Ghána a világ 10., ill. Dél-Afrikát követve Afrika második legnagyobb aranytermelő országa. Tavaly 4,2 millió uncia aranyat állítottak elő az országban, melynek ára 1668 dollár volt unciánként.

A ghánai aranyexport 23%-a származik kisüzemi bányászatból. A kisebb ghánai bányák nem kevesebb, mint 95%-áról úgy vélik, hogy illegálisan működnek. Sokat közülük kínai állampolgárok üzemeltetnek.

(The Guardian)

Roz Shea

Fejezetek az amerikai Legfelsőbb Bíróság történetéből

Sandra Day O'Connor Out of Order: Stories from the History of the Supreme Court (Random House, 2013, 256 oldal) című könyvének bemutatása

Ki lenne alkalmasabb arra, hogy megírja a világ legnagyobb hatalmú bíróságának a George Washington elnöksége alatti szűkös és pénztelen kezdetektől napjainkig tartó történetét, mint egy olyan tapasztalt szerző, aki negyedszázadon át maga is tisztességgel és becsülettel szolgált, mint az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának egyik bírója?

Out of Order című könyvében Sandra O'Connor rendkívül érdekes és kevésbé ismert tényeket oszt meg velünk a Legfelsőbb Bíróság olyan kiemelt fontosságú döntéseiről és ítéleteiről, mint pl. a *Dred Scott-döntés*,³ a *Brown versus Board of Education (Brown kontra Oktatásügyi Minisztérium)*,⁴ a polgárjogok kiegészítése⁵ vagy a szavazati jogokra vonatkozó kiegészítés.⁶ A szerző felidézi Oliver Wendell Holmes szavait, akit a történészek az egyik legnagyobb amerikai jogászként tartanak számon. A józan megközelítéséről híres Holmes, aki sosem tévesztette össze az alkotmányosságot a bölcsességgel, egyszer azt mondta: „Ha az emberek... szeretnének megtenni valamit, én pedig nem találok semmit az Alkotmányban, ami ezt kifejezetten megtiltáná nekik, akkor – akár tetszik nekem, amiről szó van, akár nem – azt mondom, hogy a fenébe is, hadd csinálják!”

A bíróság történetéről közreadott apróbb-nagyobb érdekességek közül az egyik az, hogy milyen szerények is voltak kezdetben az első bírák élet- és munkakörülményei. Ha a Legfelsőbb Bíróságra gondolunk, kilenc komor, szigorú férfi és nő jelenik meg lelki szereink előtt, egy kilenc,

már-már szerzetesszerű taláros jogtudósból álló nagy hatalmú testület, melynek tagjai rendkívül fontos gondolatokról és problémákról elmélkednek, emberek millióinak életét megváltoztató döntéseiket pedig úgy hirdetik ki, mintha orákulumok egyfajta kórusa szólalna meg. A bíróság munkája azonban korántsem volt ilyen történetének első 140 éve alatt. Kezdetben a Legfelsőbb Bíróság az épp hivatalban levő elnök által kinevezett hat bíróból állt, akiknek kinevezését a Szenátus erősítette meg. A bírók egyik legfontosabb feladata az volt, hogy – ki-ki a saját körzetében – rendszeresen járják a 13 akkori amerikai állam területét. Az egyes körzetek természetesen jócskán kiterjedtek az alatt a majdnem másfél évszázad alatt, melynek során az Egyesült Államok területe újabb és újabb államok csatlakozásával egyre gyarapodott. A bírák nem egy impozáns épületben gyűltek össze, hogy határozzanak olyan esetekről, melyekben az eredeti döntés sokszor az ország egy távoli régiójában született. A jogászok, akik egy helyi határozat ellen kívántak fellebbezni, nem utaztak az ország fővárosába, hogy egy kényelmes tárgyalóteremben összeülő felsőbb bíróság döntését kérik. Épp ellenkezőleg: azt is mondhatnánk, hogy a bíróság házhoz ment. Amennyiben egy adott határozattal kapcsolatban a legfőbb bírói testület alkotmányos kérdésre vonatkozó álláspontjára volt szükség, a Legfelsőbb Bíróság bírái lóra szálltak vagy – ha szerencsésebbek voltak – lovas kocsival útra keltek, hogy kerületükön egy előre meghatározott útvonalat bejárva végül a helyszínen megjelenjenek és megvizsgálják az adott ügyet. Amikor pedig a bírák végül visszatértek hosszú utazásaikról, munkájukat olyan szerényen berendezett irodákban végezték, melyeket gyakran más helyi tisztviselőkkel kellett megosztaniuk.

A folytonos utazások évente legalább hat hónapot vettek igénybe a bírák idejéből. Bár az 1800-as évek elején rövid időre felfüggesztették ezt a kötelezettséget, a Kongresszus hamarosan újra kötelezővé tette azt a bírácoknak, mert fontosnak érezték, hogy a bíró fenntartsa a kapcsolatot azokkal az emberekkel, akiket a döntéseik érintenek. Nem meglepő, hogy a bíróság tagjai ezekben az időkben csak viszonylag rövid ideig maradtak hivatalukban, hiszen az utazás nehézségei és veszélyei a 18. és 19. században óriási

3 1857-ben a Legfelsőbb Bíróság azt a döntést hozta, hogy a fekete bőrű Dred Scott nem az Egyesült Államok állampolgára, így nincs joga bírósághoz fordulni jogorvoslásért. A bíróság ezzel egyúttal azt is kimondta, hogy az Egyesült Államok területén élő afroamerikaiak – legyenek akár rabszolgák, akár szabadok – nem tekintendők amerikai állampolgároknak, s ezért nem részesülhetnek az Alkotmány által biztosított jogokban sem. A Dred Scott-döntést végül a 14. alkotmánykiegészítés helyezte véglegesen hatályon kívül.

4 1954-ben a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek nyilvánította azokat az állami törvényeket, melyek alapján elkülönített iskolákat üzemeltethettek a fehér és fekete bőrű diákok számára, ezzel megszüntette a diákok faji alapú szegregációját. Ettől kezdve az állami fenntartású iskoláknak nem volt joga megtagadni a fekete bőrű diákok felvételét.

5 Az 1964-es Civil Rights Act (polgárjogi törvény) törvényellenesnek nyilvánította a faji, etnikai, nemzeti és vallási kisebbségekkel, illetve a nőikkel szembeni diszkriminációt.

6 Az 1965-ös Voting Rights Act (szavazati jogi törvény) törvényellenesnek nyilvánított minden olyan állami törvényt és rendelkezést, amellyel egyes államok az afroamerikai állampolgárok szavazati jogát igyekeztek korlátozni.

terhet róttak a bírák egészségére, ráadásul a bírák családja is nagyon nehezen viselte a családíró rendszeres távollétét.

Az 1930-ban született Sandra Day O'Connor neve úgy vonul majd be a történelemkönyvekbe, mint az első nő, aki a Legfelsőbb Bíróság tagjainak sorában helyet foglalhatott. Ronald Reagan elnök 1981 júliusában nevezte ki O'Connor asszonyt, a Szenátus pedig egyhangúlag jóváhagyta a kinevezést. A Legfelsőbb Bíróság első női tagja ettől a naptól kezdve 25 évet töltött hivatalában. E negyedszázad alatt fontos alkotmányos kérdések ezreivel kapcsolatban hallgatta meg a véleményeket, illetve fejtette ki a sajátját, néha meglepetést okozva azoknak, akik – konzervatív háttere miatt – más döntést vártak tőle.

Az *Out of Order* egy 163 oldalas informatív és szórakoztató könyv, amely mellékletként tartalmazza a Függetlenségi Nyilatkozatot és az Egyesült Államok Alkotmányát is (természetesen annak mind a 27 módosításával együtt). O'Connor asszony munkája, melyet a szakértő olvasókra gondolva gondosan ellátott lábjegyzetekkel és hivatkozásokkal, igazán érdekes és könnyen emészthető olvasmány a politika, a történelem és az alkotmány iránt érdeklődő laikus olvasók számára is.

(Bookreporter.com)

Tim Evers

Willy Brandt és Egon Bahr barátsága

Egon Bahr „Das musst du erzählen.“ *Erinnerungen an Willy Brandt. című könyvének ismertetése (Propyläen Verlag, Berlin, 2013, 240 oldal)*

Willy Brandt idén ünnepelné 100. születésnapját. Egon Bahr, legértékesebb munkatársa és személyes barátja új könyvében azokra az évekre emlékszik, melyeket Nyugat-Németország legjelentősebb szociáldemokrata politikusa mellett töltött.

A barátság egy félreértéssel kezdődik: 1960 februárjának elején járunk, Egon Bahr néhány napja az épp hivatalban levő nyugat-berlini főpolgármester, Willy Brandt szóvivője. Egy este együtt ülnek a hivatalban; eddig még nem jutott idejük a személyes beszélgetésre. Bahr szeretné röviden bemutatni magát, és azt mondja: „Igazából még nem is ismerjük egymást.” De már ebben a pillanatban látja, ahogy Brandt arckifejezése megváltozik.

„Brandt megdermedt – emlékszik Egon Bahr, az SPD veteránja. – *Az volt az érzése, hogy túl közel akarok kerülni hozzá. [...] És Brandt olyan ember volt, aki nagyon érzékeny az ilyesmire. Megtanulta, hogy alkalmazkodnia kell.*”

Brandt-hoz csak úgy lehetett közelebb kerülni, ha az ember nem akart túlságosan közel kerülni hozzá, írja a könyvében Egon Bahr. Ez egy olyan barátság története, ami nagy szavak nélkül is működött – a szavakat mindkét férfi megtartotta a politikának. Tízennégy éven át dolgoztak egymás mellett; a bálványozott férfi a reflektorfényben, a titokzatos stratégia pedig a háttérben.

Legfontosabb közös élményük: a berlini fal felépítése. Tehetetlennek, képtelennek érzik magukat arra, hogy bármit is tegyenek. Végül tiltakozó demonstrációt hirdetnek. De mit mondjanak egy olyan helyzetben, ahol minden rosszul megválasztott szó háborúhoz vezethet?

„[...] végül azt mondtam neki: *azt hiszem, van megoldás. És aztán írni kezdtem, lapot lap után. A tömeg moráját a Schöneberg Városháza előtt már nem lehetett nem meghallani, amikor Brandt végül kiállt, hogy megtartsa a beszédet. Én maradtam, és remegtem, és meg kellett innom egy pohárka konyakot. Aztán lassan el-lazultam, amikor meghallottam az első tapsot.*”

Ettől a naptól kezdve szinte vakon bíznak egymásban. Közös küldetésük: véget vetni Berlin kettéosztásának. Amikorra Brandt végül kancellár lesz, Egon Bahr a *Neue Ostpolitik*, azaz az új keletpolitika sok fogalmát már kidolgozza. Most a gyakorlatban is alkalmazza őket: kapcsolatokat épít, tapogatózik, közvetlenül Moszkvával tárgyal – főnöke szabad kezét ad neki.

1970-ben Willy Brandt meglátogatta Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtisztart. Ő az első nyu-

gati államférfi, aki így tesz. Kiderül, hogy a két férfi emberileg is megérti egymást.

„Ugyanazt a könnyednek mondható életmódot követték: bor, nők és dal. És ha az orvosok azt mondták: »egy lépést hátra«, ők szót fogadtak. Abbahagyták az éneklést...”

Brandt és Bahr tökéletesen kiegészítik egymást: bájjal, szakértelemmel és nyíltsággal néhány hónapon belül a Kelet és a Nyugat bizalmát egyaránt megnyerik. 1970 decemberében Lengyelországba utaznak, ahol Willy Brandt meglátogatja az egykori varsói gettót. Senki sem sejtí, hogy mire készül; még Egon Bahr sem, aki pár percet késik...

„Ahogy közelebb jövünk, hirtelen nagy csend lesz. Megveregetem valaki vállát, és megkérdezem tőle, hogy mi folyik itt. Azt feleli: [a kancellár] letérdel. Este vettem a bátorságot és – hogy úgy mondjam, befelé remegve – azt mondtam [Brandtnak]: hát ez aztán nagyszerű volt. Mire ő így válaszolt: hirtelen az volt az érzésem, hogy nem elég csak a koszorút letenni.”

Őrült évek voltak, írja Egon Bahr, a „munka örülete”. 1972-ben Willy Brandt újraválasztják, ám az elmúlt évek hatalmas nehézségei nem múltak el nyomtalanul. Kiszolgáltatót lett – és meg is támadják. Amikor a keletnémet kémet, Günter Guillaume-ot⁷ letartóztatták, Brandt lemondott.

7 Günther Guillaume és felesége (mindketten a keletnémet titkosszolgálat, a Staasi ügynökei) 1956-ban települtek át Nyugat-Németországba. Guillaume hamarosan belépett az SPD-be és egyre magasabb tisztségeket viselt a pártban, végül

„Én tanácsoltam neki, hogy mondjon le, mert nem akartam, hogy a barátomat tönkretegyék. Ilyen boszorkányüldözést a közvéleményben és a médiában nem lehet hosszú távon elviselni. Én pedig azt akartam, hogy kipihenje magát.”

Egon Bahr mindig is úgy tekintett magára, mint egy szolgára, aki őszintén és irigység nélkül imádta Willy Brandtot. Könyvében anekdotákban gazdagon és együttérzéssel beszél erről. Utoljára Brandt halála előtt nem sokkal látták egymást. A barátságuk a legutolsó időkben is nagy szavak nélkül marad.

„Tudtuk, hogy ez az utolsó alkalom. Még intettünk egymásnak, aztán üresnek éreztem magam. Körülbelül nyolc nappal később levelet kaptam Larstól, másodszülött fiától, aki leírta nekem, hogy ő hogyan búcsúzott el az apjától. Az ajtóban még visszafordult és megkérdezte: apa, kik voltak a barátaid? Mire Willy azt mondta: Egon.”

(Rundfunk Berlin-Brandenburg, RBB - Stilbruch - das Kulturmagazin)

1972-ben Willy Brandt kancellár személyes referense lett. Ezt a tisztséget egészen 1974 tavaszáig töltötte be, amikor feleségével együtt kémkedés vádjával letartóztatták.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Ankerl Géza egyetemi tanár, Genf
Gereben Ágnes külpolitikai elemző, Budapest

Gyönki Viktória történész, PhD-hallgató, ELTE BTK, Budapest

Honvári János egyetemi docens, Győr

Kapronczay Katalin főkönyvtáros, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest
Dr. Magyar Beck István professor emeritus, Corvinus Egyetem, Budapest

N. Szabó József egyetemi tanár, Nyíregyháza
V. Molnár László történész, Budapest

Wettstein Domonkos építész, doktorandusz, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Magyari Beck István: A vesztesre álló ember...... 1

MŰHELY

Ankerl Géza: A jelenlegi világhelyzet arab-muszlim geopolitikai szempontból...... 8
Gereben Ágnes: Ukrajna dilemmái...... 21

SZÁZADOK

V Molnár László: A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov...... 32
*N. Szabó József: A politikai pártok és az értelmiség
a demokrácia kiépítésének időszakában (1944 ősze – 1945).*..... 43
Honvári János: Traktoros iskolák nőknek...... 55

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

*(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos
Szövetsége cikkpályázatának írásai)*

*Wettstein Domonkos: Párhuzamos vidékek – Tájépítés és identitáskeresés
összefüggései egy holland és egy svájci esettanulmány modellszerű
vizsgálata alapján.*..... 81
Gyönki Viktória: A longobárdok...... 94

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Katalin: Az ifjabb Köleséri tudományos levelezéséből...... 106
*Kapronczay Károly: A magyar kapcsolat – gondolatok
a magyar–lengyel kapcsolatokról.*..... 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

*Ian Johnson: Szuperhatalommá válik-e Kína? (111) Jonathan Kaiman: Egy kínai
tisztviselő rejtélyes börtönhalála (117) Ian Cobain – Richard Norton-Taylor:
Gyarmati bűnök (118) Jason Burke: Az ingatlanfejlesztők mohósága veszélyez-
teti Delhi építészeti örökségét (120) Benoît Hopquin: Az indiai piac közepét veszi
célba a kínai támogatással épülő nepáli „Barátság út” (121) Afua Hirsch: Kínai
aranybányászok Ghánában (123) Roz Shea: Fejezetek az amerikai Legfelsőbb
Bíróság történetéből (125) Tim Evers: Willy Brandt és Egon Bahr barátsága (127)*

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtecszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

